
У номері

Соціологія та профспілковий рух

Буланов В.А.

Соціально-психологічні основи виробничої направленості колективу 5

Макаренко Е.М.

Вплив етнічних міграцій на міжетнічні взаємини 11

Орлова О.І.

Релаксаційна функція культури як об'єкт соціологічного аналізу 17

Петрецька О.В.

Поняття культурної самоідентифікації етнічних груп 21

Сабадош Р.Й.

Становлення громадянського суспільства в Україні крізь призму міграційних потоків 24

Сень Г.П.

Теоретичні аспекти соціальної підтримки як фактора подолання стресу 30

Право України: теорія і практика

Ветрова І.В.

Правовий статус Ради Національного банку України 35

Економіка.

Проблеми економічного становлення

Гайдук Л.А.

Концептуальні основи управління інноваційним потенціалом підприємств 41

Горьовий В.П.

Трудовий потенціал сільськогосподарських підприємств 45

Дука А.П., Осипчук Т.С.

Особливості функціонування та структура ринку інновацій на сучасному етапі розвитку національної економіки 53

Жук О.І.

Роль маркетингу в підвищенні ефективності діяльності підприємства 63

Марченко О.А.

Комунікативний стандарт як засіб реалізації творчих стратегій компанії 67

Правдюк Н.Л.

Особливості організації фінансового обліку у сільському господарстві 72

Романова Л.В.

Довіра в маркетингу: необхідність зміни пріоритетів 76

Талавиря М.П.

Підтримка розвитку соціальної сфери сільських територій 82

Політика, історія, культура

Гедз В.А.

Ідеологічна боротьба з більшовизмом на сторінках газет «Українське слово» та «Нове Українське слово» (1941–1943) 86

Гедін М.С.

Діяльність Я.М. Шульгіна у складі Київської громади 91

Драмарецький Б.Б.

Становлення залізничних кадрів в Україні у другій половині XIX – початку XX ст.: до історіографії проблеми 96

Добровольська Г.О.

Відстоювання профспілками прав та інтересів працівників при реформуванні власності за умов незалежності України (1991–2002) 103

Купчик О.Р.

Встановлення дипломатичних відносин між УСРР та Естонською Республікою (1920–1921) 109

Мандрик М.В.

Організація розвідувальної діяльності та пропаганди радянськими спецслужбами у прифронтовій зоні протягом 1941–1943 рр. (на прикладі Північної Буковини та Бессарабії) 112

Лабур О.В.	
До питання висвітлення гендерної трансформації в Україні (перша половина ХХ ст.) у працях сучасних вітчизняних науковців.....	119
Матвієнко О.М.	
Жінки–лідери політичних партій і блоків на виборах до Верховної Ради України V скликання.....	126
Пірожкова Ю.А.	
Внутрішньо- та зовнішньополітичні мотиви модифікації політики США щодо СРСР у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.	132
Пітик Г.А.	
Директорія Української Народної Республіки і селянство (грудень 1918–лютий 1919).....	138
Слободян Н.В.	
Політика Росії щодо Іраку (2000–2006).....	147
Слюсаренко А.Г., Ніколаєць Ю.О.	
Підготовка кадрів апарату управління в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях українських вчених.....	153
Теличко А.М.	
Громадсько-політична діяльність М. Бажана у 1953–1959 рр.	159
Файзулін Я.М.	
Більшовицький терор і його вплив на повстанську боротьбу в УСРР напередодні Другого Зимового походу.....	164
Хасцька О.П.	
Ефективність виробничої діяльності цукрових заводів Вінниччини	171
Чернишевич О.В.	
Становлення та розвиток інституту президентства у політичній системі України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.).....	177
Швед О.В.	
Воєнно-політична інтеграція країн Скандинавії у архітектурі європейської безпеки у 40–60-х роках ХХ ст.....	182

Соціологія та профспілковий рух

Буланов В.А.,

*викл. кафедри міжнародної інформації і зв'язків із громадськістю
Інституту журналістики і масової комунікації
Гуманітарного університету «ЗІДМУ»*

Соціально-психологічні основи виробничої направленості колективу

В статье рассматриваются социально-психологические основы производственной направленности коллектива.

The given article considers some social and psychological principles of a manufacture-oriented group.

Ключові слова: виробнича спрямованість, трудова активність колективу, спільна діяльність, зміст праці, людина як суспільний продукт, предмет, суб'єкт.

Рівень трудової активності (результативності) колективу зумовлений ступенем прояву його виробничої направленості. Виробнича направленість колективу являє собою поліпараметричне соціально-психологічне утворення, кожний з параметрів (характеристик) якого може виступати самостійним фактором колективної трудової діяльності. Саме цій проблемі присвячена наша стаття.

Сучасний рівень вивчення проблеми спільної виробничої діяльності дозволяє як суттєві риси такої діяльності виділити такі:

- просторова і часова співприсутність учасників, що створює можливість особистого (безпосереднього) контакту, у тому числі інтеракції як обміну діями, комунікації як обміну інформацією і взаємної перцепції;
- наявність загальної мети – результату, що передбачається, спільної діяльності, відповідної інтересам всіх і сприяє реалізації потреб кожного з включених до неї індивідів;
- наявність органів організації і керівництва (враховуючи планування, контроль, корекцію і координацію загальних і особливих дій, створення організаційно-технологічних передумов спільної діяльності);
- поділ єдиного процесу спільної діяльності між учасниками, зумовлений характером мети, засобами й умовами її досягнення, складом і рівнем кваліфікації виконавців.

У будь-якій спільній діяльності можна виділити два аспекти: власне предметну діяльність і сукупність процесів, що встановлюють різні зв'язки і залежності між людьми у процесі діяльності і спілкування.

Предметом спільної діяльності, на нашу думку, є продуктивна праця, що володіє варіативністю змісту своїх конкретних форм. Зміст праці, насамперед, характеризує специфіку цілеспрямованої діяльності людини у процесі обробки предмета чи праці взагалі у розв'язанні трудових завдань. Однак зміст спільної праці не зводиться тільки до технічно зумовленого способу виконання роботи, він обов'язково включає і взаємодію працівників у процесі кооперації.

Поняття «спільна діяльність» у багатьох дослідженнях вживається як тотожне до таких понять як групова і колективна діяльність. Із соціально-психологічної точки зору подібне трактування некоректне, оскільки під поняттями «група» і «колектив» у соціології та соціальній психології розуміються цілком конкретні утворення, що володіють тільки їм притаманними рисами. Спільною діяльністю може бути названа і робота, виконувана раніше незнайомими людьми, але пов'язана з вирішенням певного спільного для них завдання. Однак у процесі будь-якої спільної діяльності виникає взаємозв'язок його учасників, причому ступінь взаємозв'язку визначається тим, який характер взаємодії (офіційний чи неофіційний) установлений між ними. Взаємозв'язок же, у свою чергу, є одним з основних факторів, що регулюють взаємодію. Під взаємодією ми розуміємо таку систему дій учасників, коли дії однієї особи обумовлюють визначені дії інших людей. Тому саме взаємодія є основою спільної діяльності, що ставить перед дослідниками проблему вивчення її суб'єкта.

З сучасних наукових позицій класифікують взаємодію учасників спільної діяльності за шістьма рівнями:

- рівень ізольованості (фізичної і соціальної),
- рівень передбачуваного взаємозв'язку (виникає з появою потреби у спілкуванні);
- рівень пасивного взаємозв'язку (мовчазна присутність інших людей),
- рівень взаємозв'язку за типом «вплив і взаємовплив» (визначає зміна сприйняття і поведінка членів групи залежно від думок, оцінок, висловлюваних іншими учасниками);
- рівень дійсного взаємозв'язку (коли дії одного члена групи неможливі без попередньої чи одночасної дії інших);
- рівень колективістського взаємозв'язку (дозволяє розрізняти групи за ступенем їхнього розвитку (від дифузійної до колективу). Взаємозв'язок цього рівня може збільшуватися за рахунок посилення ціннісно-орієнтаційної єдності групи і збігу особистісно-суттєвого і суспільно корисного змісту групової діяльності. Цей рівень може включати й інші.

Отже, спільна діяльність за своїм суб'єктом може бути груповою чи колективною. Особливістю колективної діяльності є те, що вона виступає як вища форма кооперації праці. При цьому за способом організації колективна діяльність може містити не тільки спільну, а й індивідуальну трудову діяльність, оскільки член колективу (за певними обставинами) може виконувати завдання індивідуальне, але обов'язковою умовою його включення до колективної діяльності є реалізація в індивідуальній діяльності колективних цілей.

При вирішенні проблеми колективної трудової діяльності необхідно зупинитися на розгляді соціально-психологічної структури самої діяльності.

Теорія діяльності ґрунтується, як правило, на аналізі діяльності індивідуальної. Так, більшість теоретичних концепцій, а також емпіричних (включаючи експериментальні) відносяться саме до цього об'єкта дослідження.

У теоретичному плані соціально-психологічна структура колективної діяльності є найменш вивченою. Структура колективної діяльності значно ускладнюється порівняно з діяльністю індивідуальною. Соціально-психологічне вивчення колективної діяльності припускає її аналіз з погляду сукупного суб'єкта з урахуванням універсальності діяльності як загальнопсихологічної категорії.

Виробнича направленість колективу розглядається як складне, структурно-параметричне утворення, притаманне будь-якому контактному колективу, але яке має різний ступінь сформованості. Характеристики виробничої направленості виступають у колективній трудовій діяльності як її соціально-психологічні фактори.

Проблема спрямованості опинилася дещо поза увагою соціальних психологів і соціологів, що активно вивчають особливості розвитку і становлення груп як колективів. Феномен направленості колективу як суб'єкта діяльності вивчався А.В. Петровським, В.А. Ядовим, В.Е. Семеновим, Л.І. Уманським та ін. Цими дослідниками направленість колективу розглядається

як одна з його системоутворюючих соціально-психологічних характеристик. Так, Л.І. Уманський вважає, що «...групова направленість визначає ідейну згуртованість групи, інтегруючи спрямованість цілей і мотивів діяльності особистостей, що створюють групу» [7, с. 73]. При цьому підкреслюється, що для інтрагрупової активності «очевидний вплив групи на спрямованість особистості, тобто група може активізувати своїх членів...» [8, с. 73].

На думку В.Б. Ольшанського, направленість колективу «служує позначенням тих усвідомлюваних і взятих до уваги цінностей, що визначають поведінку членів колективу в проблемній ситуації. Вона відбиває, таким чином, присутні у нормах колективу уявлення про мету і засоби, якими слід керуватися індивіду» [4, с. 246].

Б.Ф. Ломов [3] при розгляді колективної діяльності виділяє її системоутворюючий вектор «мотив — мета», що не тільки характеризує колективну діяльність, а й розкриває спрямованість як властивість колективного суб'єкта діяльності. Разом з тим в українській соціально-психологічній науці механізми інтеріоризації колективних цілей і формування соціально спрямованої мотивації вивчені недостатньо [3].

Всебічне вивчення направленості неминуче порушує питання про її елементи, адже сукупність цих елементів і творить внутрішню структуру направленості суб'єкта діяльності. Тому вивчення направленості як складного структурного утворення вимагає, на думку В.А. Ганзена, «...з'ясування компонентного складу, структури, функції в їхньому взаємозв'язку» [1, с. 8].

У концепціях різних авторів структура направленості суб'єкта діяльності подана неоднозначно. Так, С.Л. Рубінштейн включає до направленості потреби, інтереси, схильності, смаки, усіякі тенденції й установки. А.Г. Ковальов, А.І. Щербаков, К.К. Платонов досить одностайні у тому, що направленість складається з потягів, бажань, інтересів, схильностей, прагнень і ідеалів. Подібного погляду на структуру направленості суб'єкта діяльності дотримується В.С. Мерлін, вважаючи, що складові компоненти цього утворення – це потреби, інтереси, світогляд. А.Н. Леонтьєв і Б.Ф. Ломов, розглядаючи структуру направленості, акцентують увагу на меті і мотивах як на основних її елементах. Н.В. Кузьміною запропонована структура направленості, що включає уявлення про мету, мотиви й емоційне ставлення до діяльності. Така структура принципово важлива для нас, оскільки вона найбільш повно розкриває особливості прояву колективного суб'єкта діяльності.

Діалектика взаємозв'язку суб'єкта і діяльності вказує на те, що у своїй розвиваючій якості виступає та діяльність, яка відповідає визначеному відношенню суб'єкта. Ідея особливих станів суб'єкта, що передують його активній поведінці, присутня у творах багатьох дослідників. Вона ж покладена у концепції відносин особистості як суб'єкта діяльності В.Н. Мясичева, де відносини розуміються як своєрідні переддиспозиції, схильності суб'єкта до будь-яких об'єктів, що дозволяють очікувати її розкриття в реальних діях.

В.Н. Мясичев вважав, що у соціально-психологічному значенні відносини людини становлять собою свідому, активну, засновану на індивідуальному, суспільно зумовленому досвіді систему тимчасових зв'язків людини як особистості (суб'єкта діяльності) із усією дійсністю чи з її окремими сторонами. Він вважає, що система ставлення людини до дійсності, що базується на історії її розвитку і внутрішньо визначальній його дії і переживання, і становить його особистість. Отже, відносини людини визначені узагальненими відносинами, що виражаються і відбиваються в окремих вчинках і у всій діяльності людини. Людина як суспільний продукт тим самим є продуктом суспільних відносин. Поняття відношення в даному випадку виступає як інтегральна, узагальнена властивість, що відбиває момент зіткнення потреб і ситуацій, у яких відповідні потреби можуть бути задоволені.

Розвиваючи теорію відносин В.Н. Мясичева, В.А. Ядов розробив диспозиційну концепцію соціальної поведінки суб'єкта, основна ідея якої полягає у тому, що суб'єкт має складну систему різних диспозиційних утворень, що регулюють його поведінку і діяльність. В.А. Ядовим досліджується наявність взаємозв'язку між ієрархією потреб суб'єкта діяльності і ієрархією

ситуацій їхньої реалізації: на основі потреб виникають диспозиційні утворення, що характеризують включеність суб'єкта до різних форм діяльності і виступаючи їх регуляторами, отже, психологічною основою регуляції будь-якої діяльності (у тому числі й колективної) є потреби суб'єкта.

Праці, в яких спеціально аналізувались би групові (колективні) потреби, відсутні, хоча деякі автори, наприклад, Л.П. Буєва, Я. Щепанський, А.В. Петровський, К.К. Платонов, Є.І. Головаха, Н.Н. Обозов вживають поняття «групова потреба». При цьому підкреслюється, що, з одного боку, потреби групи (колективу) перетворюються на потреби її членів у процесі колективної діяльності, а, з іншого, групові потреби формуються на основі інтеграції індивідуальних потреб спільно діючих працівників з урахуванням можливості їхнього задоволення у групі (колективі). Формування групових потреб відбувається в процесі вироблення таких цілей, у яких соціальні потреби поєднуються з індивідуальними потребами усіх членів групи.

Таким чином, під потребами розуміється певне відношення між суб'єктом і об'єктом, і залежно від того, який аспект цього відношення виділяється, складається і сама характеристика потреби. Якщо взяти аспект відносин, пов'язаний із суб'єктом потреби, то потребу можна позначити як стан суб'єкта, його направленість, потяг. Якщо ж виділити аспект, пов'язаний із предметом потреби, то остання характеризується як фактор, що зумовлює стан суб'єкта. Потреба ж, узята безвідносно до діяльності, є відношенням між об'єктом і суб'єктом, між предметом потреби і станом суб'єкта потреби. Це відношення суперечності щодо суб'єкта можна характеризувати як неузгодженість між наявним і належним його станом. Така суперечність тягнє до руйнування і вирішується у процесі діяльності суб'єкта. Отже, потреба — це не просто зовнішній предмет, а відношення цього предмета до самого суб'єкта, і в той самий час виступає внутрішнім джерелом активності суб'єкта діяльності.

Якщо найбільш загальні зв'язки між потребами суб'єкта і трудовою діяльністю як засобом їхнього задоволення теоретично зрозумілі, то при спробі конкретизувати ці зв'язки виникає кілька питань.

Інтерес становить класифікація Г.Я. Розена [5], який пропонує такі групи соціогенних потреб: потреба у співробітництві, кооперації, спільних колективних діях, взаємодомозі; потреба у лідерстві, керівництві; потреба у передачі інформації, обміні думками, знаннями; потреба у самовираженні, самоствердженні, самореалізації і тісно пов'язана з нею потреба у повазі, престижі, успіхові.

У монографічному дослідженні А.Г. Здравомислова пропонується класифікація потреб у трудовій діяльності [2]. Так, автором виділяються чотири основні групи потреб суб'єкта, що обумовлюють ефективність трудового процесу: потреби в одержанні матеріальних благ; потреби у використанні усіх своїх здібностей у процесі праці; потреби належності до колективу; потреби в усвідомленні змісту роботи, її суспільної значущості.

При цьому відзначається, що у процесі трудової діяльності відбувається, з одного боку, формування багатьох, як індивідуальних, так і колективних (групових) потреб, а з іншого, — їхнє більше чи менше задоволення.

Розглядаючи різні рівні системної організації потреб, слід виділити чотири рівні диспозиційної регуляції соціальної поведінки суб'єкта. Так, першому рівню диспозиційної регуляції відповідають елементарні, фіксовані установки, що формуються в найпростіших трудових ситуаціях і регулюють поведінку суб'єкта на рівні елементарного поведінкового акта.

Як відомо, теорія установки розроблена Д.Н. Узнадзе. Йому належить і основне визначення цього поняття: «У випадках наявності якої-небудь потреби і ситуації її задоволення в суб'єкта виникає специфічний стан, який можна характеризувати як готовність, як установку до здійснення визначеної діяльності, направленої на задоволення його актуальної потреби» [6, с. 170]. Отже, основою будь-якої діяльності є наявність у суб'єкта діяльності потреби (суб'єктивний фактор) і

ситуації її реалізації (об'єктивний фактор); на основі збігу двох цих факторів виникає особливий стан готовності суб'єкта до дії — установка.

Другий рівень диспозиційної регуляції зумовлений процесом соціальної взаємодії людей, при якому формуються і фіксуються різноманітні соціально значущі установки, тобто установки на мету і засоби діяльності у соціальній системі, що регулюють соціально значущі вчинки суб'єкта.

«Соціальна установка» чи «аттитюд», більш як півстоліття широко використовується в соціальній психології. З одного боку, соціальна установка пов'язана із соціологією, а з іншого, — із психологією. Як зазначає В.А. Ядов, «...те, що позначається терміном «аттитюд», насправді є складним структурним утворенням, у якому можна знайти якісно різні компоненти, що виконують різні функції у детермінації поведінки суб'єкта» [9, с. 38].

Одним із загальноприйнятих і найбільш поширених є визначення аттитюда, запропоноване Олпортом: «Аттитюд — стан свідомості і нервової системи (стан готовності), що виникає на основі досвіду і робить динамічний і направляючий вплив на реакції суб'єкта щодо об'єктів чи ситуацій, з якими він пов'язаний» [10, с. 810].

Д. Креч, Р. Крачфілд, Е. Балачі визначають аттитюд як «...стійку систему позитивних чи негативних оцінок, емоційних почуттів і позитивних чи негативних поведінкових тенденцій щодо соціальних об'єктів» [11, с. 139].

Популярності набула також функціональна теорія соціальних установок, розроблена американськими психологами, що вивчали аттитюд з погляду задоволення потреб суб'єкта. Ними були виділені чотири функції аттитюдів: 1) інструментальна (приспосувальна, адаптивна) — аттитюд направляє суб'єкта до тих об'єктів, що слугують для досягнення мети; 2) захисна — аттитюд сприяє вирішенню внутрішніх конфліктів суб'єкта; 3) вираження цінностей (функція саморегуляції) — аттитюд виступає як засіб звільнення суб'єкта від внутрішньої напруги; 4) організація пізнання дійсності — аттитюд визначає спосіб поведінки і діяльності щодо конкретного об'єкта.

Третій рівень диспозиційної регуляції становить для нас найбільший інтерес, оскільки розкривається через вивчення направленості суб'єкта на досягнення довгострокових, змістоутворюючих цілей, пов'язаних з кінцевими результатами спільної колективної діяльності.

Аналіз різних точок зору на зміст поняття направленості і її місце у психологічній структурі суб'єкта дозволив дійти таких висновків:

- направленість є стрижневою і багатогранною властивістю суб'єкта, що зумовлює його індивідуальність і своєрідність;
- направленість визначається потребами, інтересами, схильностями і прагненнями суб'єкта;
- направленість характеризується системою провідних мотивів, що визначають внутрішню позицію суб'єкта, її відношення до діяльності.

І, нарешті, четвертий, рівень диспозиційної регуляції представлений ціннісними орієнтаціями і регулює спільну колективну діяльність з погляду її суспільної значущості і доцільності.

Багато авторів розуміють групові цінності як засіб узгодження індивідуальних і соціальних цілей, необхідність якого впливає з об'єктивних закономірностей досягнення загальних цілей при конкуруючих чи не співпадаючих особистих потребах окремих членів групи чи колективу. Деякі відзначають, що і на рівні групи (колективу) відбувається концентрація індивідуальних ціннісних орієнтацій, причому «опосередковану роль зв'язування» виконують у даному випадку загальні цінності. При цьому в ціннісних характеристиках предмета соціальної діяльності фіксується здатність колективного суб'єкта задовольняти соціальні потреби, причому інтеграція індивідуальних діяльностей відбувається завдяки опосередкуванню їхніх цінностей змістом предмета спільної колективної діяльності.

Модель диспозиційної регуляції, на нашу думку, має певні переваги. По-перше, враховується проблема регуляції соціальної діяльності на всіх рівнях, починаючи від елементарного поведінкового акту і закінчуючи соціальною діяльністю суб'єкта у цілому. По-друге, розкривається послідовність розвитку форм диспозиції від фіксованої установки до ціннісних орієнтацій. По-третє, ставиться проблема формування диспозицій відповідно до ієрархії потреб і умов їхнього задоволення в діяльності.

Вищезазначена концепція, на нашу думку, може бути використана при розгляді факторів, якими регулюється виробнича, колективна трудова діяльність. Тому що, з одного боку, колективна діяльність формується з результируючих індивідуальних діяльностей (з урахуванням специфічних механізмів внутрішньогрупової інтеграції), а з іншого, вона пов'язана з реалізацією колективним суб'єктом колективних цілей і регулюється відповідним диспозиційним утворенням колективного суб'єкта.

На основі суб'єктно-діяльнісного підходу різним рівням диспозиційної регуляції відповідають визначені форми виробничої діяльності. Так, першому рівню відповідає діяльність ситуативна, пов'язана з вирішенням суб'єктом конкретних короткочасних виробничих завдань; другому рівню відповідає в основному діяльність групова, пов'язана з вирішенням нетривалих за часом, спільно реалізованих, третьому рівню відповідає діяльність колективна, оскільки перед суб'єктом стоїть завдання досягнення довгострокових, соціально значущих колективних цілей. Останній, четвертий рівень диспозиційної регуляції припускає досягнення загальних соціальних цілей великими соціальними спільнотами.

Співвідношення рівнів диспозиційної регуляції і форм виробничої діяльності не є однозначним, оскільки існує певна залежність між рівнем соціального розвитку суб'єкта і формою організації його діяльності. Це дозволяє припустити наявність опосередкованого соціально-психологічного фактора, що може стати інтегратором діяльності і міжособистісних відносин у процесі колективної взаємодії. Таким інтегруючим соціально-психологічним фактором у такого роду колективній взаємодії, на нашу думку, є виробнича спрямованість колективу.

Виробнича направленість колективу розуміється нами як його системоутворююча і багатогранна властивість, що виявляється в колективній діяльності і виступає соціально-психологічною основою його трудової активності.

Направленість як диспозиційне утворення більш високого порядку щодо соціальної установки має складну структуру. Тому, якщо структура соціальної установки визначається як сполучення трьох компонентів — когнітивного (усвідомлення об'єкта соціальної установки), афективного (емоційна оцінка об'єкта, виявлення симпатій і антипатій до нього) поведінкового і практичного компонента (послідовне поводження щодо об'єкта), то на вищих рівнях диспозиційної регуляції (у тому числі на рівні направленості) когнітивний і афективний компоненти виявляються у специфічних формах у вигляді емоційно-когнітивного зв'язку, оскільки питома вага кожного з них різна.

Когнітивний чи мотиваційний компонент відбиває насамперед рівень усвідомлення колективним суб'єктом цілей і мотивів своєї трудової діяльності. Цей компонент є важливим чинником результативності колективної трудової діяльності.

Таким чином, виділення афективного чи емоційно-вольової компоненти зумовлене тим, що включення суб'єкта до колективної діяльності супроводжується виникненням емоційного відношення до неї. Емпіричні дослідження соціальних і педагогічних психологів виявили взаємозв'язок між емоційним відношенням до трудової діяльності і її результатів. Варто мати на увазі, що емоційність тісно пов'язана з вольовими якостями суб'єкта діяльності, тому інтерпретація емоційного компонента як емоційно-вольового, є, на нашу думку, виправданим.

Література

1. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. – Л., 1984.

2. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М., 2004.
3. Ломов Б.Ф. Теоретические и методологические проблемы психологии. – М., 1984.
4. Ольшанский В.Б. Проблемы психологии коллектива // Социальная психология: Краткий очерк/Под ред. Г.П. Предвечного, Ю.А. Шерковина. – М., 1975. – С. 244–274.
5. Розен Р. Я. О месте социогенных потребностей в структуре личности // Проблемы формирования социогенных потребностей. – Тбилиси, 1974.
6. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. – М., 1996.
7. Уманский Л.И. Поэтапное развитие группы как коллектива // Коллектив и личность. – М., 1975. – С. 77–87.
8. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности. – М., 2005.
9. Ядов В. А. Отношение к труду: концептуальная модель и реальные тенденции // Социологические исследования. – 1983. — № 3. – С. 50–63.
10. Alport F. Social psychology. – Boston, 1924.
11. Krech D., Grutchfield R. S., Ballachey E. L. Individual in society. – N. Y., 1959.

Макаренко Е.М.,

*канд. філос. наук, докторант кафедри загальної соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Вплив етнічних міграцій на міжетнічні взаємини

В статье на основе анализа современного положения этнических мигрантов в странах с развитой экономикой выявлены проблемы, которые несет миграция странам-реципиентам и на их примере – те проблемы, с которыми может столкнуться Украина в самое ближайшее время.

Basing on the analysis of the current state of ethnic migrants in the countries with developed economies, the given article reveals the problems caused by migration to the countries-recepients. Studying the experience of the mentioned above countries, it also defines the problems which ethnic migration may bring to Ukraine in the nearest future.

Ключові слова: етнічні мігранти, міжетнічні конфлікти, нелегальна міграція, глобалізація, сепаратизм, маргінали, націоналізм.

У сучасному світі однією з основних сил, які визначають обличчя ХХІ ст., стає міграція, яка є невід'ємною компонентою процесу глобалізації [1, с. 35]. Прямим наслідком масштабних переміщень мігрантів – відповідно до потреб економік, які швидко розвиваються, – є зростаюче етнокультурне та етноконфесійне різноманіття соціумів. Зворотною стороною етнічної ерозії локальних соціумів стає напруга, яка виникає між місцевим населенням та мігрантами, які за етнічними, расовими, конфесійними, соціальними, культурними параметрами можуть істотно відрізнятися від «аборигенів». Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у світі значно збільшився об'єм міжнародних міграцій, які охопили всі географічні регіони. Люди переїжджають як у сусідні країни, так і на інші континенти. Вони можуть бути як робочою силою та спеціалістами, так і біженцями з неблагополучних регіонів світу.

Суспільні зміни останнього десятиліття кардинально змінили політичну та соціальну ситуацію на пострадянському просторі, і мільйони людей стали вимушеними мігрантами. Проте, як зазначає Л. Бурлачук, країни колишнього СРСР не тільки поставляють робочі руки для розвинутих країн Заходу, а й самі по собі є привабливою метою для багатьох тисяч мігрантів з країн близького та дальнього зарубіжжя. На його думку, вже сьогодні можна стверджувати, що міграційні потоки в Росію та Україну будуть тільки збільшуватися [2, с. 12]. Зважаючи на прийняття більш жорстких законів у РФ, спрямованих проти нелегальної міграції, слід очікувати відповідне її збільшення до України. Вже сьогодні Україна посідає четверте місце в світі (6,8 млн. осіб) за кількістю міжнародних мігрантів [3]. Набуваючи за останні роки яскраво вираженого етносоціального та етнополітичного характеру, міграція вносить свої корективи у життя регіонів і їх інфраструктур, впливає на політику, яку проводять суверенні держави, а головне – змінює особистісні характеристики тих, хто змушений переміщатися на інші території у пошуках спокійного життя та кращого майбутнього.

В Україні нові міграційні явища лише починають вивчатися. Це пов'язане з тим, що Україна виконує роль транзитної країни для мігрантів на шляху до розвинутих країн Європи. Нині кількість нелегальних мігрантів у світі становить 15–20 млн. осіб. Крім того, за даними ООН на 01.01 2001 р. у світі нараховується близько 21,1 млн. біженців, які вимушені шукати притулку через військові конфлікти, стихійні та інші явища, які становлять категорію так званих вимушених мігрантів [4, с. 337].

Проблеми міграції, у тому числі етнічної, сьогодні вивчають демографи, етнологи, соціологи, юристи, філософи, політологи. У 90-і роки ХХ ст. були видані праці Л.А. Ази, С.П. Бритченко, О.А. Габріеляна, В.Б. Євтуха, С. Єфімова, Я.Ю. Кондрат'єва, О. Маліновської, Н.М. Марченко, В. Новіка, Ю.І. Олефіра, В.П. Петрова, С.І. Пиріжкова, І.М. Прібиткової, А.І. Піскуна, А.А. Ручки, Ю.М. Римаренко, О.Г. Шамшура, М. Шульги. У них проаналізовані напрями міграції, зроблені спроби категоризації мігрантів, досліджені проблеми окремих груп мігрантів, депортованих, біженців, осіб, які шукають притулку, проведений аналіз правових документів, якими регулюються правові відносини в Україні у цій сфері суспільного життя [5].

Останнім часом у літературі збільшився інтерес до проблем трудової міграції населення, її соціально-економічних наслідків, міжнародної та нелегальної міграції, до окремих проблем міграції у контексті глобалізації, «наукової еміграції», а також до міграційної політики.

Ми прагнули у нашій статті розглянути позитивні і негативні наслідки взаємодії між тими соціумами, які приймають, та мігрантськими меншинами; виявити й проаналізувати існуючі міграційні проблеми за умов глобалізації, їх суперечності, тенденції розвитку в розвинутих країнах світу, СНД та Україні.

Набуваючи за останні роки яскраво вираженого етносоціального та етнополітичного характеру, міграція вносить свої корективи у життя регіонів і їх інфраструктур, впливає на політику, яку проводять суверенні держави, а головне – змінює особистісні характеристики тих, хто змушений переміщатися на інші території у пошуках спокійного життя та кращого майбутнього.

Протягом ХХ ст. спостерігалось розширення міграційних потоків, а до кінця століття феномен міграції став одним з факторів загострення багатьох глобальних проблем. Це потребувало розробки нових підходів до підтримання балансу інтересів між різними регіонами світу.

Глобалізація та розвиток інтеграції у сучасному світі різко посилити міждержавні міграційні процеси, які мають специфічні особливості у кожній країні. Процеси міграції в Україні на початку ХХІ ст. визначаються впливом двох суперечливих груп факторів – деструктивних та конструктивних. Деструктивні фактори обумовили різке падіння мобільності населення та змінили природу міграцій, надавши їм вимушеного характеру, спровокували масові потоки біженців, репатріантів, процеси етнічного розмежування, незаконну міграцію. Паралельно з деструктивними діють нові конструктивні елементи, наприклад, такі як перехід до політики відкритих дверей, включення України до системи міжнародних міграцій, трансформація економіки на ринковій основі. Вони призвели до розвитку трудових міграцій та стали важливим амортизатором дестабілізуючого впливу деструктивних факторів.

Наслідки міграції, як зазначає О. Шереметьєва, проявляються в різних сферах: політичній, соціальній, економічній, культурно-психологічній та ін. [6, с. 95]. Більш того, вони мають і позитивний та негативний характер, стаючи, таким чином, джерелом конфліктів. Проблеми регулювання міграції населення у другій половині ХХ ст. вийшли за рамки демографічної політики та потребували нових комплексних підходів та суспільних організацій.

В останній третині минулого століття до традиційних факторів, які створюють національну проблему і породжують національні суперечності, додалися наслідки зростаючої масової міграції з «...зони неблагополучності» у більш стабільні країни з відносно високим рівнем життя [7].

Сама по собі міграція – феномен, нерозривно пов'язаний із розвитком людської спільноти. Вона відіграла важливу роль у процесі формування первинних етнічних спільностей, становленні античних та середньовічних імперій, виникненні нинішніх націй. На базі міграції склалися такі великі сучасні країни як Сполучені Штати Америки, Канада та Австралія. Значним був її внесок у національне становлення держав Латинської Америки.

І все це відбувалося не тільки у далекому минулому. В ХХ ст. з інтенсивними потоками мігрантів довелося мати справу вже самій Європі. Після Першої світової війни у зв'язку із розпадом Австро-Угорської імперії і виникненням на її розвалинах кількох незалежних держав різко посилювалася міграція осіб, які відрізані від свого етнічного ядра знову проведеними кордонами. Громадянська війна в пореволюційній Росії витіснила за її межі мільйони добровільних та вимушених емігрантів.

Немалу роль відіграло і те, що, незважаючи на велику чисельність міграційних потоків, вони не були тоді надто великими, щоб створювати суттєві труднощі країнам перебування, тим більше, що останні гостро відчували в цей час дефіцит робочої сили. Це, в свою чергу, зчинило свій вплив на позиції переважної більшості місцевого населення, яке виявило щодо іммігрантів прийнятний рівень терпимості.

Певною мірою викладене може бути віднесено і до ситуації із іноземними робочими, які поповнили ринки праці країн Західної Європи, які розвивалися найбільш інтенсивно у 50–60-і роки ХХ ст. На ставлення до них додатково проявилася те, що спочатку їх розглядали як тимчасово запрошених (та й вони, частково, вважали себе такими), і те, що вони охоче бралися за роботу, якою, як правило, нехтували аборигени.

Тим не менш, уже тоді у відносинах між корінним населенням і іноземними робітникам почали виникати тертя, які стали прологом до того, що деякий час потому назвали новим національним питанням. В основі такого стану лежали такі об'єктивні обставини: і прогресуюче зростання чисельності іноземних робітників, і все більш очевидне небажання більшості з них розставатися із країною тимчасового перебування, а зростаючий тиск на соціальні інститути, який обумовлений прибуттям та вкоріненням у країні знаходженням сімей іноземців, які працюють, та їх явне небажання рахуватися із звичаями та законами держави, яка їх прийняла, і побутова несумісність, і зростання кримінальних діянь, в яких були замішані іммігранти.

Однак проблема особливо вимальовується за останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст., коли у країни Західної Європи линули нові могутні потоки вихідців із найбільш бідних та неспокійних країн, насамперед Азії та Африки, але не тільки з них.

Для цього були свої об'єктивні джерела. Міграція – це завжди спосіб вирішити проблеми існування, які не піддаються такому вирішенню на батьківщині. Звернення до цього способу, як правило, стимулюється уявленням про справжні або ілюзорні переваги територіального переміщення. Природно, чим більш різючий реальний, або навіть уявний, розрив за умов існування на батьківщині і у «країні обітованій», тим сильніші стимули до міграції сукупності людей, на яких вони діють.

Відмінності у типі та рівні життя в багатих метрополіях і на економічно відсталій, несприятливій периферії, завжди були значними. Однак повне уявлення про це було доступне небагатьом. Бурхливий розвиток засобів інформації, їх проникнення в найбільш віддалені місця Земної кулі і широке використання їх для демонстрації принадностей та переваг «західного способу життя» не тільки продемонстрували глибину рову, який поділяє умови існування в багатих країнах і в усьому світі, а й придали відчутний характер можливості долучитися до тих умов подолавши лише територіальний бар'єр.

Стимулюючий вплив на прагнення долучитися до благ багатих суспільств здійснило також якісне вдосконалення транспортних засобів: переміщення стало не просто можливим, а й порівняно доступним. Ліберальне імміграційне законодавство багатьох розвинутих та багатих країн, прийняте у перші повоєнні десятиріччя, – спочатку під впливом демократичної ейфорії

після перемоги над фашизмом, а пізніше у ході «холодної» війни, у розрахунку на стимулювання політично мотивованої масової втечі до «царства свободи» також сприяли цій міграції.

У 90-і роки до викладеного додалися наслідки глибокої трансформації, яка відбулася в Центральній та Східній Європі і на неозорих просторах Євразії.

Злившись, обидві хвилі створили в Європі (в основному в її західній частині) принципово іншу якісну ситуацію. Імміграція почала виходити далеко за регульовані межі. У деяких випадках її масштаби істотно перевершили реальні можливості відповідних країн. У деяких з них виникли навіть анклавні, в яких новоприбулі почали становити більшість населення. Тим самим проблема адаптації та інтеграції чужинців у відповідне суспільство, яке вже склалося, перетворилося на зовсім іншу – співіснування корінного населення із новими національними меншинами [8].

Розв'язання цієї проблеми було ускладнено певними додатковими обставинами. По-перше, тим, що у потоці нових іммігрантів істотно зросла доля вихідців із країн з компактним мусульманським населенням, які принесли з собою менталітет, спосіб життя і систему цінностей, які з великими труднощами стикаються з менталітетом, способом життя і системою цінностей переважної більшості корінного населення Європи. Досвід перебування цих емігрантів у розвинутих країнах переконливо вказує, наскільки тяжкий для них процес навіть поверхової адаптації до нових життєвих умов.

По-друге, тим, що у числі іммігрантів останньої хвилі виявилися широко представлені особи, які не мають навіть первинної освіти, примітивної професійної підготовки і трудових навичок. Це ускладнило, а у деяких випадках і унеможливило, їх використання навіть на некваліфікованій роботі.

По-третє, тим, що новий інтегрований потік іммігрантів, який завдав удару найбільш розвинутих країнам Західної Європи, співпав з ускладненням у них економічної та соціальної обстановки. Одним з істотних наслідків цієї обставини стала глибока модифікація ринку праці. Його об'єм почав помітно звужуватися. Зростання потреб у спеціалістах високої кваліфікації, притаманний окремим сферам виробництва, супроводжувався зменшенням попиту на робочу силу низької та середньої кваліфікації – і, насамперед, ту, яку могли запропонувати іммігранти. І якщо для професійно добре підготовлених іноземців – незважаючи на випадки дискримінації – врешті решт знаходилась підходяща робота, то для основної їх маси найбільш вірогідною перспективою були або нерегулярні, випадкові заробітки, або робота у тіньовій сфері економіки із заробітною платою, істотно більш низькою, за ту, яку виплачують робочим легальних підприємств, до того ж з повною відсутністю соціальних гарантій.

Що ж до безпосереднього впливу міграції, то можливі конфлікти слід умовно розділити на два рівні [9].

По-перше, у багатьох розвинутих країнах спостерігається зростання антимиграційних рухів, які часто носять расистське або націоналістичне забарвлення. Основною причиною таких рухів може бути страх того, що глобалізація викликає реструктуризацію економічних та соціальних відносин у суспільстві. Іммігранти стають мішенню для нападок, як найбільш очевидна ознака стану, який погіршується, в той самий час як справжні причини невдоволення не лежать на поверхні, вони багатоманітні і часто піддаються впливу.

З іншого боку, проблема прихована в самих етнічних меншинах. Їх маргінальний стан сприяє їх більшій згуртованості. Цей процес може прийняти дві абсолютно різні форми: одна – це сепаратизм та фундаменталізм, які зазвичай є результатом ізоляції та расизму. Інша, більш цивілізована, – мобілізація в середині демократичного суспільства в ім'я досягнення рівноправ'я та визнання самобутності культури групи. Тому ситуація виглядає неоднозначно. Так, введення у вузах етнічних квот в ім'я усунення диспропорції між «білими» та «небілими» студентами, як відомо, мало негативні наслідки. Число чорношкірих та «латинос» у вищій школі виросло, але відновлення в правах одних обернулося поразкою у правах інших. Абітурієнт, який не належав ні до однієї «меншини», з самого початку опинявся в нерівному становищі із представниками

останніх. Крім того, встановлення етнічних квот знизило конкурсні вимоги та якість навчання. Соціальні наслідки не заставили себе довго чекати: зокрема, пацієнти стали уникали «квотних» лікарів через страх, що ті придбали диплом скоріше завдяки кольору шкіри, чим знанням. Інші групи населення США, в основному представники інших рас та етносів, небезпідставно вважають, що країна завжди була «плавильним тиглем», а якість нових поселенців не гірша, ніж у представників корінної нації, а часто, наприклад, у сфері моралі, перевершує їх. Інша ж точка зору, вважають вони, представляє собою расизм колишніх работоргівців та колонізаторів.

Додаткові труднощі створила орієнтація нових іммігрантів, яка змінилася. На відміну від своїх попередників вони здебільшого не прагнуть злитися із оточенням, оволодіти мовою країни перебування, прийняти звичаї, які утвердилися в ній, спосіб життя, культуру. Особливо чітко це проявляється в тих випадках, коли йдеться про іммігрантів інших, ніж місцеве населення, конфесій. Вони самі все частіше розглядають себе як стійку національну меншину, яка чітко усвідомлює свою етнічну специфіку, свої інтереси та можливості їх відстоювати, використовуючи політичні та юридичні засоби, які утвердилися в ареалі нового перебування.

Ставлення до проблем, які породжуються «новим національним питанням», партій, які утворюють каркас політичних систем у країнах, які стали об'єктом «імміграційного буму», спочатку були різноманітними. Представники лівого флангу, як правило, відстоювали більш ліберальне імміграційне законодавство, а у внутрішній політиці претендували на роль захисника інтересів іммігрантів, які проживають у країні. Ця позиція відображала не стільки прагматичні підходи, скільки висхідні інтернаціоналістські орієнтації та ідеологічні установки лівих. Навпаки, для правих, ціннісно-близьких націоналізму, було споконвічно характерним насторожене чи навіть вороже ставлення до імміграції та іммігрантів [10].

Протягом довготривалого часу ці відмінності в основному зберігалися, незважаючи на вплив кон'юнктурних обставин. Вони ще помітні і нині. Однак труднощі, які виникли у зв'язку з появою та загостренням «нового національного питання», внесли в них помітні корективи. З одного боку, вони зміцнили позиції тих правих, які з самого початку проявляли крайню ворожість до іммігрантів (яскравий приклад – остання перемога на президентських виборах у Франції правого кандидата Н. Саркозі, передвиборча кампанія якого значною мірою була побудована на обіцянках зробили значно жорстокішим ставлення до мігрантів з боку держави), а з іншого, – змусила лівих, особливо у тих країнах, де вони знаходяться при владі, – усупереч своїм ціннісним установкам – піти на заходи, які обмежують приток іммігрантів та роблять їх перебування на новому місці проживання істотно менш комфортним. І у тому, і в іншому випадках величезну роль відігравали і чисто електоральні міркування, прагнення поставити собі на службу зростаючу ворожість до іммігрантів. Наскільки вони виправдані, на думку А. Галкіна, можна буде судити лише з історичної дистанції [11, с. 80]

Міграція сьогодні є однією з ключових ролей у соціальних змінах сучасного суспільства, оскільки – це результат інтеграції, і передумова для подальших серйозних конфліктних змін у суспільстві. Її безпосередній вплив позначається на економіці, на соціальних відносинах, культурі, національній політиці та міжнародних відносинах. Міграція неминуче призводить до культурно-етнічної диверсифікації населення в середині окремих держав та розмиванню традиційних кордонів.

Однак її вплив далеко не однозначний. І для міграційних процесів є характерною величезна кількість суперечностей. Тут можна виокремити найбільш типові, а саме – суперечність диференціації. В усьому світі чітко простежується тенденція до об'єднання не тільки географічних територій, а й груп людей, хоча у той самий час зростає диференціація в середині самих цих об'єднань. Це пов'язано в насамперед з тим, що дехто, адаптувавшись, стає повноправним членом нового суспільства, у той самий час як інший стає маргіналом. Тобто проблема включення одних та виключення інших стає центральним пунктом соціальних суперечностей, пов'язаних з міграцією.

Література

1. На пороге XXI века. Доклад о мировом развитии 1999/2000 года. – М.: Весь мир, Всемирный банк, 2000.
2. Бурлачук Л.Ф. Миграция в Европе глазами психолога // Миграция в Европе: социальные и психологические аспекты. – Киев, 2006. – С. 12
3. Газета по-киевски. – 2006. – 4 апр.
4. Міжнародні відносини і євроатлантична інтеграція України. – К., 2005. – 403 с.
5. Габриелян О.А., Петров В.П. Крым. Депортированные граждане. Возвращение, обустройство и социальная адаптация. – Симферополь, 1997; Кондратьева Я.Ю., Римаренко Ю.І., Олєфір В.І. Основи міграцієзнавства. – К., 2000; Міграційні процеси в сучасному світі: світові, регіональні та національні виміри. Понятійний апарат. Концептуальні підходи. Теорія і практика. Енциклопедія / Упор. Ю.І.Римаренко. – К., 1998; Новік В. Державна політика і регулювання міграційних процесів в Україні. – К., 1999; Піскун О.І. Основи міграційного права. Порівняльний аналіз. – К., 1998; Пирожков С.І., Маліновська О.А., Марченко Н.М. Зовнішня міграція в Україні: причини, наслідки, стратегія. – К., 1997; Чалий П.Ф. Бритченко С.П., Суботенко В.П. Громадянство України в питаннях і відповідях. – К., 1998; Шульга М.О., Котова О.М., Врадій В.М., Шульга Т.М. Україна: проблеми зовнішніх міграцій. – К., 1997; Шульга М.А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. – Киев, 2002.
6. Шереметьева Е.В. Миграционная политика России в условиях глобализации // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2004. – № 5. – С. 92–102.
7. Див. Любин В.П. Революция миграции и ее регулирование в Европе // Россия XXI век. № 5-6. 2004.
8. Wiker H.-R., Alber J.-L., Bolzman K., Fibbi R., Imhof K., Wimmer A. (Hg) Das Fremde in der Gesellschaft: Migration, Ethnizität und Staat. Zuerich, 1996.
9. Дмитриев А.В. Конфликтогенность миграции: глобальный аспект // Общественные науки и современность. – 2004. – № 3. – С. 4–13.
10. Дробижева Л.М. Этничность в современной России: Этнополитика и социальная практика // Россия: Трансформирующееся общество. – М., 2001; Социология межэтнической толерантности. – М., 2003; Паин Э.А. Этнополитический маятник. Динамика и механизмы этнополитических процессов в постсоветской России. – М., 2004
11. Галкин А.А. Старые и новые лики национальной проблемы. Причины устойчивости нации // Полития. – 2005. № 1 (36). – Весна. – С. 64–84.

Орлова О.І.,

*аспірантка кафедри соціології
Гуманітарного університету «ЗІГМУ»*

Релаксаційна функція культури як об'єкт соціологічного аналізу

В статті аргументована значимість соціологічного изучения релаксації як спеціалізованої технологічної функції сучасної культури. Автор доводить, що специфіка релаксаційної технологічної функції культури заключається в снятті індивідуального і колективного напруження в системах діяльності і поведінки суспільних суб'єктів.

The given article grounds the necessity of studying relaxation as a specific technological function of a modern culture. The author of the article proves that the relaxing technological function of the culture is summoned to reduce individual and collective tension in the systems of society subjects' activity, as well as their behaviour.

Ключі слова: релаксаційні функція культури, розвиток комунікацій, культурна глобалізація, суспільні суб'єкти, виробнича сила, культурна гомогенність.

У сучасному глобалізованому світі значною мірою посилюється напруженість ритму суспільного життя, виникають нові ризики - економічні, технологічні, політичні, соціальні, які у цілому обумовлюються суспільними потребами в інтенсивному розвитку комунікацій, швидкому поширенні інформації та впровадженні інновацій. Інтенсивна інтелектуалізація, перетворення науки на безпосередню виробничу силу, посилення взаємовпливу і взаємодії різних культур, демократизація міжкультурних комунікацій легітимізували на початку ХХІ ст. соціальні запити на інноваційну і творчу діяльність людини в усіх сферах її життя. Суперечності глобалізації найбільш характерно знаходять свій вияв у процесах культурної глобалізації, котра, з одного боку, значно підсилює процеси культурної дифузії, а з іншого, – через прогресуючу вестернізацію зростає культурна гомогенність сучасного світу, яка суттєво нівелює цінності національних культур.

Культурна глобалізація, як відомо, істотно змінює способи діяльності і моделі поведінки людей. Сучасна людина повинна вміти швидко і гнучко адаптуватися до змін, що відбуваються; активно діяти за умов конкуренції, яка загострюється на ринку праці; вміти говорити і писати кількома мовами; безперервно удосконалювати і розвивати свої фізичні й інтелектуальні здібності; активно використовувати накопичений соціокультурний досвід з метою удосконалювання своєї діяльності у ситуаціях ризику. Багатьма вченими і фахівцями констатується, що сучасні люди живуть у режимі сильних психоемоційних перевантажень. Підтвердженням цього є численні наукові дискусії про «межі людських можливостей» і «майбутнє природи людини».

Саме тому в сучасній соціології особливу актуальність набули наукові дослідження, які спрямовані на вивчення технологічного потенціалу сучасної культури і на з'ясування специфіки тих її технологічних функцій, що пов'язані з підтримкою діяльних можливостей і здібностей людини, а також зі збереженням режиму її функціональної автономності. До кола таких функцій відноситься і релаксаційна функція культури.

Слід зазначити, що науковий інтерес до феномена релаксації (від лат. *relaxatio* – ослаблення, розслаблення) як процесу індивідуального і колективного зняття напруги і розслаблення сформувалася ще в античні часи. Протягом багатьох століть учені досліджували різні способи досягнення релаксаційного ефекту, а у самій культурі йшов інтенсивний пошук технологічних способів і засобів релаксації. Однак лише у ХХ ст. вченими була усвідомлена недостатність психофізіологічного підходу до вивчення феномену релаксації, зокрема з'ясувалося, що релаксаційні практики формують свій особливий культурний ареал, які є альтернативою стереотипованій та жорстко регламентованій культурі повсякденного життя. У працях М. Вебера, А. Шюца, Г. Зіммеля, А. Редкліф-Брауна, Б. Маліновського, З. Фрейда, К. Юнга, Й. Хейзінгі, І. Гофмана, П. Бергера, Дж. Міда, Г. Блумера, М. Дуглас, О. Золотухиної-Аболиної,

П. Коннертона, Ж. Бодрійяра, М. Фуко, Ю. Хабермаса, А.Кравченко, В. Бурлачука, А. Ручки, Н. Соболевої, О. Злобіної, Т. Титаренко та інших були представлені результати наукових досліджень структури і суперечностей повсякденних практик і було зазначено на значущість наукового вивчення релаксації як спеціалізованої функції культури. У наукових підходах учених звернена увага на важливість дослідження соціокультурних детермінант індивідуального на колективного типів релаксації, її конструктивних і девіантних проявів. У той самий час, слід констатувати, що у більшості наукових праць робиться акцент на перспективній значущості наукових досліджень релаксації. З огляду на цю обставину, метою цієї статті, яка визначає її предметну спрямованість, полягає у розробці концептуальних координат соціологічного аналізу релаксації як соціокультурного феномена і як технологічної функції сучасної культури.

Насамперед, важливо звернути увагу на ту обставину, що культура – явище надзвичайно складне і різноманітне як за своїм характером, так і за формами свого відтворення і функціонування. Це явище, як відомо, охоплює всю сукупність досягнень конкретного суспільства у матеріальному і духовному житті, відображає певний рівень інтелектуального розвитку людини і людства, систему цінностей і норм, що регулюють суспільну діяльність тощо. Таке різноманіття проявів культури не могло не відбитися на характері визначення цього феномену. Очевидно, що сучасна культура має яскраво виражені інноваційні вектори розвитку, обумовлені процесами глобалізації. Саме тому наразі є цілком виправданим говорити про становлення культури принципово нового типу – *глобальної культури*. Безсумнівно, що глобалізація сучасного культурного розвитку істотною мірою ускладнює завдання наукового розуміння феномену сучасної культури з огляду на специфічну технологізацію її функціональних характеристик.

Не можна вважати випадковістю, що багато дослідників під культурою часто розуміють технологічний процес перетворення людьми навколишнього природного і соціального середовища, а також процес удосконалювання своїх індивідуальних і колективно-групових якостей. Так, у «Короткому словнику з соціології» підкреслюється, що культура – це «освоєння, гуманізація, облагороджування людиною природи, удосконалювання всього того, що людина знаходить природно даним, що стихійно виникли в природі, суспільстві і собі самому; усе створене руками і розумом людини» [4, с. 133]. У «Російській соціологічній енциклопедії» робиться акцент на організаційно-технологічних і діяльнісних сторонах феномена культури. Тому культура – це «специфічний спосіб організації і розвитку людської життєдіяльності, представлений у продуктах матеріальної і духовної праці, у системі соціальних норм і установ, у духовних цінностях, у сукупності відносин людей до природи, між собою і до самих себе» [4, с. 240]. Близьку за змістом трактування пропонують В. Добреньков і А. Кравченко, в якому учені наголошують на розумінні культури як комплексної технології регуляції поведінки людей. «Культура – сукупність традицій, звичаїв, соціальних норм, правил, що регулюють поведінку тих, хто живе зараз, і зраджуваних тим, хто буде жити завтра» [2, с. 499].

Узагальнення представлених вище позицій дозволяє судити про культуру як інтегральному технологічному способі творення матеріальних і духовних благ, а також регуляції поведінки соціальних суб'єктів. Однак, важливо враховувати, що творчий потенціал культури формується за допомогою цілісної системи детермінант, серед яких важливу функціональну роль виконують релаксаційні детермінанти.

При з'ясуванні специфіки релаксаційної технологічної функції культури важливо враховувати, що люди не можуть практично здійснювати свою життєдіяльність, знаходячись винятково у стані творчих напруг. Відзначимо, що на цю особливість справедливо вказує А.Кравченко, що виділяє і зараховує релаксаційну функцію культури до найбільш значущих для організації життєдіяльності людей. У технологічному аспекті ця функція, як вважає вчений, виражає «мистецтво фізичного і психічного розслаблення, розрядки» [3, с. 377].

Погоджуючись з такою точкою зору, відзначимо, що релаксаційна технологічна функція культури – це функція зняття не тільки індивідуальної, а й колективної напруги у системах діяльності і поведінки суспільних суб'єктів. У житті будь-якої людини важливим є засвоєння

визначених зразків культурної регламентації природних способів індивідуального розслаблення – сміху, плачу, гніву, пояснення в любові, сповіді тощо. Для зняття колективної напруги у будь-якому суспільстві, як відомо, організуються свята, фестивалі, концерти. Зміст свята полягає не у тому, що у цей день не треба працювати. Свято – це особлива суспільна подія, що коли накопичилася колективна напруга, вона знімається в піднесено естетичній та емоційній формі. Тому до свят заздалегідь готується усе суспільство: з'являються святкові дні, встановлюється порядок проведення масових святкових заходів (урочистих зборів, концертних і спортивних програм, народних гулянок та ін.). Ритуал, як і свято, дозволяє знімати колективну напругу. Йому властива особлива урочистість, ритмічна й інтонаційна насиченість. Слід зазначити, що цивілізоване суспільство наполегливо шукає шляхи усунення негативних форм релаксації шляхом розширення мережі оздоровчих, розважальних, туристичних і науково-пізнавальних установ, що могли б конкурувати з пияцтвом і наркоманією як негативними формами релаксації.

Важливо враховувати, що релаксаційна технологічна функція культури найбільш характерно реалізується в специфічних подієвих контекстах суспільного життя. Це, на нашу думку, складно показати, аналізуючи феномен політичного свята.

Так, добре відомо, що важливим фактором формування політичної культури і політичної свідомості громадян є організація та проведення політичних свят як спеціальних подій. У політичних режимах тоталітарного типу організація свят має яскраво виражену специфічну цільову орієнтацію, що обумовлена задачами: по-перше, досягнення ефективної політичної соціалізації народних мас на основі активного пропагування ідеологічних цінностей владного монополіста; по-друге, культивування конформістських моделей політичного поведіння за допомогою упровадження визначених релаксаційних технологій на основі створення різноманітних ситуацій народних гулянок, відпочинку, розваг, неформального спілкування, відчуття чи близькості єдності народу з владою завдяки присутності людей на демонстраціях, мітингах та ін.

Слід зазначити, що демократичним режимам також притаманна орієнтація на досягнення позначених цілей. Проте, за умов розвинутої демократії сама суспільна місія політичних свят спрямована на стимулювання суспільно значущих форм громадянської активності і посилення механізмів колективної самоорганізації на базі демократичних принципів і цінностей. «Задача свята, – як справедливо відзначає В. Бурлачук, – узагалі полягає не в організації винятково розваги, його ціль полягає у формуванні загального почуття, не випадково у сценарії свята досить часто повторюється термін «ми»: «ми звільнили», «ми призвали», «ми сказали», «ми досягли». Регулярність свята взагалі спрямована на те, щоб оновити це почуття «ми», наповнити його новим змістом, не дати йому зникнути»[1, с. 163].

У монографії «Політичний критицизм» відомий американський політолог І. Шапіро підкреслює обставину важливості свята як засобу інтелектуального і водночас емоційного вираження людьми свого критичного відношення до влади. Він доводить, що демократія є неможливою без критичного мислення людей і їхнього емоційного ставлення до дій і здобутків установ влади. Саме тому «критичне мислення та емоційні відносини є основним компонентом життя людських істот, що дозволяє досягати їм бажаних цілей»[8, р. 266].

Погоджуючись із наведеними позиціями, які, на нашу думку, досить вдало розкривають функціональне призначення свят, вкажемо, що серед сучасних дослідників не існує єдності поглядів в оцінці релаксаційного потенціалу свята як явища суспільного життя. Згідно з досить розповсюдженою точкою зору свято – «це дні, що призначені для шанування і спогаду важливих подій» [3, с.462].

Відзначимо, що у такому розумінні насамперед підкреслюється обставина соціалізаційного потенціалу свята як засобу сакралізації дій політичної влади. Однак сам прагматичний ефект політичного свята, на нашу думку, істотно залежить від уміння влади тимчасово змінювати режим соціального контролю, що створює у масовій свідомості людей відчуття подолання повсякденної рутини і тимчасового руйнування усталеного життєвого світу.

Саме тому організація політичних свят є загалом неможливою без врахування змісту притаманних будь-якому суспільству повсякденних релаксаційних практик. Вочевидь, що без даного врахування дуже важко сформулювати чіткі концептуальні уявлення щодо специфіки і способів об'єднання деструктивного і конструктивного компонентів релаксаційного потенціалу свята як явища культурного життя.

Так, ще З.Фрейд вважав, що сутнісною ознакою свята є легітимне руйнування усталених норм соціального порядку. Свято – це дозволений і навіть обов'язковий ексцес, цілком припустиме порушення встановлених норм порядку. Під час свята дозволяється надавати волю своїм почуттям і певним чином задовольняти свої емоційні потреби. Святковий настрій, як релаксаційний ефект, виникає завдяки дозволу забороненого. У відомій праці «Тотем і табу» Фрейд підкреслює, що саме завдяки свідомому святковому порушенні людьми укорієних соціальних норм, у суспільстві виникає потреба у створенні спеціалізованих інститутів селекції і контролю дій індивідуальних і колективних суб'єктів [7, с. 330–331].

Вплив позиції Фрейда є досить відчутним і у деяких сучасних дослідженнях. Так Т. Титаренко у своїй монографії підкреслює, що суспільна необхідність у святковості загалом обумовлюється потребою людей у створенні системи невимушених, спонтанних і слабо керованих дій. Святкова стихія захоплює, «несе» як бурхливий потік, відкидаючи звички, стереотипи, повсякденні норми. «Заохочується порушення найважливіших норм життя, стимулюється фамільярність, ненормована лексика: дистанції між людьми скорочуються з неймовірною швидкістю»[6, с. 279].

На нашу думку, наведена аргументація вочевидь має потребу в конкретизації. По-перше, варто враховувати, що далеко не усі свята, і особливо ті, котрі організуються в сфері політики, орієнтовані на порушення «найважливіших норм життя». Скоріше навпаки, політичні свята є ефективними засобами пропаганди і стабілізації норм та цінностей пануючого політичного порядку, тобто вони є орієнтованими на стимулювання не спонтанного, а керованого владою релаксаційного ефекту.

По-друге, не менш важливим є врахування обставини суперечливого характеру інтегративного ефекту політичних свят. Оскільки учасниками політичних свят є люди різних політичних та ідеологічних симпатій, то далеко не кожне свято сприяє подоланню існуючих політичних протистоянь. Саме тому досить суперечливим, на нашу думку, є твердження щодо скорочення дистанції між людьми «з неймовірною швидкістю».

Здійснений нами аналіз вказує на складний і суперечливий характер релаксаційного ефекту при організації і проведенні політичних свят. Тому питання про те, як досягти бажаних і ефективних результатів у сфері політичної діяльності засобом актуалізації релаксаційного потенціалу політичних свят має потребу в подальшій творчій науковій розробці.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що здійснений у цій статті аналіз дає підстави для таких *висновків*.

1. Як специфічний соціокультурний феномен релаксація характеризується специфічною технологічною функціональною спрямованістю – створення умов і забезпечення зняття індивідуальної і колективної напруги у системах діяльності і поведінки суспільних суб'єктів.

2. Релаксаційна технологічна функція культури реалізується в специфічних подієвих контекстах громадського життя, що показано на прикладі аналізу релаксаційного ефекту політичного свята.

Література

1. Бурлачук В. Символ и власть. Роль символических структур в построении картины социального мира. – Киев, 2002. – 266с.
2. Добренков В.И., Кравченко А.И. Социология. В 3-х т. – М., 2000. – Т. 3. – 520 с.
3. Кравченко А.И. Общая социология: Учеб. пособ. для вузов. – М., 2002. – 479 с.
4. Краткий словарь по социологии / Под ред. Д. Гвишиани. – М., 1988. – 479 с.
5. Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Г.В. Осипова. – М., 1999. – 672с.
6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах та за межами буденності. – К., 2003. – 376с.
7. Фрейд З. Тотем и табу // Я и Оно: Труды разных лет: Тбилиси, 1991. – Т. 1. – С. 193–350.
8. Shapiro I. Political criticism. – Berkeley, 1990. – 338p.

Петрецька О.В.,

*асистент кафедри соціології та соціального управління
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

Поняття культурної самоідентифікації етнічних груп

В статье рассматриваются основные базовые составляющие процесса самоидентификации: идентичность и идентификация. Определяется понятие культурной самоидентификации этнических групп как центрального элемента самосознания личности. Сам процесс культурной самоидентификации этнических групп – это осознание места данной группы на рациональном уровне.

The given article studies the main basic constituents of a self-identification process, which are identity and identification. The author of the article defines the concept of cultural self-identification of ethnic groups as the central element of personality self-consciousness. The process of cultural self-identification of ethnic groups as itself is regarded as realizing the place of a given group on the rational level.

Ключові слова: ідентифікація, ідентичність, самоідентифікація, культурна самоідентифікація, етнічна група, етнічна культура.

Сучасне українське суспільство визначається як полікультурне. У ньому порівняно помітний та стійкий розвиток отримала більшість етнічних культур. Поліетнічний характер нашого суспільства проявляється в тому, що різні етнічні культури не просто існують, а розвиваються в межах різноманітних культурних практик, спираючись на законодавчу підтримку з боку держави.

Багатокультурність ґрунтується на офіційному юридичному визнанні рівноправ'я культур всіх етнічних груп, які проживають на території України. Зміни параметрів етнічних груп – етнічні та культурні процеси – є специфічною реакцією на зміну соціального середовища і необхідною умовою виживання. Виходячи з цього, постає гостра необхідність їх культурного самовизначення. Зростання значення культурних відмінностей, плюралізація культурних форм, які відбуваються в сучасній Україні, викликають різне ставлення до них з боку існуючих етнічних груп. Одні розглядають культурні зміни як загрозу для їхньої самоідентифікації, інші – шанси зміцнення своєї етнічної групи. Самоідентифікація виступає центральним елементом самосвідомості, який пов'язаний з відповіддю на запитання «Хто Я?», з фіксацією свого становища у системі суспільних відносин. Особливістю українського сьогодення стає неспроможність етнічних груп адекватно самовизначатися у широкому культурному просторі.

У науково-пізнавальному і прикладному сенсі винятковий інтерес становить процес культурного самовизначення (самоідентифікації) етнічних груп в Україні. Перед етнічною групою стоїть мета посилити те особливе, що вирізняє її з-поміж інших етнічних груп, які проживають на території України. Ці прагнення породили сплеск етнічної активності, що проявилось насамперед у зверненні до традицій, звичаїв, мови, релігійності, набуваючи щораз глобальнішого характеру.

Самоідентифікація має багатоаспектний характер. Вона включає в себе різні сторони соціального буття, досвіду та практичної діяльності людей. Тому, зі зміною соціальних, політичних, економічних, культурних умов, змінюється і сутність цього поняття.

Базовим терміном самоідентифікації є поняття „ідентичність”. Згідно з визначенням, яке подає Енциклопедія з соціології, «ідентичність – співвідношення чогось (що має буття) з самим собою» [1, с. 344].

Ідентичність, на думку А. Беліка, «...це почуття приналежності до певної культурної традиції. Людина ідентифікує (ототожнює) себе із державою, культурою» [2, с. 173]. Найімовірніше тут йдеться про культурну ідентичність, яку можна визначити як переживання самоототожнення особистості, з позиції обраної ним культурної традиції, яка належить певній етнічній групі. Тут поєднуються два аспекти ідентичності: особовий та соціальний.

Ми не можемо не погодитися з трактуванням ідентичності, яке дає Г. Ділігенський. Він вважає, що ідентичність – це «...уявлення людиною свого особливого місця у світі, про сенс свого

існування на Землі» [3, с. 31].

Механізм ідентичності є необхідною умовою спадковості соціальної структури і культурної традиції етнічної групи, з якою ототожнює себе особистість. Ідентичність виступає як цінність для етнічних груп, що дає змогу зрозуміти і пояснити їхню поведінку і дії.

Багато проблем ідентичності сконцентровані навколо питання про роль ідентифікацій. Згідно визначення соціологічного енциклопедичного словника, «ідентифікація (від лат. *identifico* – ототожнення) – встановлення тотожності об'єктів на основі тих або інших ознак» [4, с. 93].

Р. Шульга трактує ідентифікацію як процес, який спричиняється необхідністю для особи визначитися з власною ідентичністю чи підтвердити її, або, у разі її втрати, шукати такі культурно-ціннісні моделі існування, які б урівноважували її внутрішній світ зі світом соціокультурним. Результатом процесу ідентифікації повинно стати віднайдення взаємодії із зовнішнім світом, коли він, цей світ, у своїх проявах відповідає очікуванням та прагненням особистості [5]. Особистість може ставити себе на місце співрозмовника. У цьому випадку проходять певні зміни, співрозмовник берена себе «роль» іншого індивіда, він засвоює систему його відношення до інших членів групи, явищ, подій та нову для нього систему цінностей. Ідентифікація пов'язана з процесом прийняття соціальної ролі, яка завершується, в кінцевому результаті, актом входження в певну етнічну групу, віднесення себе до неї.

Ідентифікація виступає захисним механізмом індивіда, збереженням звичного уявлення про вже сформовану думку про себе, відверненням або викриванням неприємної для самооцінки інформації. Захисний механізм починає діяти тоді, коли індивід зазнає невдачу в досягненні поставленої мети і під загрозою є його душевна рівновага. Ідентифікація передбачає встановлення емоціонального зв'язку з іншим суб'єктом, ототожнення себе з ним [6]. Ідентифікація дозволяє особистості подолати почуття особистої неповноцінності та безсилля, досягнути в процесі впевненості у собі. Найбільш простий спосіб зрозуміти іншу людину забезпечується ідентифікацією – уподібнення себе йому. У процесі ідентифікації особистість ставить себе на місце іншого і визначає, як діятиме у ситуаціях, які виникають.

Н. Костенко вважає, що ідентифікація – це «один із найбільш звичних для соціологічного сприйняття механізмів сигніфікації. Як правило, йдеться про акт залічення себе або інших до деякої вже встановленої спільноти (групи, класу, «соціального суб'єкта» або ідеалу (норми, зразка) на основі спільних характеристик і солідарності, що виникає у цьому зв'язку» [7, с. 82]. У цьому випадку підкреслюється суб'єктивне відчуття власної належності до етнічної групи на основі стійкого емоційного зв'язку, а також включення і сприйняття як власних групових норм, цінностей і традицій. Схильність розглядати та оцінювати явища та риси іншої культури, іншої етнічної групи через призму культурних традицій та цінностей своєї власної етнічної групи називається етноцентризмом [8, с. 144]. Сутність етноцентризму – це масові, не завжди раціональні уявлення про власну етнічну групу, її традиції, цінності, звички, мову, як центр, навколо якого згуртовуються всі інші етнічні групи.

Щодо вивчення етнічної групи, то тут можемо звернутися до Дж. Де Во, автора статті «Етнічний плюралізм: конфлікт та пристосування» [9], основна ідея якої показати, як індивід, його «Я» включені до культури і одночасно до соціально-ієрархічної структури сучасного суспільства. Поняття етнічності як ототожнення себе з певною культурною традицією Дж. Де Во доповнює поняттям етнічна група, в якій реально зберігається етнокультурна своєрідність. Етнічна група, на думку автора, – це спільність людей, яка розділяє комплекс традицій, які нерозповсюджені поміж інших людей, з якими вони взаємодіють. До традицій включаються народні релігійні вірування та обряди, мова, почуття історичної спадкоємності, спорідненості ті місця походження. Дуже важливо, і ми з ним погоджуємося, що при вивченні етнічних груп робиться особливий акцент на усвідомлення безперервної культурної (етнічної) історії, оскільки без усвідомлення минулого майбутнє немає сенсу. Наявність «Я» набуває сенсу при ототожненні (ідентифікації) індивіда з певною дією, уявленні про минуле, модель майбутнього.

Культурна самоідентифікація є одним з найважливіших етапів і процесів культурного устрою кожної етнічної групи. Люди не просто механічні носії тих чи інших потреб та інтересів, а й психологічні індивідуальності, а це вимагає їхнього групового співіснування. Потреба в ідентифікації пов'язана з тим, що у колективі особистість почуває себе у безпеці та відчуває потребу в самоідентифікації себе з певною етнічною групою, усвідомленні самої себе як невід'ємної частки своєї групи. Особистість не завжди усвідомлює параметри своєї культурної ідентичності, але весь набір засвоєних нею за життя елементів свідомості, поведінки, смаків, звичок, оцінок, мови та інших засобів комунікації мимоволі роблять її належною до деякої конкретної культури (етнічної, соціальної, професійної політичної та ін.). Таким чином, вона, по-перше, поширює свою ідентичність на людей, які її оточують, по-друге, запозичує, поповнює від оточуючих її особистостей, а також у процесі взаємовідносин пов'язує свою ідентичність з ідентичністю інших.

Проблема культурної самоідентифікації міститься насамперед в усвідомленому сприйнятті тих культурних норм, зразків поведінки, свідомості, системи цінностей і мови, усвідомлення свого «Я» з позицій культурних характеристик, які прийняті у цій етнічній групі, виявленні лояльності до них, самоототожнення себе саме з цими культурними зразками.

У процесі культурної самоідентифікації етнічної групи проходить усвідомлення місця даної групи на раціональному рівні. Раціоналізація групового «Ми» досягається на рівні традицій при наявності розвинутого самопізнання за допомогою домінуючої у даному суспільстві ідеологічної системи. Тут йдеться не про перспективу якогось подальшого утворення (об'єднання) в групу, в нашому випадку етнічну, а про акт суспільного життя, який вже існує, сформований у даному суспільстві, тому що створення притаманних тільки певній етнічній групі культурних рис (традицій, звичаїв, обрядів, мови тощо), потребує, щоб люди прожили один біля одного хоча б кілька поколінь. Зовнішнім проявом ідентичності є спосіб її маркування. Набір таких знаків залежить від того, на якій підвалині відбувається ця солідарність, чим і визначається емблема (герб) даної групової ідентичності. В етнічній групі набором таких маркерів можуть бути – набір побутових елементів знярядь праці, одягу, прикрас, символів, ритуалів, мови (її діалектів), фольклору тощо. Проблема культурної самоідентифікації міститься, перш за все в усвідомленні особистістю прийнятих нею групових культурних норм та зразків поведінки, створення системи цінностей та мови, усвідомлення свого «Я» з позиції тих культурних характеристик, які притаманні в етнічній групі.

Аналізуючи культурну самоідентифікацію, можна дійти висновку, що вона формується не природнім фактором, а соціальним конструктом, у побудові якого велику роль можемо віддати ритуалам, обрядам, звичаям, які мають символічне значення та ідеологію.

Таким чином, культурна самоідентифікація етнічних груп – це самоототожнення, усвідомлення себе з тими культурними маркерами (мовою, символами, ритуалом, одягом, прикрасами тощо), які притаманні лише певній етнічній групі.

Із сучасною культурною самоідентифікацією відбуваються певні зміни. При переході до більш гетерогенного, більш диференційованого суспільства слід очікувати набагато більшої різноманітності ідентифікацій і групувань.

Втрачаючи зв'язок з контекстом свого народження, індивід отримує можливість більшого вибору у самовизначенні. Звичайно, ми народжуємося як члени сімей і ідентифікуємо себе з нашими батьками, однак, очевидно, що з наростанням сучасних цивілізаційних перетворень багато особистостей отримує більшу можливість у виборі культурного самовизначення (самоідентифікації) у відповідно до посилення індивідуальності і гетерогенності в даному суспільстві. Помітно прискорюються сьогодні і темпи соціальних та культурних змін, так що ідентифікації, які вибираються, стають все більш короткочасними, з'являються нові форми самовираження. Нові форми самоототожнення накладаються на попередні, можливо, більш глибоко вкорінені форми ідентичності.

Співіснування різних ідентифікацій в одній особі утворює певну цілісну систему. Гіпотеза про множинність ідентифікації ставить питання про різноманітність існуючих субідентичностей, знаходження відмінностей у самому процесі самоідентифікації, залежно від того, з якою етнічною групою ідентифікує себе особистість, а у подальшому розробки моделі культурної самоідентифікації етнічних груп.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що поняття культурної самоідентифікації – різнопланове і багатовекторне. Структуруючи його, можна виділити історичний розвиток і сучасну типологію самоідентифікації особи та найбільших етнічних груп, які проживають на території України. Особистість не завжди усвідомлює параметри своєї культурної ідентичності, але весь набір засвоєних ним за життя елементів свідомості, поведінки, смаків, звичок, мов тощо, мимоволі роблять його причетним до певної етнічної культури.

Література

1. Социология: Энциклопедия /Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
2. Белик А.А. Культурология. Антропологические теории культур. – М.: Российский гос. гуман. ун-т, 1999. – 241 с.
3. Дилигенский Г.Г. В защиту человеческой индивидуальности //Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 31.
4. Социологический энциклопедический словарь /Под ред. Г.В. Осипова. – М.: ИНФРА М–НОРМА, 1998. – 488 с.
5. Соціокультурні ідентичності та практики /Л. Аза, О. Вишняк, Н. Костенко та ін. – К.: ХНАНУ, 2002. – 315 с.
6. Социальная психология и этика делового общения: Учеб. пособ. для вузов /В.Ю. Дорошенко, Л.И. Зотова, Н.А. Нартов и др.; Под общ. ред. проф. В.Н. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1995. – 160 с.
7. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 69 – 88.
8. Социальная психология. Краткий очерк/ Под общ. ред. Г.П. Предвечного, Ю.А. Шерковина. – М.: Политиздат, 1975. – 319 с.
9. Ethnic Identity /Ed. by De Vos G., Romanucci-Ross L/ Chicago; L., 1982. – P. 389.

Сабодош Р.Й.,

*аспірант кафедри соціології та соціального управління
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

Становлення громадянського суспільства в Україні крізь призму міграційних потоків

В статье рассматривается эмиграционная ситуация в современном украинском обществе и ее влияние на становление гражданского общества. Рассматриваются предпосылки, механизмы и формы проявления эмиграции и иммиграции, их взаимосвязь и взаимовлияние.

The present article reveals the emigration situation in the contemporary Ukrainian society along with its influence on the formation of a civil society. The author of the article studies the preconditions, mechanisms and forms of emigration and immigration, their interaction and mutual influence.

Ключові слова: міграція, еміграція, імміграція, імміграційні потоки, соціальні процеси, громадянське суспільство.

З отриманням незалежності українське суспільство зіштовхнулося з багатьма проблемами: економічними, пов'язаними з переходом на ринкову економіку, формуванням громадянського суспільства, а також однією з найболючіших – масовою міграцією населення. Результати міграційних процесів починаємо відчувати у змінах в етнічному складі населення; особливо в окремих регіонах та змінах у соціалізації підростаючого покоління, яке позбавлене належної уваги батьків.

Процеси переміщення людей є суттєвим чинником соціальних процесів. Переміщення позначаються на структурі локального соціуму, гармонізують або деформують його природу, породжують або знімають соціальні конфлікти, посилюють або послаблюють соціальну напругу [1, с.235].

Українське суспільство разом з тим відчуває на собі дію глобальних процесів, які відбуваються в світі, адекватно чи неадекватно на них реагуючи. Чим скоріше відбудеться перехід на демократичні засади організації суспільного життя, тим швидше відбудеться інтеграція до європейського та світового співтовариства, а це зміна свідомості і поведінки кожної людини.

Актуальність порушеного нами питання полягає ще і у тому, що, незважаючи на 15 років незалежності, немає сформованого громадянського суспільства, яке є, наприклад, в ЄС. Великі сподівання були пов'язані з подіями листопада 2004 р., які засвідчили, що в Україні формується громадянське суспільство, яке відрізняється від країн з пострадянським минулим. Проте ці події не зовсім справилися. Тому ми маємо на меті провести паралелі між становленням громадянського суспільства в нашій державі та таким явищем як міграція, з яким країна зіштовхнулася з отриманням незалежності. Для цього спочатку визначимо більш конкретно поняття громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це не просто сукупність усіх громадян. Це насамперед взаємодія їх добровільних об'єднань та асоціацій, покликаних регулювати суспільні відносини, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею [6, с.45].

Поняття «громадянське суспільство» включає сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічні, духовно-моральні, релігійні, національні та ін. Громадянське суспільство виступає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнопонаціональних, культурних та інших громадських інтересів, які знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави, що опосередковує їх відносини з індивідами [6, с.46].

Водночас високий рівень розвитку й функціонування громадянського суспільства може забезпечити тільки демократична держава. Як свідчить суспільна практика, саме нерозвинутість громадянського суспільства є однією з головних умов існування тоталітарних та авторитарних режимів. Головна ознака громадянського суспільства полягає у забезпеченні широких прав людини у вільному виборі нею різноманітних форм економічного й політичного життя, ідеології та світогляду, можливості пропагувати й обстоювати свої інтереси, погляди та переконання, різноманіття інтересів і пріоритетів, які виражають інтереси найрізноманітніших верств населення. Інститутами громадянського суспільства є виробничі спілки, добровільні громадські організації та об'єднання, у тому числі політичні партії, які є засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації і самостійної реалізації ними власних інтересів, оберігаючи суспільство від хаосу, створюючи сприятливі умови для функціонування демократичної влади. Підґрунтям і ознаками громадянського суспільства, на думку Р. Павленка та С. Рядова, є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності, відкритою соціальною комунікацією, структурованістю суспільства, багатопартійністю. Це також не директивно сформована громадська думка і, найголовніше, вільна особистість з розвинутим почуттям власної гідності [5, с. 11–12].

Наріжним каменем ідеології громадянського суспільства є визнання того, що держава існує насамперед для того, щоб захищати особисту свободу й власність, здобуту власною працею людей. Держава повинна діяти тільки у чітко окреслених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори. Характер взаємодії держави і громадянського суспільства значною мірою визначає стан суспільної стабільності й безпеки. Громадянське суспільство потребує існування правової держави як своєї передумови. Разом з тим, тільки розвинуте, стабільне громадянське суспільство уможливує утворення правової держави, є основою стабільного демократичного політичного режиму й авторитетної влади.

Україна прагне відповідати тим вимогам, які характеризують розвинуте громадянське суспільство, але чи зуміє вона перетворитися з населення на націю, покаже час. Поки що наша держава з цим іспитом не дуже справляється. Свідченням цьому є різні сепаратистські настрої у різних куточках країни. Основними причинами цих настроїв є економічні негаразди та відсутність об'єднуючої ідеї, різка зміна етнічного складу населення з розпадом СРСР, посилення міграційних

процесів (як внутрішніх, так і зовнішніх), які вимагають належної до себе уваги. Особливе значення має створення програм та методів, які б дозволили взяти під контроль міграційні процеси задля уникнення напруги в суспільстві.

Поняття «міграція» (лат. *migratio*, від *migro* — переходжу, переселяюся) означає: 1) переміщення, переселення; 2) переміщення людей, які пов'язані, як правило, із зміною місця проживання. Міграція поділяється на безповоротну (з остаточною зміною постійного місця проживання), тимчасову (переселення на достатньо тривалий, але обмежений термін), сезонну (переміщення у визначені періоди року). Розрізняють зовнішню (за межі країни) і внутрішню міграцію. До зовнішньої відносяться еміграція, до внутрішньої – імміграція. Це рух з села у місто, міжрайонні і міжрегіональні переселення та ін. Іноді до міграції відносять так звані маятникові міграції (регулярні поїздки до місця роботи або навчання за межі свого населеного пункту) [3, с.798].

Міграція супроводжується здебільшого пошуком людиною кращого, стабільнішого або більш захищеного життя. Сьогодні цей процес набуває все більш глобального розмаху. За даними ООН, у 2000 р., у світі нараховувалось близько 175 млн. мігруючих людей. Населення бідніших країн масово намагається виїхати до економічно розвинутих країн Західної Європи та США. Україна у цьому процесі посідає одне з перших місць, особливо у зв'язку з трудовою міграцією населення. Спочатку акцентуємо увагу на імміграції до нашої країни, і вплив цього процесу на зміну етнічного складу населення, а також на ті приховані проблеми, які приносить цей процес у разі несвоечасного реагування на нього.

Активізація міграційних процесів з розпадом СРСР проявляється зокрема як міждержавна міграція – міграція населення за межі України. Складовими частинами міждержавної міграції є міграція в країни близького (СНД і Балтії) та далекого зарубіжжя [4, с. 471].

Якщо аналізувати міграційні процеси, які відбуваються в Україні, з упевненістю можна стверджувати, що Україна уникла тих воєнних конфліктів, які відбулися на етнічній основі у Таджикистані, Грузії, Вірменії, Азербайджані, Молдові. Але значний потік населення з інших пострадянських країн, зокрема, повернення значної кількості кримських татар на свою історичну батьківщину – до Криму, вносить напругу в цей регіон, оскільки після примусового їх виселення (депортації) на їхній землі проживає велика кількість російськомовного населення, вихідців з Росії. Повернення татар відбувалося неконтрольовано, що внесло напругу, ускладнивши розв'язання суспільних проблем, особливо у зв'язку з економічними негараздами у державі.

З такими самими проблемами зіштовхнулися кримські вірмени, греки, болгары і німці. З іншого боку, з отриманням незалежності молода держава зустрілася з такою проблемою як нелегальна міграція. Чинники, які її зумовлюють, можуть бути різними: економічними, релігійними, воєнними. Україна знаходиться в такому географічному розташуванні, що є надзвичайно привабливим для нелегальних потоків в Європу; невпорядкованість східних кордонів сприяє цьому. Найбільше нелегальних мігрантів з Афганістану, Іраку, Пакистану, Шрі-Ланки, Індії, Китаю. Значна кількість їх осідає на території України. Велика кількість біженців з «гарячих» точок, які утворилися з розпадом СРСР, теж вимагає негайного вироблення комплексного підходу до цього питання.

Адаптація мігрантів в українське суспільство відбувається в певній суспільній атмосфері, на фоні визначеного рівня усвідомлення цих проблем суспільною свідомістю. За рівнем усвідомлення суспільством їх значущості, міграційні проблеми утворюють таку ієрархію: а) проблеми екологічних мігрантів (переважно з чорнобильської зони); б) проблеми депортованих; в) проблеми біженців, особливо з країн СНД (Нагорний Карабах, Вірменія, Грузія, Азербайджан, Південна Осетія, Таджикистан, Придністров'я, Чечня); г) проблеми мігрантів з далекого зарубіжжя [7, с. 205].

Кількість населення, яке повернулося в Україну, становить 300 тис. Скільки на території України знаходиться вимушених переселенців точно невідомо, але найімовірніше ця група

населення є найбільшою. До неї відносяться люди, які повернулися з «гарячих» точок пострадянського простору. Серед них багато українців (наприклад, Придністров'я). До цього варто додати тих, хто служив в армії за межами України, хто працював за складних кліматичних умов та ін. Вони приносять з собою певний культурний досвід, переважна більшість їх говорить російською мовою.

Завданням держави у цих випадках є не тільки створити їм належні умови, а й працевлаштувати, надати умови для професійної переорієнтації, що закріплено у Міжнародній соціальній хартії та створити необхідні умови для інтеграції людей в українське суспільство, давши змогу їм відчувати себе громадянами України.

На жаль, складні економічні умови, зокрема, перехід до ринкової економіки, який відбувається надзвичайно повільно, ускладнює життя пересічним громадянам; вони змушені виїжджати за межі країни чи етнічної приналежності. Чи можна сподіватися на працевлаштування емігрантів, якщо в Україні масова трудова еміграція власного населення за кордон набула вражаючих розмірів?

Для вироблення цілісної послідовної політики щодо мігрантів, уникнення можливих міжетнічних конфліктів Україна має виробити такі заходи:

- а) розробити на державному рівні квоти на постійний прийом тих, хто прибуває в Україну. Вони, як відомо, розроблені і прийняті у більшості країн світу;
- б) доцільно врегулювати етнічну структуру мігрантів, які прибувають в Україну, насамперед на рівні окремих регіонів (насамперед, тих, де можуть виникати міжнаціональні напруження);
- в) забезпечити мігрантам, які формують в Україні відповідні діаспори, рівні і всебічні можливості для етнічно-культурного розвитку. Всі емігранти, які виїжджають в інші країни, також повинні забезпечуватись належною підтримкою з боку Української держави;
- г) гальмувати масовий вплив з держави високоосвічених громадян шляхом еквівалентного міждержавного обміну населенням за його освітнім рівнем;
- г) стимулювати повернення в Україну всіх бажаючих представників репресованих народів, у тому числі висланих ще у дорадянський час [2, с. 81].

Важливе значення має також вироблення дієвої внутрішньої політики щодо контролю нелегальної міграції територією держави і створення передумов для забезпечення прав мігрантів: облаштування тимчасовим житлом, їжею, юридичними правами. Зіштовхнувшись з глобальним процесом міграції, Україна потрапила у таку ситуацію, що, намагаючись вирішити проблеми імміграції з країн сходу, з одного боку, вона зіштовхнулася з масовим виїздом власних громадян за межі країни, в пошуках тимчасового або постійного працевлаштування, тобто трудовою еміграцією, яка змінює структуру населення України. Українська діаспора в світі налічує сьогодні близько 16 млн. людей. За кордоном на сезонних роботах знаходяться від 2 до 7 млн. українців.

За даними Newsweek від 19.01.2004 р., суми, що громадяни України посилають із-за кордону, вдвічі перевищують загальну кількість офіційної допомоги, яка надається Україні, а основні потоки трудової еміграції з України спрямовуються до таких країн як США, Росія або країни ЄС.

Якщо брати до уваги статистичні дані, то за період 2000 р. розподіл мігрантів за країнами в'їзду (виїзду) має такий вигляд: загальна кількість прибулих 53472 тис., а вибулих – 100325 тис. осіб, міграційний приріст – 46613 [4, с. 491].

Зважаючи на ці дані, можна дійти висновку, що еміграційний потік з України набагато вищий за імміграційний. Скорочення населення, крім трудової еміграції, відбувається ще за рахунок великої смертності у країні і виїздом громадян на постійне проживання в інші держави.

Основними типами емігрантів із України є: 1) люди, які вирішили повернутися на свою історичну батьківщину заради злуки родини або з інших мотивів; 2) етнічні емігранти; 3) населення, яке виїжджає за кордон з економічних мотивів (безробітні – з надією знайти роботу за кордоном, працюючі – з намірами знайти більш оплачувану роботу, ніж дома [7, с. 230].

На жаль, в Україні спостерігається значний відтік інтелігенції у країни Західної Європи та США, не завжди ці люди працюють за спеціальністю, виконуючи різні мало престижні роботи. У зв'язку із складним економічним становищем Україна практично втратила представників середнього класу, які є запорукою соціальної стабільності. Завданням влади є зменшення того розриву, який утворився в державі між дуже багатими і бідними. Останнім часом ситуація почала виправлятися, але інфляція та інші негаразди не сприяють піднесенню матеріального добробуту громадян.

Структура населення українського суспільства завдяки міграційним процесам, які відбуваються в світі, зокрема і у нас, набула значних змін. Масовий виїзд окремих етнічних груп населення з України впливає на співвідношення окремих елементів етнічної структури суспільства. Деякі групи зменшуються, втрачаючи свій вплив на суспільне життя, наприклад, масовий виїзд євреїв та німців. Німці і євреї проживали в Україні століттями, вони укорінені у нашу культуру та історію. І цим вони відрізняються від багатьох інших етнічних груп, представники яких прибувають в Україну на незначний період (з різних причин – втеча від воєнних і релігійних конфліктів, економічні кризи тощо). Ці явища дуже тривожні, оскільки Україну покидають ті етнічні групи, які укорінилися в її історію, культуру, традиції етносу. Це лише один з прикладів зміни українського суспільства. На більшу увагу заслуговує відтік «мізків» з нашої країни, масові втрати науковців та інших інтелектуалів, які тепер працюють на благо інших держав, оскільки можливості самореалізуватися вдома вони не мають.

Причинами, що заважають створенню громадянського суспільства в Україні є, отже, історичні передумови та міграційні процеси, які набули вражаючих розмірів. До історичних ми відносимо певний поділ населення, який утворився в результаті поділу України на південно-східну, центральну і західну. Одна частина рухається у фарватері Росії, інша – у напрямі проєвропейської орієнтації. Одним із чинників, які формують сильну державу та громадянське суспільство, є середній клас. Різноманітність етнокультур, які представлені в Україні, зокрема українці, росіяни, кримські татари, роми та інші, суттєво ускладнюють етнополітичну ідентифікацію населення. Масовий виїзд наприкінці 80-х – на початку 90-х років євреїв та німців також різко ускладнив структуру населення України.

У сучасному світі ті глобальні процеси, які відбуваються, зокрема міграційні, розбавляють титульний етнос практично кожної держави, що вимагає толерантності з обох сторін, як корінного населення, так і мігрантів. Україні вдалося уникнути міжетнічних конфліктів, які відбулися у колишній Югославії, Середній Азії та на Кавказі. Але проблема посткомуністичної трансформації викликала небачену за обсягами трудову еміграцію. Натомість з гарячих точок до України прибуло багато іммігрантів та біженців. Іншою проблемою для України є інтеграційні процеси, які спостерігаються в Європі: прийняття нових членів до цієї організації Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії та Польщі, впровадження візового режиму щодо громадян України. На даний момент можна говорити про деяку лібералізацію цього режиму. Одночасно з цими проблемами економічного і політичного характеру та геополітичних процесів, які відбуваються в світі, Україна проходить тест на міцність як держава та нація, а також формування такого феномену як громадянське суспільство.

Формування держави затримується також у зв'язку з тим, що кожен третій працездатний громадянин держави виїжджає працювати за кордон. З іншого боку, у цьому можна знайти позитив. Люди, які працюють в Європі, прагнуть змін, мають демократичні погляди і здатні стати тією верствою суспільства, яка здатна сформувати зріле, демократично розвинуте громадянське суспільство.

Державна політика у цьому зв'язку мусить реагувати на втрату найбільш мобільного населення, яке підносить економіку інших держав, де люди з вищою освітою працюють на малокваліфікованих роботах. Можна говорити і про розбіжність у поглядах між різними регіонами країни, про різні історичні умови, які впливали на ту чи іншу частину населення держави. Але

влада, якій народ делегує свої повноваження, повинна докласти максимум зусиль для того, щоб об'єднати населення у сучасну політичну націю, яка пишатиметься своїми досягненнями, використовувати також практичний та теоретичний досвід для покращення матеріального життя населення та формування громадянського суспільства із врахуванням такого важливого чинника як міграція.

Література

1. Андрущенко В. П., Михальченко М. І. Сучасна соціальна філософія: Курс лекцій. 2-е вид., випр. і доп. – К.: Вид-во «Генеза», 1996. – 368 с.
2. Заставний Ф. Д. Населення України. — Львів: МП «Край», Товариство української мови ім. Тараса Шевченка «Просвіта», 1993. — 224 с., іл.
3. Енциклопедичний словник / Гол. ред. А. М. Прохорів. — 3-є вид. — М.: Рад. енциклопедія, 1984. — С. 821.
4. Населення України, 2000 рік / Державний комітет статистики України; Відп. за вип. Л.М. Стельмах, Л.В. Задоецько, Н.І. Левіна. — К., 2000. — 515 с.
5. Павленко Р., Рябов С. Динаміка громадянського суспільства в Україні // Нова політика. — 1996. — №5. — С. 11-12.
6. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія: конспект лекцій. Навч. посіб. — К.: Каравела, 1999. — 168 с.
7. Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — Киев: Институт социологии НАН Украины, 2002. — 700 с.

Сень Г.П.,

ст. викл. кафедри маркетингу
Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Теоретичні аспекти соціальної підтримки як фактора подолання стресу

В статті розглядаються теоретичні аспекти соціальної підтримки як фактора подолання стресу

The present article studies some theoretical aspects of a personality's social support, which is regarded as a stress eliminating factor.

Ключові слова: соціальна підтримка, стрес, соціальне спілкування, емоційна підтримка, здоров'я, престиж.

Сьогодні перед нашими громадянами все гостріше стоїть проблема збереження фізичного та психічного здоров'я, високої працездатності, оптимізму за умов постійних змін у навколишньому середовищі, загострення конкуренції, дефіциту часу і, як наслідок, взаємодії цих та інших факторів, — підвищення рівня стресу. Негативні наслідки стресу можуть виявлятися в розладах здоров'я, психологічних та поведінкових проблемах, погіршуючи психічне здоров'я та благополуччя. Такі наслідки включають порушення сну, депресію, сімейні сварки та розлади сексуальної сфери.

Одним із важливих для оптимізації життєдіяльності людини, проте маловивчених у вітчизняній науці, є явище соціальної підтримки. Закордонні дослідження вказують на суттєвий позитивний вплив соціальної підтримки на тривалість життя, здоров'я, задоволення своїм життям, стійкість людини до дії різноманітних стресів.

У зв'язку з цим набуває актуальності вивчення механізмів та способів протидії стресогенним факторам. У публікаціях, присвячених цій проблематиці, спостерігається виділення двох груп факторів, які полегшують подолання цих проблем, а також нівелюють та допомагають витримати негативні наслідки стресу. Пізнання основних детермінант у межах цих двох блоків дає можливість детального аналізу процесу подолання життєвих труднощів і реалізації позитивних цінностей. До першого з них відносять диспозиційні характеристики особистості (особистісні механізми, стилі вирішення життєвих проблем); другий же блок характеризує психологічне оточення людини — насамперед соціальну підтримку (Bartosz, 1992). Слід відзначити, що подібний поділ, мабуть, слід розглядати як умовний, оскільки, наприклад, для отримання у певний момент необхідної соціальної підтримки потрібне певним чином зорганізоване оточення, а це, в свою чергу, є наслідком конкретних особистісних стратегій щодо побудови власного життя. Також вміння використати соціальну підтримку, коли не вистачає особистісних резервів, і знову повернутись до самостійного функціонування, не перекладаючи свої проблеми на інших, є наслідком взаємодії обох груп факторів. Однак, більшість досліджень, присвячених вивченню соціальної підтримки, — це дослідження відносин між життєвими подіями значного суб'єктивного значення і ефективністю функціонування (в тому числі й станом соматичного і психічного здоров'я).

Слід наголосити, що хоча поняття «соціальна підтримка» (social support) з'явилося у психологічних публікаціях США, Англії, Канади та Голландії ще в 70-ті роки, на території колишнього СРСР перші праці зі спробами розгляду того чи іншого аспекту цього феномену з'явилися відносно недавно (Л.Л. Баз, О.В. Баженова, 1994; Ю.Ф. Поляков та ін., 1995).

Вивчення цього явища проводилось не у руслі розвитку теорії того чи іншого психологічного напрямку, а у ході аналізу практичних досліджень. Це призвело до того, що, хоча

сьогодні накопичилась значна кількість праць, присвячених цій проблематиці, серед дослідників відсутня однозначної думки щодо визначення поняття соціальної підтримки. Так, з точки зору Cobbs (1976, цит. за Pommersbach, 1988) підтримка — це трансформація, яка схиляє особистість до віри, що нею опікуються, її шанують, а також зараховує її до членів соціальної мережі комунікації та взаємних зобов'язань. Згідно з Caplan (1981, цит. за Pommersbach, 1988), соціальна підтримка — це міра задоволення значущими особами основних соціальних потреб особистості (прийняття, безпеки і приналежності). Л.Л. Баз та О.В. Баженова розуміють під підтримкою «складне утворення, яке суб'єктивно сприймається піддослідним як переживання певного позитивно забарвленого почуття [2, с. 137]. Sarason (1982, цит. за Jaworowska-Obloj, 1986) визначає соціальну підтримку як «допомогу, доступну для особистості у важких стресових ситуаціях». У Bartosz підтримка — це «специфічний клас відношення людини з її суспільним оточенням, обумовлюючий опосередковану оптимізацію поведінки» [8, с. 46]. Різної є маємо також у підходах до класифікації, виділення основних видів соціальної підтримки. Shaefer, аналізуючи можливу класифікацію поведінки людей, які виконують підтримуючу функцію щодо особистості, вказав такі форми соціальної підтримки. Першою з них є емоційна підтримка. Вона полягає у тому, що людина отримує від інших повідомлення про те, що її люблять, про неї піклуються, що вона належить до певної групи. Другою формою виступає матеріальна підтримка. Вона проявляється в наданні людині, коли та потребує, турботи, безпосередньої допомоги у вигляді подарунків, позичок чи послуг. Третьою формою є інформаційна підтримка, яка визначає повідомлення людині інформації, порад, які мають їй допомогти у розв'язанні проблеми (Shaefer, 1981, цит. за Jaworowska-Obloj, 1986). Hougs (цит. за Pommersbach, 1988) виділив чотири типи соціальної підтримки: 1) емоційна — вираз опіки, зацікавлення, симпатії; 2) інструментальна — позичка грошей або речей, спільне розв'язання важких завдань; 3) інформаційна — надання інформації, навчання новим вмінням; 4) оцінююча — оцінка виконаних дій, представлення зворотної інформації, яка впливає на самооцінку. Л.Л. Баз та О.В. Баженова називають інформаційну, емоційну та реальну підтримку. Ю.Ф. Поляков й інші вказують на два види підтримки — інструментальну (матеріальну) та емоційну підтримку. Причому, емоційну вони поділяють на проблемно-орієнтовану, пов'язану з інформацією, порадами, обговоренням особистих проблем, і проблемно-неорієнтовану, під якою розуміється відчуття того, що тебе люблять (Ю.Ф. Поляков, 1995).

Найбільш детальний поділ запропонував Wills (1985, цит. за Pommersbach, 1988), одночасно вказуючи, які функції окремих категорій підтримки є відповідальними за протидію наслідкам стресу:

- 1) Підтримка, підтримуюча самооцінку. Присутність близької особи протистоїть загрозам для самооцінки. Відчуття схвалення протидіє негативним наслідкам стресу. Wills підтвердив у своїх дослідженнях, що підтримка самооцінки є однією з функцій соціальної підтримки, яку шукають люди, які переживають важкі часи.
- 2) *Підтримка престижу* — можлива, якщо зв'язки є підтримуючими з приводу самого лише факту їх існування. Участь у цій інтеракції формально приносить підтвердження, що особа є здатною виконати обов'язки, що впливають із прийняття соціальної ролі. Цей тип підтримки піддається кількісному виміру — наприклад, через громадянський стан чи кількість організацій, до яких належить дана особа.
- 3) *Інформаційна підтримка* — термін стосується процесів, за допомогою яких інші люди надають інформацію, поради, слугують провідниками. Це також відноситься до виразу оцінки у проблемних чи конфліктних ситуаціях, наприклад, хто винен у конфлікті між чоловіком та дружиною.
- 4) *Інструментальна підтримка* — вияв допомоги у розв'язанні життєвих завдань, наприклад, у веденні господарства, вихованні дітей, позичанням грошей або речей. Цей вид підтримки є важливою детермінантою задоволеності подружнім життям.

- 5) *Соціальне спілкування* — участь у приємних товариських розвагах (візитах, концертах, прогулянках). Цей вимір також корелює із задоволеністю подружнім життям.
- 6) *Мотиваційна підтримка* — заохочення до прикладання зусиль, які призводять до розв'язання проблеми, що не може бути ліквідована швидко; особливо значуща з огляду на те, що багато психосоціальних стресорів мають хронічний характер.

Із наведених прикладів класифікації соціальної підтримки бачимо, що часто під різними назвами криється один і той самий зміст (скажімо – інструментальна, реальна, матеріальна підтримка). Поряд з цим – розуміння іншої суті під категорією з аналогічним звучанням у різних авторів.

Окрім форм соціальної підтримки називаються й інші її структурні властивості. До них відносяться: кількість осіб з оточення людини, які виконують підтримуючу функцію, доступність цих осіб для людини в ситуаціях, що вимагають їхньої допомоги, вид зв'язку, в якому знаходяться ці особи з людиною, а також зворотність зв'язку підтримуючого характеру (міра взаємності особистості аналогічною позицією щодо інших) (Bartosz, 1992). Також слід зауважити, що підтримуючі відносини можуть відбуватись у діаді, між особистостями на тлі групи, між особистістю і групою, а також між групами осіб. Відсутність загальновизначеного визначення соціальної підтримки, неоднорідний теоретичний характер цього поняття становлять певні труднощі при конструюванні дослідницького інструментарію, а також визначають його специфіку. Використовувані за кордоном дослідні знаряддя мають вигляд опитувальників, які вивчають підтримуючі зв'язки особистості у скрутних для неї ситуаціях. Ці опитувальники складаються із деяких запитань, що описують складні ситуації у житті людини. Завданням опитуваного є вказати конкретних осіб, від яких він сподівається на допомогу в цих ситуаціях і визначити рівень задоволення існуючим станом речей (Sarason та ін., Каліфорнійський опитувальник, опитувальник McFarlane та ін.). Для прикладу, опитувальник Sarason та ін. (Sarason та ін., 1983, цит. за Jawogowska-Obioj, 1986) складається із 27 запитань, в яких називаються можливі складні ситуації, що можуть трапитись із людиною. Неодноразово у цих запитаннях вказується конкретна форма соціальної підтримки, яку можна в цих ситуаціях отримати. Наприклад, «Хто втішить тебе, коли тобі це буде потрібно?» (емоційна підтримка), «На кого можна фактично розраховувати, що дасть тобі корисну пораду, яка допоможе тобі уникнути помилок?» (інформаційна підтримка). Аналізується кількісний вимір соціальної підтримки (середня кількість осіб, вказаних опитуваними особами) і суб'єктивно-відчутна її величина (середній рівень задоволення від одержаної підтримки, які є двома незалежними вимірами тієї ж самої змінної).

Нині зроблена спроба адаптації до умов пострадянського суспільства деяких з цих опитувальників (Ю.Ф. Поляков, О.Ю. Казьміна, И.Б. Крупишева, 1995). Крім того, з'явилося кілька російськомовних праць, в яких пропонуються оригінальні проєктивні методики для дослідження окремих особливостей соціальної підтримки (Л.Л. Баз, О.В. Баженова, 1994; Ю.Ф. Поляков, О.Ю. Кузьміна, И.Б. Крупишева, 1995). Але слід вказати, що ці методики потребують індивідуальної роботи піддослідного з дослідником і досить значних витрат часу, що обмежує сферу їх використання. Отже, можна констатувати, що інструментарій для дослідження проблеми у нашому суспільстві потребує ґрунтовної розробки.

Не хотілося б, щоб вітчизняні дослідження цієї проблематики повторювали пройдені етапи зарубіжних учених. Скажімо, коли виміри соціальної підтримки робились на основі об'єктивно оцінюваних параметрів соціальної мережі. Термін «соціальна мережа» вживається для опису структури зв'язків, до якої включений суб'єкт. Соціальна мережа є формальною основою соціальної підтримки. Тобто, висновки про отримання соціальної підтримки робились на основі даних про те, що людина мала сім'ю, друзів чи була членом різних громадських організацій. Проте, далі було виявлено, що кількість осіб у найближчому оточенні не впливає на рівень суб'єктивно-оцінюваної підтримки. Хоча найменшу задоволеність соціальною підтримкою відзначають особи, котрі підтримують контакти з дуже малою кількістю людей, в основному,

членами своєї сім'ї, а також особи з найбільшою соціальною мережею та малою кількістю сімейних зв'язків.

Оскільки конструювання дослідного інструментарію відбувається на основі певної, більш чи менш чітко усвідомлюваної, теоретичної моделі, питання теорії виявляють значний вплив на результати практичних досліджень.

Загалом, оцінюючи погляди щодо впливу соціальної підтримки на функціонування особистості, можна виділити два основних підходи: 1) підтримка може діяти як буфер, нівелюючи негативний вплив різноманітних стресів, але не впливає на ефективність функціонування особистості у період низького рівня стресу (так звана буферна гіпотеза) (Holahan, Moos, Lewis, Medalie, Goldfour); 2) підтримку потрібно розглядати як показник інтеграції особистості з її оточенням, вона виявляє загальний позитивний ефект, незалежно від рівня стресу (Caplan, Eaton, Wilcox, цит. за Bartosz, 1992).

Якщо ж зупинитися на факторах, що мають вплив на соціальну підтримку, то загалом можна виділити:

- змінні контексту: соціальна мережа, референтні групи та їх об'єктивно існуючі властивості;
- змінні процесу підтримки, тобто сутнісні риси підтримки, процеси емоційного обміну, інформаційні процеси, процеси переоцінки і відбору підтримки, суб'єктивна оцінка підтримки (perceived social support), процеси перетворення та використання підтримки, ефекти пошуку підтримки (support seeking), а також уникнення підтримки (support avoidance);
- особистісні змінні (життєва та соціальна компетентність, локус контролю, егоцентричність, специфіка пізнавальних структур тощо);
- змінні соціальних контактів, в яких відбувається інтеракція підтримки: партнерська — непартнерська, формальна-неформальна, професійна-непрофесійна, а також найістотніша у цьому випадку змінна — рівень інтерперсональної довіри (Sek, 1986).

Доведено (Caplan, Sarason, Shaefer), що недостатня соціальна підтримка особистості пов'язана з почуттям психологічного дискомфорту, незначної толерантності до особливостей поведінки інших людей (особливо до відхилень у їх поведінці) і є генетично пов'язана з неотриманням достатньої підтримки у дитинстві (Kmieciak-Baran, 1988). Таким чином, можна дійти висновку, що особи, які знаходяться в дружньому контакті з іншими людьми, відчувають себе загалом більш безпечно і впевнено. Швидше за все, почуття безпеки і впевненості у собі, відважне і спрямоване на задачу ставлення до проблеми походить з відчуття себе шанованим, коханим, схвалюваним, з можливості підтвердження власних позицій і поглядів в інтеракціях з іншими. Внаслідок цього люди стають не тільки менш вразливими до дії різних потенційних стресуючих факторів, а й навіть розвиваються завдяки їм. Вони стають більш гнучкими і у випадку психологічної загрози формують більшу кількість альтернативних можливих розв'язків ситуації, а також відважно їх реалізують.

Важливим фактом є те, що сприйняття соціальної підтримки індивідом не є простим відображенням реально отриманої підтримки. Людина, яка сприймає високий рівень доступної соціальної підтримки, є так званим соціальним оптимістом. Такі індивіди характеризуються позитивною самооцінкою, високою оцінкою ефективності своєї діяльності, низькою тривожністю, позитивними очікуваннями щодо ситуацій соціальної взаємодії. Їм притаманні кращі соціальні навички і вони більше подобаються оточуючим. Окрім того, вони по-іншому сприймають ситуацію: ті, хто характеризується високим рівнем сприйняття соціальної підтримки та вважає її важливою, оцінюють конкретні підтримуючі дії як більш корисні, ніж це роблять індивіди із низьким рівнем сприйняття підтримки та відносно низькою оцінкою важливості підтримки.

З огляду на загальнопозитивний з психологічної точки зору вплив соціальної підтримки на пристосування особистості до складних умов життя необхідне подальше наукове опрацювання

цього явища, що, у свою чергу, вимагає поглиблення змісту використовуваних понять та вдосконалення специфічного дослідного інструментарію.

Література

1. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысливание, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. – 1994. — Т. 15.– № 1. — С. 3–14.
2. Баз Л.Л., Баженова О.В. Исследования восприятия психологической поддержки беременными женщинами // Психологический журнал. – 1994. — Т. 15. – № 1. — С. 137-146.
3. Бодров В.А.. Проблема преодоления стресса. Часть 2. Процессы и ресурсы преодоления стресса // Психологический журнал.- 2006. – Т. 27. – № 2. – С. 113 – 123.
4. Калмыкова Е. С., Падун М.А.. Ранняя привязанность и её влияние на устойчивость к психической травме // Психологический журнал. – 2002. — Т. 23. — №5. — С. 88 — 97.
5. Крюкова Т.Л. Возрастные и кросскультурные различия в стратегиях совладающего поведения // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – №2. – С. 5–15.
6. Поляков Ю.Ф., Казьмина О.Ю., Крупышева И.Б. О социальной поддержке в системе межличностных взаимодействий здоровых испытуемых и больных юношеской малопрогредиентной шизофренией // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 1995. – № 1. — С. 24 – 29.
7. Постылякова Ю. В. Ресурсы совладания со стрессом в разных видах профессиональной деятельности// Психологический журнал. –Т. 35. – № 6. – С. 35–43.
8. Bartosz B. Znaczenie wspolcznego wsparcia w przezwyciezaniu problemow // Acta Univ. Wratisl. Prace Psychologiczne XXVIII. – 1992. – N 1292. – S. 40–50.
9. Jaworowska-Obloj Z., Skuza B. Pojecie wsparcia wspolcznego i jego funkcje w badaniach naukowych // Przegląd Psychologiczny. — 1986. — Т. XXIX. — № 3. — S. 733–744.
10. Pommersbach J. Wsparcie wspolczne a choroba // Przegląd Psychologiczny. – 1988. – Т. XXXI. – № 2. – S. 503–524.
11. Sek N. Wsparcie wspolczne — co zrobic, aby stalo pojeciem naukowym? // Przegląd Psychologiczny. – 1986. – Т. XXIX. – № 3. — S. 791–799.

К

Право України: теорія і практика

Ветрова І.В.,

*пошукач кафедри конституційного та адміністративного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Правовий статус Ради Національного банку України

В статье рассматриваются проблемные вопросы правового статуса Рады Национального банка Украины, вносятся предложения по его усовершенствованию.

The given article reveals some problematic questions concerning the legal status of Ukraine's National Bank Council. The author of the article offers some ways of its improving.

Ключові слова: **Національний банк України; Рада Національного банку України; грошово-кредитна політика; правовий статус.**

Рада Національного банку України з'явилась у банківській системі України в результаті закріплення в Конституції України положень про те, що вона розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням, а її правовий статус визначається законом. Тим самим Основним Законом визначається головний напрям діяльності цього органу – розробка основних засад грошово-кредитної політики і контроль за її проведенням. За час, що минув з часу створення Ради НБУ (1996), її правовий статус, регламентований Законом України «Про Національний банк України», ще й сьогодні не набув повної визначеності щодо суті, основного напрямку діяльності і відповідних їм організаційно-правових форм, функції Ради чітко не розмежовані із функціями іншого керівного органу НБУ – його Правлінням. Тим часом вже накопичився певний досвід роботи Ради, існує досвід у організації і діяльності подібних органів в іноземних країнах (здебільшого у розвинутих країнах – це органи, які займаються питаннями лише грошово-кредитної політики), що дозволяє цілісно оцінити період розвитку правового статусу Ради Національного банку України і якісно вдосконалити його, враховуючи місце Ради у системі органів управління банківською системою і грошово-кредитними відносинами. Це стосується також питань організації і структури Ради, та керівних органів НБУ в цілому, оскільки минулий період виявив окремі недоліки організаційного порядку, зокрема, невизначеність щодо незалежності Національного банку України. Саме ця невизначеність зумовила гостру політичну боротьбу навколо призначень на керівні посади у Раді НБУ, що змусило Президента України влітку 2006 р. звернутися у порядку здійснення законодавчої ініціативи до Верховної Ради України із законопроектом, яким передбачається зміцнення незалежного статусу Ради НБУ [9], але й сьогодні цей законопроект знаходиться на стадії розгляду. Таким чином, актуальними питаннями правового статусу Ради Національного банку України є нечіткість розподілу функцій між нею і Правлінням, неповна реалізованість принципу незалежності у правовому статусі цього органу та інші питання, які потребують розв'язання.

Враховуючи досить нетривалий (з 1996 р.) період діяльності Ради НБУ, наукові дослідження правового статусу цього органу в Україні охоплюють лише останнє десятиріччя. Звичайно, ці питання ставали предметом розгляду в кількох монографічних дослідженнях, окремі питання яких стосувались управління банківською системою (для прикладу можна навести праці Л.К. Воронової

[1], В.Л. Кротюка [2], О.П. Орлюк [3]) та ін., але предметом спеціального дослідження питання про Раду НБУ в юридичній літературі ще не ставало.

Метою цієї статті є дослідження правових норм, якими регламентується статус Ради Національного банку України, виявлення їх відповідності розвитку відносин із управління банківською системою і грошово-кредитними відносинами, формулювання висновків і пропозицій щодо вдосконалення правового статусу цього органу з врахуванням, зокрема, досвіду іноземних країн.

Основні положення щодо Ради Національного банку України, її завдань і місця в системі органів держави закріплено в Конституції України, ст. 100 якої встановлюється, що «...Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням. Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом [7]». Надалі статус цього органу було регламентовано у розд. II Закону України «Про Національний банк України», ст. 8 якого визначалось, що керівними органами Національного банку є Рада та Правління Національного банку України. Однак із такого короткого формулювання випливають питання організаційно-структурного та змістовного, функціонального характеру.

Формулювання ст. 8 Закону [8] визначає Раду і Правління як однорівневі органи, між якими розподіляються завдання, функції і повноваження, але це не виглядає продовженням лінії конституційного закріплення, оскільки в Основному Законі мають місце лише положення про Раду НБУ, що надає цьому органу особливого, конституційного статусу. Однак у подальшому із тексту закону не випливають відносини субординації, підпорядкованості одного із цих органів іншому, що означає наявність у структурі НБУ двох керівних органів одночасно.

При аналізі Закону України «Про Національний банк України» і співставленні його положень виникає й інше питання: а) ст. 2 Закону встановлюється, що Національний банк України є центральним банком України, особливим центральним *органом* (виділено нами.– *Авт.*) державного управління...; б) ст. 8 Закону констатується, що керівними *органами* (виділено нами.– *Авт.*) Національного банку є Рада Національного банку України та Правління Національного банку України; в) ст. 4 закону встановлюється, що Національний банк є економічно самостійним органом..., юридичною особою, має відокремлене майно, що є об'єктом права державної власності і знаходиться в його повному господарському віданні...; Національний банк, його установи, філії та представництва мають печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням.

Отже, існує така структура: органами є як сам Національний банк, так і дві його внутрішні структури – Рада і Правління, але останні не мають необхідних атрибутів державного органу, зокрема, печатки. Звідси випливає, що до поняття «Національний банк України» фактично входить відразу три органи, два з яких мають внутрішній характер, але юридичною особою є сам по собі Національний банк України. Крім того, незрозуміло, який саме орган чи посадова особа представляє Національний банк у зовнішніх відносинах та відносинах з іншими державними органами. Очевидно, такий стан речей не сприяє ефективності діяльності Центрального банку країни, але для формулювання пропозицій щодо вдосконалення цих відносин необхідно з'ясувати характер діяльності Ради і Правління НБУ.

Із змісту ст. 100 Конституції України випливає суть і основний зміст Ради НБУ – розробка грошово-кредитної політики і контроль за її здійсненням. Це ставить Раду в особливе становище, оскільки грошово-кредитна політика є головним напрямом роботи Національного банку України. Згідно із ст. 14 Закону України «Про Національний банк України», згідно з Правлінням НБУ, згідно із Основними засадами грошово-кредитної політики через відповідні монетарні інструменти та інші засоби банківського регулювання забезпечує реалізацію грошово-кредитної політики, організує виконання інших функцій відповідно до Закону [8, ст. 6, 7] та здійснює управління діяльністю Національного банку. Таким чином, Рада НБУ посідає ключове місце у

питаннях грошово-кредитної політики, коло яких досить широке і навіть виходить за межі самої політики, вимагає узгодження деяких питань з органами державного управління різними галузями економіки та ін. Тому функції та повноваження Ради щодо функцій та повноважень Правління НБУ мають більш спеціалізований характер і, по суті, в основній діяльності не виходять за межі питань грошово-кредитної політики, доповнюючись такими питаннями, як затвердження кошторису НБУ та звіту про його виконання, затвердження Регламенту Ради Національного банку України, прийняття рішення про збільшення розміру статутного капіталу НБУ, визначення аудиторської організації для перевірки НБУ, а також затвердження рішення Правління про участь банку у міжнародних фінансових організаціях та ін.

Суть діяльності Правління НБУ з питань грошово-кредитної політики має полягати в тому, що цей орган наділяється необхідними для реалізації грошово-кредитної політики інструментами, які б давали можливість її ефективного здійснення. Рада не наділена певними контрольно-ревізійними функціями щодо Правління НБУ, хоча слід зазначити, що ревізійна комісія завжди є обов'язковою у будь-якому господарському товаристві і банку, але відсутня у Центральному банку, внаслідок чого система перевірки фінансової роботи НБУ не має завершеного вигляду і навряд чи замінюється тільки аудиторською перевіркою хоча б за колом питань, що перевіряються.

Рада Національного банку України приймає рішення і дає рекомендації Правлінню з питань грошово-кредитної політики, вносить для інформації Основні засади грошово-кредитної політики до Верховної Ради України та рекомендації Кабінету Міністрів України стосовно впливу політики державних запозичень і податкової політики на стан грошово-кредитної сфери України, а також виконує кілька функцій самостійно (зокрема, здійснює аналіз впливу грошово-кредитної політики України на стан соціально-економічного розвитку України та розробляє пропозиції щодо внесення відповідних змін до неї).

Рішення Ради Національного банку щодо Основних засад грошово-кредитної політики та з деяких інших питань є обов'язковими для виконання Правлінням Національного банку; вони підлягають оприлюдненню, крім випадків, коли такі рішення становлять державну, банківську чи службову таємницю відповідно до закону. Водночас Рада не має права втручатися в оперативну діяльність Правління Національного банку.

Рада Національного банку України у рамках питань грошово-кредитної політики має право застосування відкладального вето щодо рішень Правління Національного банку з питань:

- диверсифікації активів Національного банку та їх ліквідності;
- лімітів позабалансових зобов'язань;
- формування резервів, покриття фінансових ризиків;
- порядку відрахувань доходів до Державного бюджету України;
- мінімального розміру золотовалютних резервів;
- з інших питань, віднесених до її компетенції.

Якщо Рада НБУ застосовує відкладальне вето щодо рішення Правління, то таке рішення набуває чинності лише при його підтвердженні двома третинами від загальної кількості членів Правління Національного банку не пізніше п'ятиденного строку від дня застосування вето. Якщо рішення своєчасно не підтверджується двома третинами від загальної кількості членів Правління Національного банку, воно вважається таким, що не набуло чинності. У разі, коли рішення Правління НБУ набуло чинності до моменту застосування відкладального вето щодо нього, його дія зупиняється на період розгляду Правлінням відкладального вето.

Такий порядок, втім, залишає відкритим питання про відповідальність Ради чи Правління за проведення грошово-кредитної політики. Очевидно, у випадку, коли Правління НБУ приймає рішення, яким долається вето Ради НБУ, слід розуміти, що воно бере на себе всю відповідальність за проведення грошово-кредитної політики із зазначеного питання. Але основну позитивну відповідальність за реалізацію грошово-кредитної політики, очевидно, має нести Рада НБУ, для

чого вона повинна бути наділена комплексом повноважень, які б дозволяли оперативно реагувати на процеси реалізації грошово-кредитної політики. Відповідальність Правління НБУ, можливо, повинна мати місце, насамперед, за застосування механізмів та інструментів грошово-кредитної політики й ефективність цих інструментів і самої політики.

Рекомендації Ради НБУ розглядаються Правлінням Національного банку протягом п'яти робочих днів і за результатами такого розгляду Правління зобов'язане надіслати Раді Національного банку вмотивовану відповідь.

Крім того, Рада НБУ дає оцінку діяльності Правління Національного банку щодо виконання Основних засад грошово-кредитної політики та з інших питань, рішення з яких є обов'язковими для Правління Національного банку. У разі неодноразового невиконання або неналежного виконання Правлінням Національного банку рішень Ради Національного банку, які є обов'язковими згідно з Законом України «Про Національний банк України» Рада НБУ має право звернутися до Голови Національного банку або до Верховної Ради України та Президента України з викладенням своїх позицій.

Такий характер відносин Ради і Правління НБУ змушує замислитись над питаннями їх подальшого розвитку. Всі функції НБУ можна розподілити на дві групи: а) функції із питань грошово-кредитної політики (вони є основними); б) функції з питань управління Національним банком. Але якщо перша група функцій відображає зовнішнє управління діяльністю Правління, її змістом, то друга – скоріше є виконанням організаційних, внутрішніх функцій роботи Національного банку України. У будь-якому випадку можна говорити про відносну відокремленість статусу, функцій і повноважень Ради від статусу Правління Національного банку України, що ставить питання про доцільність перебування їх у межах однієї і тієї самої структури – Національного банку України. Це питання стає ще більш колізійним, коли звернути увагу на те, що Верховна Рада України сьогодні не посідає визначального місця у проведенні грошово-кредитної політики (центр її зосереджено у Національному банку України) і було б доцільно посилити її роль. У зв'язку з цим, на нашу думку, слід внести пропозицію про виведення Ради НБУ зі складу Національного банку України і підпорядкування її безпосередньо Верховній Раді України, надавши їй статус Ради з питань грошово-кредитної політики. Такий крок означав би посилення ролі Верховної Ради України у здійсненні грошово-кредитної політики, зосередження питань управління в Правлінні НБУ, а сама Рада змогла б більш виважено вирішувати віднесені до її відання питання і сприяти незалежності Національного банку України.

З метою розширення сфери впливу Ради на ефективну реалізацію грошово-кредитної політики було б доцільно доповнити її повноваження обов'язком давати щорічно висновок щодо проекту Державного бюджету на наступний рік, а також участь у певних формах у формуванні Основних напрямів бюджетної політики України на кожен рік.

Згідно зі ст. 10 Закону України «Про Національний банк України» до складу Ради НБУ як його вищого керівного органу входять члени Ради у кількості 14 осіб, які призначаються Президентом України та Верховною Радою України в рівних кількостях (по сім осіб) на сім років. Голову НБУ, який входить до складу Ради за посадою, призначає Верховна Рада України за поданням Президента України на п'ять років. Члени Ради здійснюють свої функції на громадських засадах. Внутрішні питання її роботи регулюються Регламентом, який затверджується самою Радою на її засіданні. Членом Ради може бути лише громадянин України, який має вищу економічну чи фінансову освіту або науковий ступінь у галузі економіки та фінансів і при цьому має досвід постійної роботи в органах законодавчої влади або на керівних посадах центральної виконавчої влади України або банківській установі, чи наукової роботи за фінансовою чи економічною тематикою.

Нещодавно Президент України з метою запобігання політичним іграм навколо посади керівника НБУ подав Верховній Раді України законопроект, зміст якого зводиться до необхідності надання повної аполітичності статусу Голови НБУ, який не повинен входити до жодної з

політичних партій (це ж саме стосується і всіх 14 членів Ради), продовження строку його повноважень до семи років. Крім того, ним запропоновано: внести зміни до ст. 65 Закону України «Про Національний банк України» («Заборонена діяльність»), а саме: «Голова Національного банку, його заступники, члени Правління Національного банку та інші службовці Національного банку згідно з переліком посад, який визначається нормативно-правовими актами Національного банку, не можуть бути народними депутатами України, членами Кабінету Міністрів України, займатися підприємницькою діяльністю, виконувати роботу за сумісництвом, крім викладацької, наукової та іншої творчої діяльності»; Голові НБУ, його заступникам та іншим службовцям НБУ згідно з переліком посад, який визначається нормативно-правовими актами НБУ, забороняється отримувати позики, кредити від банків, за винятком позик та кредитів від Національного банку. Законопроектом також передбачено увільнення від виконання обов'язків членів Ради, які здійснюють діяльність, що не відповідає закону, втратили ділову репутацію і у випадках систематичного ухилення від участі у засіданнях Ради. Крім того, пропонується збільшити кількість заступників Голови Ради з трьох до чотирьох осіб [9].

Слід відзначити, що в різних країнах світу передбачено різні моделі формування та організації роботи органів, подібних Раді Національного банку України. Так, у Франції члени Генеральної ради Банку Франції призначаються відповідно до їх здібностей, професійних якостей, але не за ознакою належності до певних економічних чи фінансових структур. Генеральна Рада здійснює загальне керівництво Банком Франції, а Рада з грошової політики, створена у 1993 р., входить до її складу. До складу Генеральної Ради входять дев'ять осіб (включаючи Керуючого Банком), які, як правило, не можуть бути обрані на повторний строк. Специфічним для Банку Франції є те, що до її складу входять представник Державного казначейства, представник службовців Банку Франції. Участь у засіданнях Генеральної Ради може також брати фінансовий інспектор, який призначається Міністром економіки і фінансів, представляє уряд країни, може оскаржувати рішення Ради, наполягати на їх повторному розгляді та ін. Згідно із Законом 1979 р. на чолі Банку Японії стоїть політична рада, яка складається із семи членів, у тому числі уповноважених урядом Міністра фінансів, представника планово-економічного управління та представників найбільших банківських, торговельних і промислових монополій (яких теж призначає уряд), але всі уповноважені уряду не мають права голосу на засіданнях ради. Банківський комітет з грошової політики Банку Англії (Monetary Policy Committee — MPC) складається з чотирьох постійних членів і чотирьох експертів від казначейства, але на засіданнях можуть бути присутні і представники від казначейства без права голосу [6].

В історії банківської системи Росії теж відома Рада державних кредитних установ, заснована ще у 1817 р. Функції цієї установи були значно ширші за питання грошово-кредитної політики – на неї покладался обов'язок нагляду за всіма кредитними установами, які у цілому були підвідомчі Міністерству фінансів. Вона складалась із голови Державної ради, міністра фінансів, державного контролера і 12 членів від дворянства і купецтва (вони обирались на три роки) [5].

З цих прикладів можна дійти висновку, що модель ради з питань грошово-кредитної політики може бути різною, але найчастіше у різних формах вона передбачає тісну співпрацю із представниками міністерства фінансів чи державного казначейства, сенс якої зводиться до координації фіскальної і грошово-кредитної політики на найбільш ранніх стадіях їх формування.

На нашу думку, більш доцільним було б формування Ради не лише за ознакою представництва від Президента та Верховної Ради України, а й за принципом представництва від певних державних органів управління, а також від певного кола осіб – представників різних кіл економіки, соціальної сфери, науки та ін.

Це потребуватиме і відповідних форм роботи Ради НБУ. Зокрема, на нашу думку, слід посилити професійні засади у роботі Ради шляхом проведення її членами Ради не на громадських засадах, а на постійній основі або ж в іншій формі з отриманням винагороди за цю роботу. Крім того, це посилить відповідальність членів Ради і органу в цілому.

Засідання Ради НБУ згідно з Законом України «Про Національний банк України» проводяться не рідше одного разу на квартал. Позачергові засідання Ради Національного банку скликаються Головою Ради Національного банку за його власною ініціативою або Радою Національного банку за наполяганням не менше однієї третини від загальної кількості її членів, а також за вимогою Голови Національного банку України. Члени Ради Національного банку сповіщаються про засідання не пізніше як за п'ять календарних днів до дня його проведення. Порядок підготовки позачергових засідань Ради Національного банку визначається її Регламентом. Засідання Ради Національного банку є правомочними за наявності не менше десяти її членів (тобто – у випадку необхідності скликати його скоріше, як за п'ять днів досить складно). На нашу думку, право скликати позачергове засідання Ради НБУ слід надати народним депутатам України (звичайно, не одноособово, а при наявності певного кворуму, як це має місце при зверненнях, наприклад, до Конституційного суду України, а також Кабінету Міністрів України. Такі пропозиції обумовлюються необхідністю невідкладного вирішення питань грошово-кредитної політики, які можуть виникнути.

Із викладеного вище доходимо таких висновків:

- можливість виведення Ради НБУ із складу цього Національного банку України і підпорядкування її безпосередньо Верховній Раді України;
- зосередження її суто на питаннях грошово-кредитної політики;
- вдосконалення порядку формування Ради.

Практичний сенс цих пропозицій полягає у створенні більш ефективного механізму впливу на питання грошово-кредитної політики, зокрема, зі сторони Верховної Ради України і якісного вдосконалення роботи Ради з означених питань.

Література

1. Воронова Л. К. Про правовий статус Національного банку України та його ради за новим Законом України «Про Національний банк України» // Реферативний огляд чинного законодавства України / За ред. В.В. Цветкова, Є.Б. Кубко. – К.: Салком, 2000.
2. Кротюк В. Л. Національний банк — центр банківської системи України. Організаційно-правовий аналіз. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – 391с.
3. Орлюк О.П. Банківська система України. Правові засади організації. – К.: Юрінком Інтер. 2003. – 240 с.
4. Поляков В.П., Московкина Л.А. Структура и функции центральных банков. Зарубежный опыт. — М.: ИНФРА-М, 1996. — 192 с.
5. Ткаченко А. О., Білявська А. Б. Правове регулювання діяльності Державного банку у ХХ столітті // Вісник Української академії банківської справи. — 2001. — № 1. — С. 11–5.
6. Шамова І. В. Грошово-кредитні системи зарубіжних країн. Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2001. – 195 с.
7. Конституція України. – К., 1996. – Ст. 141.
8. Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р. N 679-XIV //Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 29. — Ст. 238.
9. Законопроект № 1039 «Про внесення змін до Закону «Про Національний банк України» (щодо членів Ради та Правління Національного банку України)». Поданий Президентом України 5 червня 2006 р. за № 1039.

Економіка. Проблеми економічного становлення

Гайдук Л.А.,

доц. кафедри маркетингу

Слов'янського державного педагогічного університету

Концептуальні основи управління інноваційним потенціалом підприємств

В статье на концептуальном уровне рассматривается необходимость управления инновационным потенциалом предприятий. Обосновывается то, что инновационное управление обеспечивает наиболее эффективное использование инноваций для развития и стойкости предприятий в динамичной рыночной среде.

The present article considers, on the conceptual level, the necessity of managing enterprises' innovative potential. The innovative management is grounded to favour the most effective use of innovations for enterprises' firmness and development under the dynamic market conditions.

Ключові слова: інновації, інноваційне управління, інноваційний потенціал, концепція управління інноваційним потенціалом

За сучасних умов інноваційне управління є одним з напрямів стратегічного управління, здійснюваного на вищому рівні підприємства. Інноваційне управління забезпечує найефективніше використання інновацій для розвитку і стійкості підприємств у динамічному ринковому середовищі, тому актуальним є питання розробки концептуальних основ управління інноваційним потенціалом підприємства.

Особливості процесу інноваційного управління досліджено у працях І. Балабанова, О. Василенка, М. Завліта, С. Ілляшенка, М. Кондратьєва, О. Коробейнікова, В. Ландика, О. Николаєва, О. Савчука, Й. Шумпетера та ін. Проте основна увага у сучасних дослідженнях процесу інноваційного управління підприємством приділяється виробленню стратегії інновації та заходів, спрямованих на її реалізацію.

Розробка і поширення інновацій є пріоритетним напрямом стратегії підприємства, оскільки визначає всі інші напрями її розвитку. Але особливістю сучасного етапу розвитку інноваційної діяльності підприємств є необхідність створення підрозділів, які поєднують процес дослідження і виробництва. Це припускає наявність тісного зв'язку всіх етапів циклу «наука–виробництво». Створення цілісних науково-виробничо-збутових систем об'єктивно закономірно обумовлено науково-технологічним прогресом і потребами ринкової орієнтації підприємств. Отже, концепція інноваційного управління підприємством повинна передбачати не тільки наявний стан інноваційних ресурсів, а й систему аналізу їх потенційних можливостей.

Таким чином, метою цієї статті є розробка концептуальних основ управління інноваційним потенціалом підприємства на підставі аналізу підходів до розгляду інновацій, процесу управління інноваціями, потенціалу підприємства та інноваційного потенціалу зокрема.

Під інноваціями розуміється прибуткове використання нових технологій, видів продукції і послуг, організаційно-технічних і соціально-економічних рішень виробничого, фінансового та комерційного характеру [16, с. 10–11].

Інновації можна розглядати в таких аспектах:

- інновації є каналом реалізації науково-технологічних розробок;
- інновації є засобом диференціації продукції, засобом підвищення якості;
- інновації дають можливість ефективно використовувати рідкі ресурси, мінімізувати витрати праці, матеріалів, енергії;
- інновації сприяють адаптації структури виробництва до мінливої ринкової кон'юнктури.

Визначна роль у розробці теорії інновацій належить М.Д. Кондратьєву [10] і особливо Йозефу Шумпетеру [20]. Обґрунтувавши теорію великих циклів кон'юнктури, М.Д. Кондратьєв пов'язував перехід до нового циклу з певними винаходами та інноваціями, розрізняючи моменти появи великих винаходів і момент їхньої практичної реалізації (тобто технологічних інновацій).

Слід підкреслити, що всі положення сучасної теорії інновацій відносяться до ринкової економіки. Тільки в ринковому середовищі можливий природний процес виникнення і поширення ефективних інновацій.

Комплексною характеристикою спроможності підприємства до інноваційної діяльності є його інноваційний потенціал [4; 5; 6]. Це поняття є концептуальним відображенням феномену інновацій. Нещодавно воно ввійшло до числа термінів економічної науки як економічна категорія, але в сучасній економічній літературі, у тому числі й українській, відсутнє однозначне його визначення. У наукових працях [7; 8; 11] цей термін вживається, як правило, операційно при розв'язанні інших науково-пізнавальних завдань. Автори концентрують увагу на вивченні окремих сторін інноваційного потенціалу, тому у літературі представлені специфічні визначення, які недостатньо співвідносяться між собою. Іноді поняття «інноваційний потенціал» ототожнюється з науковим, інтелектуальним, творчим та науково-технічним потенціалом [15, с.62].

У широкому розумінні поняття «потенціал» – це засоби, запаси, джерела, що є у наявності й можуть бути використані, приведені в дію для досягнення певної мети, виконання плану, розв'язання завдань реалізації можливостей будь-якої соціальної системи у певній сфері [2, с. 428].

Поняття «інноваційний потенціал» трактується І.Т. Балабановим як сукупність матеріальних, фінансових, інформаційних, науково-технічних ресурсів підприємства, необхідних для здійснення інноваційної діяльності [1]. П.М. Завлін додає до складу інноваційного потенціалу виробничі та інтелектуальні ресурси [18].

О.П. Коробейников, А.О. Трифілова, І.О. Коршунов звертають увагу на кадрові та інфраструктурні ресурсні складові інноваційного потенціалу підприємства [12].

О.В. Савчук пропонує під інноваційним потенціалом підприємства розуміти «сукупність усіх його ресурсів, які можуть бути задіяні у процесі здійснення інноваційної діяльності», підкреслюючи, що інноваційна діяльність включає всі етапи життєвого циклу інновації (для підприємства це насамперед дослідна і виробнича фази) [19].

С.М. Ілляшенко стверджує, що інноваційний потенціал слід розглядати як визначену критичну масу ресурсів суб'єкта господарської діяльності, яка необхідна і достатня для його розвитку на основі постійного пошуку і використання нових способів і сфер реалізації ринкових можливостей [9].

Ринкова спрямованість поняття також підкреслюється у визначенні В.О. Василенка та В.Г. Шматька, які доводять, що «інноваційний потенціал – це здатність або суб'єкта господарювання робити нову, наукоємку продукцію, що відповідає вимогам ринку [3].

На думку О. Николаєва, інноваційний потенціал – це система факторів і умов, необхідних для здійснення інноваційного процесу. Інноваційний потенціал підприємства визначає завершальну частину виробничого циклу і його реальні пропускні можливості [17].

В. Ландик виділяє у складі інноваційного потенціалу організаційні, технічні, маркетингові й інші інноваційні можливості [13; 14].

Таким чином, розмаїтість визначень категорії «інноваційний потенціал», вказує на недостатню розробленість і наукову обґрунтованість цієї категорії, характеризує її як ємне та комплексне поняття.

На нашу думку, дослідження інноваційного потенціалу підприємства передбачає аналіз наявності ресурсів (кадрових, інформаційно-методологічних, організаційно-технічних) та можливостей їх використання. Отже, інноваційний потенціал підприємства можна визначити як стратегічну здатність підприємства до реалізації невикористаних можливостей інноваційних ресурсів. Інноваційні ресурси – це виробничі, інтелектуальні та інформаційні ресурси, необхідні для здійснення інноваційної діяльності підприємства [4].

Управління інноваційним потенціалом нерозривно пов'язане з ринковими можливостями підприємства, діяльність якого спрямована на задоволення потреб споживачів відповідного сегменту ринку. Складність і динамізм ринкових процесів, нові запити і зміна позицій споживачів, масштабні технологічні зрушення, розвиток інформаційних мереж не тільки ускладнюють діяльність підприємства, а й сприяють появі нових ринкових можливостей, які ґрунтуються на інноваційних рішеннях. Отже, ефективність управління інноваційним потенціалом залежить від привабливості цільового ринку споживачів інноваційної продукції.

Зазначимо, основні особливості формування цільових ринків для використання інноваційного потенціалу підприємства за умов ринкової трансформації економіки України, а саме: детальний аналіз споживчого ринку та планування і організація виробництва інноваційної продукції на підставі результатів аналізу; побудова прогностичних моделей розвитку цільових ринків; врахування різноспрямованого впливу чинників ризику. Отже, ефективність управління інноваційним потенціалом підприємства значною мірою залежить від привабливості цільових ринків для його використання.

Використовуючи системний підхід до управління інноваційним розвитком підприємств України, пропонуємо комплексну концептуальну схему управління інноваційним потенціалом побудувати на основі макроекономічних умов, які визначають державну підтримку та регулювання інноваційної активності та принципового підходу до управління інноваційним потенціалом на мікрорівні, метою якого є забезпечення конкурентних переваг підприємств, а також визначення принципової схеми управління інноваційним потенціалом підприємства, реалізація якої дозволяє забезпечити вибір стратегії інноваційного розвитку підприємства та оцінити ефективність управління. За таких умов процес управління інноваційним потенціалом підприємств України повинен здійснюватись на принципах системності, динамічності, плановості та комплексності.

Ціль управління інноваційним потенціалом підприємств – це забезпечення стратегічної життєздатності підприємств на основі ефективного використання інноваційних ресурсів. Визначена ціль окреслює відповідні задачі управління інноваційним потенціалом підприємств, а саме:

- формулювання стратегій управління інноваційним потенціалом;
- узгодження основних напрямів стратегії управління інноваційним потенціалом підприємств із наявним потенціалом інноваційних ресурсів;
- розробка організаційної структури та інформаційної системи управління інноваційним потенціалом підприємств;
- моделювання показників конкурентоспроможності підприємств; компенсація дефіциту інноваційних ресурсів підприємств;
- підвищення інноваційної активності підприємств.

Функціями управління інноваційним потенціалом підприємств є: оцінка потенціалу інноваційних ресурсів: інтелектуальних, виробничих інформаційних; розробка інноваційних

програм і проектів; планування інновацій: проектування продуктового ряду, організаційно-технічна підготовка; фінансування інновацій: вибір засобів фінансування та оцінка їх ефективності; реалізація інновацій: організація виробничого процесу; оцінка ефективності реалізації інноваційних програм і проектів.

Механізми управління інноваційним потенціалом підприємств, а саме: механізм планування, фінансування та реалізації інноваційних програм і проектів; механізм визначення цільових ринків споживачів; механізм використання інноваційного потенціалу підприємств, – забезпечують прибуток підприємств за кожним етапом реалізації інноваційних програм і проектів.

Реалізація концепції управління інноваційним потенціалом забезпечує зростання ефективності управління підприємством за рахунок одержання чистого прибутку за кожним етапом реалізації інноваційних програм і проектів. Основна увага в інноваційному управлінні підприємством повинна приділятися виробленню стратегії інновації та заходів, спрямованих на її реалізацію. Особливістю сучасного етапу розвитку інноваційної діяльності підприємств є створення підрозділів, які поєднують процес дослідження і виробництва.

Управління інноваційним потенціалом є систематичною, динамічною, плановою і комплексною діяльністю щодо забезпечення стратегічної життєздатності підприємства шляхом пошуку нових технічних рішень; проведення наукових досліджень і технологічних розробок; технологічної підготовки серійного виробництва нової продукції; закріплення продукції на нових ринках шляхом постійного удосконалювання технології, підвищення конкурентоспроможності.

Стратегічна здатність підприємства до використання інноваційного потенціалу повинна бути реалізована через комплекс організаційно-управлінських заходів, спрямованих на створення цільових інноваційних програм і проектів шляхом координації науково-технічних, виробничих, економічних та організаційних складових діяльності підприємства.

Ефективність використання інноваційного потенціалу підприємства передбачає оцінку передумов розробки інноваційних програм, розробку інноваційних пропозицій, планування цільових інноваційних програм, вибір засобів їх фінансування, механізму реалізації та аналіз ефективності впровадження в діяльність підприємства з метою відновлення основних фондів і технологій, які сприятимуть підвищенню ефективності діяльності підприємства.

Під механізмом управління інноваційним потенціалом слід розуміти функціональну модель та сукупність методів регулювання інноваційної діяльності на всіх рівнях управління діяльністю підприємств.

Перспективами подальших досліджень є розробка методу кількісної оцінки інноваційного потенціалу підприємства з метою розробки ефективної стратегії інноваційного управління.

Література

1. Балабанов И.Т. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие. – СПб.: Питер, 2000. – 208с.
2. Большая Советская Энциклопедия. – М., 1967. – Т. 20. – С. 428.
3. Василенко О.В., Шматько В.Г. Инновационный менеджмент. – К.: ЦУЛ, Фенікс, 2003. – 440с.
4. Гайдук Л.А. Механизм реалізації системи інноваційно-цільового управління // Вчені записки: Серія «Економіка»: Зб. наук. праць. – К.: Ун-т економіки та права «КРОК», 2004. – Вип. 11. – С. 178–185.
5. Гайдук Л.А. Організаційна структура інноваційно-цільового управління діяльністю промислових підприємств // Теоретичні та прикладні питання економіки: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, ВПЦ «Київський університет», 2003. – С. 155–160.
6. Глазов М.М. Диагностика предприятий: новые решения /С.-Петербург. ун-т экон. и финан. Высш. экон. школа. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та экономики и финансов, 1997. – 122 с.
7. Дагаев А. Рычаги инновационного роста //Проблемы теории и практики управления. – 2000. – № 5. – С. 72.
8. Данько М.С. Визначення науково-технологічних пріоритетів як складова політики економічного зростання //Вісник Інституту економічного прогнозування. – 2002. – № 1. – С. 40–58.
9. Ілляшенко С.М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 278с.
10. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. – М.: Прогресс, 1989.
11. Коноваленко М.К. Управление продуктовыми инновациями. – Харьков: Бизнес-Информ, 1998. – С. 6–18.

12. Коробейников О.П., Трифилова А.А., Коршунов И.А. Роль инноваций в процессе формирования стратегии предприятия // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – № 3.
13. Ландик В. Напряжки державного регулювання інноваційної діяльності // Схід. – 2001. – № 2. – С. 16–18.
14. Ландик В. Управление инновационным потенциалом предприятия в условиях переходной экономики: проблемы и опыт // Экономист. – 2001. – № 12. – С. 52–57.
15. Мартюшева Л.С., Калишенко В.О. Інноваційний потенціал підприємства як об'єкт економічного дослідження // Фінанси підприємства. – 2002. – №10. – С. 61–66.
16. Морозов Ю.П., Гаврилов А.И., Городнов А.Г. Инновационный менеджмент: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 471с.
17. Николаев А. Инновационное развитие и инновационная культура // Проблемы теории и практики управления. – 2001. – №5.
18. Основы инновационного менеджмента: Теория и практика / Под ред. П. Н. Завлина и др. – М.: ОАО «НПО «Изд-во «Экономика»», 2000. – 475с.
19. Савчук А.В. Теоретические основы анализа инновационных процессов в промышленности: Моногр. / НАН Украины. Ин-т экон. пром-сти. – Донецк, 2003. – 448с.
20. Шумпетер Й. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982. – 456 с.

Горьвий В.П.

канд. екон. наук, доцент,
зав. кафедри менеджменту імені професора Й.С. Завадського
Національного аграрного університету

Трудовий потенціал сільськогосподарських підприємств

В статье на материалах исследований и с изложением важнейших выводов соответствующих наук систематизировано рассматриваются вопросы трудового потенциала в сельскохозяйственных предприятиях.

Basing on some researches and using the important conclusions reached in correspondent scientific works, the author of the given article studies in a profound way the questions of labour potential within agricultural enterprises.

Ключові слова: **потенціал, управління персоналом, регіон, ринок праці.**

Трудовий потенціал формує економічно активне населення, зайняте у суспільному виробництві, яке і утворює пропозицію робочої сили на ринку праці. Ефективність реалізації фізичних і інтелектуальних здібностей працездатної особи залежить від умов, за яких використовується її робоча сила. Цим обумовлений результат економічної діяльності працездатного населення. Трудовий потенціал сільського господарства формується на різних рівнях управління: галузевому, регіональному, а також на рівні окремого підприємства. При цьому існують і певні особливості, однак *основа трудового потенціалу* залишається незмінною, оскільки її утворює *працездатна людина*.

Аналіз літературних джерел засвідчив, що відповідною силою, здатною створити конкурентоспроможну, соціально зорієнтовану ринкову економічну систему, є працездатне населення, яке має активну трудову позицію. Забезпечити зростання виробництва конкурентоспроможної продукції можна на основі ефективного використання трудового потенціалу, який у широкому розумінні становить сукупність, елементами якої є працездатне населення, що характеризується кількісними та якісними показниками. Кількісна характеристика трудового потенціалу визначається: демографічними чинниками (приростом населення, міграційною рухливістю та ін.); потребами суспільного виробництва у робочій силі; можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях. Якісна характеристика трудового потенціалу має умовний характер і може визначатися за допомогою показників демографічного розвитку; медико-біологічних і психофізичних характеристик; професійно-кваліфікаційних даних; соціальних можливостей.

Таким чином, трудовий потенціал підприємства формується із внутрішніх якостей і можливостей його працівників. Ефективність реалізації трудового потенціалу кожного працівника залежить від умов, за яких здійснюється трудова діяльність. Тому формування та збереження трудового потенціалу на селі шляхом удосконалювання існуючих, а також розробкою та впровадженням нових методів управління персоналом, спрямоване на ефективне використання працівників, зайнятих у аграрному виробництві.

Сільськогосподарське підприємство є первинною господарською ланкою у вигляді соціально-економічної системи відкритого типу, на вході в яку зосереджена сукупність ресурсів (трудових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних), а на виході – готова продукція. Персонал є основою трудового потенціалу підприємства та зосереджений у всіх структурних елементах соціально-економічної системи підприємства.

Трудовий потенціал аграрного підприємства формується з трудових потенціалів окремих працівників та становить сукупність їх внутрішніх можливостей і засобів їх реалізації. При цьому до внутрішніх можливостей працівника слід віднести рівень його професіоналізму та кваліфікації, працездатність, а до засобів реалізації цих можливостей – умови праці та побуту, рівень доходів, системи мотивації та стимулювання праці, рівень технічного оснащення робочих місць. Проведений нами аналіз й обґрунтування впливу факторів на трудовий потенціал підприємства дозволили сформулювати сукупність тих, які опосередковано й безпосередньо впливають на нього, та класифікувати їх за ознакою зовнішнього і внутрішнього впливу. При цьому, на нашу думку, до факторів зовнішнього впливу слід віднести: рівень соціально-економічного розвитку країни, регіону; сучасний стан ринку праці (національного та регіонального) й умови формування ціни робочої сили; законодавчу базу, якою регламентуються соціально-трудова відносини; рівень демографічного розвитку країни; соціальне та підприємницьке інвестування (рис. 1).

Міру впливу внутрішніх факторів може регулювати адміністрація підприємства з метою збільшення чи зменшення цього впливу на трудовий потенціал підприємства для забезпечення сприятливих умов реалізації внутрішніх можливостей працівників. До таких факторів, на нашу думку, слід віднести:

- рівень соціально-економічного розвитку підприємства;
- організаційну культуру й ефективність управління персоналом;
- мотивацію трудової діяльності та систему стимулювання;
- процеси набору, відбору, навчання та перенавчання персоналу, умови праці та рівень технічної озброєності робочих місць;
- інвестиційний клімат на підприємстві.

Узагальнення міжнародного досвіду управління персоналом промислових підприємств дозволило обґрунтувати та доповнити сукупність функцій кадрових служб, що діють на вітчизняних підприємствах. Доцільним уявляється покласти прийняття рішень на такі структурні підрозділи за такими питаннями: набір, відбір, адаптація та звільнення персоналу, професійна підготовка та перепідготовка кадрів; вияв потенційних можливостей працівників і розробка пропозицій щодо їх реалізації; питання удосконалення та впровадження систем мотивації та стимулювання праці, а також соціального розвитку; просування працівників по службі; формування та зміцнення корпоративних цінностей. Це дозволить створювати сприятливий клімат на підприємстві та формувати умови ефективного реалізації потенційних можливостей членів трудового колективу.

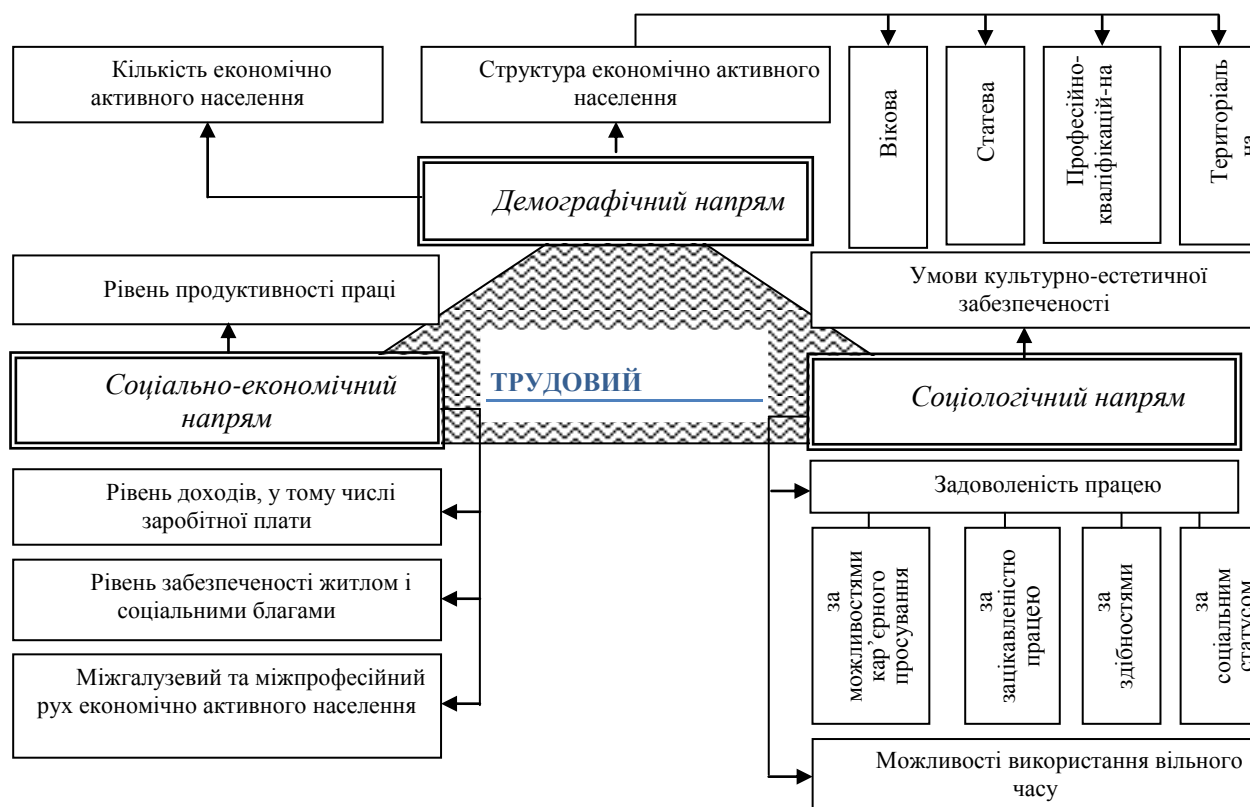

Рис. 1. Напрями формування та збереження трудового потенціалу

На початок 2006 р. серед сільського населення 3,8 млн. становили працюючі (45,6% від числа населення у працездатному віці), що на 13,1% менше порівняно з даними попереднього обстеження, причому 40,2% з числа зайнятих працювали за межами свого населеного пункту, з них переважна більшість – 71,0% – у містах і селищах міського типу. Протягом останніх чотирьох років кількість сільських жителів, які працюють за кордоном, збільшилася на 54,6 тис. осіб, або у 2,5 раза і станом на 1 січня 2005 р. дорівнювала 91,2 тис. осіб. Найбільше таких працівників налічується у Чернівецькій області (13,5% від працюючих області), Івано-Франківській (8,7%), Тернопільській (8,6%) та Закарпатській (6,5%) [1, с. 4].

За останні роки спостерігається поступове зменшення кількості працюючих пенсіонерів. Так, якщо на початок 1996 та у 2001 рр. працюючі пенсіонери становили відповідно 384,4 та 214,8 тис. осіб (відповідно 6,0 та 4,9% від загальної кількості працюючих), то станом на 1 січня 2005 р. працюючі пенсіонери становили лише 165,7 тис. осіб, або 4,4% від загальної кількості зайнятих.

Загальна кількість зайнятих, що працюють за місцем проживання, дорівнювала 2,3 млн. осіб, з них переважна більшість (50,6%) – зайняті у сільському господарстві, решта працює у галузях освіти (15,2%), торгівлі (6,7%), охорони здоров'я (6,3%), різних галузях промисловості (5,0%), на транспорті (3,7%).

Серед населення працездатного віку 2,9 млн. осіб не працювали і не навчалися (майже кожний третій сільський мешканець працездатного віку), що більше порівняно з попереднім обстеженням на 21,5% та з обстеженням станом на 01.01.1996 р. у 3,8 раза. У числі тих, хто не працював і не навчався, інваліди I і II груп – 5,8%.

Звертає увагу збільшення чисельності осіб, зайнятих в особистому селянському господарстві – 2,6 млн. осіб, що на 23,4% та в 3,2 раза більше, ніж за даними попередніх обстежень станом на 01.01.1996 та на 01.01.2001 рр. відповідно. Таке зростання (у 2005 р. вже 2,8 млн. осіб)

пояснюється не лише бажанням самостійно працювати на отриманих у результаті реформування земельних відносин на селі земельних наділах, а й труднощами, пов'язаними з пошуками роботи.

Одним із факторів, що впливає на зайнятість населення та на можливість працевлаштування, є наявність у сільській місцевості різноманітних суб'єктів господарської діяльності. У сільській місцевості України на початок листопада 2006 р. знаходилося 18 тис. підприємств сільського господарства (крім фермерських господарств), причому переважна більшість (95,2%) з приватною формою власності; 0,5 тис. та 3,9 тис. підприємств та організацій відповідно добувної та обробної промисловості; 1,5 тис. – підприємств лісового господарства; 1,3 тис. – закладів відпочинку (санаторії, будинки відпочинку тощо); 1,1 тис. – транспортних підприємств; 0,9 тис. – рибного господарства; 0,8 тис. – будівельних організацій.

Викликає занепокоєння той факт, що кількість населених пунктів, в яких відсутні будь-які із перелічених вище суб'єктів господарської діяльності, становила 13975 одиниць, або 49,3% від загальної кількості всіх сільських населених пунктів.

У середньому за 2000–2006 рр. тривалість життя в Україні серед жінок дорівнювала 74,3 року, серед чоловіків – 63,6 року). За даними прогнозу, населення України віком 15–17 років до 2015 р. порівняно з 2002 р. скоротиться приблизно на 6%, а економічно активне населення – на 2,8%. При цьому економічно активне населення в загальному обсязі населення становить у середньому 73% і формує потенціал трудових ресурсів країни.

Оцінка трудового потенціалу сільськогосподарських підприємств передбачає формування системи показників, що становить сукупність взаємозалежних елементів, які характеризують кількісні й якісні характеристики можливостей працівників, задіяних у виробничо-господарській діяльності. Така система повинна створюватися на основі таких принципів: при формуванні системи необхідно враховувати специфіку як галузі, так і конкретного підприємства; система повинна мати комплексний характер, тобто містити всі показники, що відбивають як кількісний, так і якісний аспекти трудового потенціалу; функціонування системи має забезпечуватися на всіх рівнях управління підприємством: підприємство у цілому; його структурні підрозділи; окремі працівники; у середині системи має бути забезпечено, з одного боку, стабільність її елементів, а з іншого, – високий ступінь їхньої адаптації до змін зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства; елементи (показники) системи мають знаходитися у взаємозв'язку та приймати формалізовані кількісні значення і бути порівнянними; головним елементом системи є інтегральний показник, що характеризує трудовий потенціал промислового підприємства.

Інтегральний показник – це сукупна характеристика системи, яка включає такі часткові показники: середньорічну кількість працівників; їх статево-віковий склад; рівень плінності кадрів; стан здоров'я працівників; кадровий склад працівників за окремими групами персоналу; освітні характеристики працівників; підготовку та перепідготовку кадрів; професійно-кваліфікаційний склад персоналу. Перераховані показники, які є елементами системи, можуть бути використані для оцінки фактичного та новосформованого рівнів трудового потенціалу аграрного підприємства. Інтегральний показник, на нашу думку, дасть змогу визначити комплексну оцінку, що характеризує рівень трудового потенціалу господарюючого суб'єкта.

Дослідження фактичних рівнів трудових потенціалів проводилось нами на прикладі сільськогосподарських підприємствах Гребінківського району Полтавської області (результати десяти з них подані у табл. 1).

Аналіз отриманих результатів вказує на те, що формалізація показників, які доцільно досліджувати у процесі оцінювання трудового потенціалу, становить складний процес, тому оціночні значення часткових та інтегрального показників можна отримати за допомогою групи експертів, які є фахівцями з питань розвитку та управління персоналом підприємства.

Результати оцінки трудових потенціалів сільськогосподарських підприємств

Сільсько-господарські підприємства	Середньо-облікова чисельність найманих працівників	Питома вага жінок у середньо-обліковій чисельності	Питома вага вікових груп у середньообліковій чисельності найманих працівників			Коефіцієнт плинності кадрів	Відхилення ЗП	Стан здоров'я працівників підприємства	Питома вага працівників, які мають вищу освіту	Питома вага працівників, які отримали нові професії	Питома вага працівників, які підвищили кваліфікацію	Сума показників з відносно позитивною оцінкою
			15–28 років	50–54 років	55–59 років							
№ 1	–	–	–	–	–	–	+	+	–	–	+	5
№ 2	–	–	–	+	+	+	–	+	–	+	+	2
№ 3	+	–	–	+	+	–	–	–	–	–	+	3
№ 4	–	+	+	–	–	+	–	+	–	*	–	2
№ 5	–	+	–	–	–	–	+	–	+	–	–	7
№ 6	+	–	–	–	–	–	–	–	–	+	+	6
№ 7	+	–	–	+	+	–	–	–	+	–	+	4
№ 8	–	+	+	+	+	+	–	+	–	–	–	2
№ 9	–	–	+	–	–	–	+	+	+	*	*	4
№ 10	–	–	–	+	+	–	+	–	+	+	–	5
Середнє значення	232	53,0	16,5	14,6	6,7	0,277	85,8	58,6	4,3	8,7	6,2	
Сума підприємств з відносно позитивною оцінкою		3	3	5	5	7	4	5	4	3	4	

Умовні позначки: відхилення ЗП — відхилення середньомісячної зарплати на підприємстві від аналогічного показника у галузі сільського господарства Полтавської області; «+» — значення показника вище середнього; «–» — значення показника нижче середнього; * – дані відсутні.

Незважаючи на низький рівень середніх значень деяких показників, їх фактичні значення мають негативні відхилення, що вказує на низький рівень трудового потенціалу сільськогосподарських підприємств. Це не сприяє ефективному використанню трудових ресурсів у галузях сільського господарства, що впливає на результати виробничо-господарської діяльності, тому необхідно забезпечити сприятливі умови для реалізації потенційних можливостей працівників.

Таким чином, обґрунтовані рішення щодо формування трудового потенціалу підприємства доцільно приймати на основі результатів дослідження й оцінки його фактичного рівня за допомогою набору та відбору персоналу з внутрішніх і зовнішніх джерел на основі алгоритму оцінювання трудового потенціалу сільськогосподарського підприємства, який передбачає послідовну реалізацію таких етапів:

- формування системи показників, що характеризують трудовий потенціал підприємства на основі визначення ступеня впливу кожного показника-фактора на результативний (інтегральний показник);
- розрахунок оптимальних значень частинних показників на основі оптимізаційної моделі, критерії оптимальності якої мають бути розроблені за конкретних умов функціонування підприємства;
- розрахунок часткових показників-елементів системи, які характеризують трудовий потенціал підприємства;
- розрахунок інтегрального показника, що дозволяє формалізувати комплексне значення, яке характеризує трудовий потенціал сільськогосподарського підприємства;
- розробка критеріїв оцінки та оцінка часткових показників системи й інтегрального показника на основі методу експертних оцінок й прийняття обґрунтованих рішень щодо формування або зміцнення трудового потенціалу підприємства (залежно від отриманих результатів).

Формування трудового потенціалу аграрних підприємств засноване на процесі набору та відбору персоналу як із внутрішніх, так і з зовнішніх джерел з урахуванням переваг і недоліків кожного з них. Сільськогосподарське підприємство має визначену місію у національному сільськогосподарському виробництві, яка реалізується шляхом досягнення певних цілей через вирішення виробничо-господарських завдань.

Механізм формування трудового потенціалу сільськогосподарського підприємства, заснований на оптимізації чисельності всіх груп персоналу, дозволяє представити у логічній послідовності сукупність процесів, які необхідно реалізувати для вирішення завдання кадрового забезпечення виробництва (схему механізму подано на рис. 2). При цьому враховується не тільки кількісна характеристика трудового потенціалу, а й якісна, що вимагає експертного підходу при її формалізації.

Збереження трудового потенціалу підприємства передбачає забезпечення сприятливих умов, за яких можуть максимально реалізуватися внутрішні можливості кожного працівника. Зважаючи на те, що доходи працездатного населення, яке зайняте у галузях сільськогосподарського виробництва, залишаються низькими, необхідно впровадити запропоновану систему стимулювання на підприємстві, яка дозволяє враховувати особистий внесок працівників у досягнення поставлених цілей і вирішення виробничих завдань.

Така система стимулювання насамперед повинна враховувати матеріальний аспект, що передбачає розрахунок розміру матеріального заохочення для кожного працівника.

Розрахунок розміру матеріального заохочення працівників, що включає вплив запропонованих факторів, дозволить приймати обґрунтовані рішення, спрямовані на ефективне використання трудових якостей персоналу сільськогосподарського підприємства для досягнення певних виробничо-господарських результатів.

Рис. 2. Схема механізму формування трудового потенціалу сільськогосподарського підприємства

Результати проведених нами досліджень дозволяють дійти таких висновків.

1. Трудовий потенціал працівника є основою трудових потенціалів різних рівнів управління та становить сукупність кількісних і якісних характеристик, якими він володіє, що може використовуватися за певних умов здійснення трудової діяльності.
2. До зовнішніх факторів, що впливають на формування та збереження трудового потенціалу сільськогосподарського підприємства, який формується з трудових потенціалів кожного працівника, належать: рівень соціально-економічного розвитку країни; стан ринку праці та вартість робочої сили; законодавче поле, що регламентує трудові відносини між роботодавцем та найманим працівником; розвиток соціального та підприємницького інвестування; демографічна ситуація в країні. До внутрішніх факторів належать: рівень соціально-економічного розвитку підприємства; рівень розвитку організаційної культури та ефективність управління персоналом підприємства; системи мотивації та стимулювання праці; процеси набору, відбору, навчання та перенавчання персоналу; умови праці та рівень технічного оснащення робочих місць; інвестиційний клімат на підприємстві. При цьому вплив внутрішніх факторів адміністрація підприємства може регулювати, а вплив зовнішніх — має враховувати у процесі управління трудовим потенціалом.
3. Система показників, що характеризують трудовий потенціал підприємства, повинна включати такі елементи: середньорічну кількість працівників підприємства; статеві-віковий склад працівників; рівень плинності кадрів на підприємстві; рівень доходів працівників; стан їх здоров'я; кадровий склад персоналу за категоріями: адміністративно-управлінський персонал; виробничий персонал; допоміжний персонал; освітні характеристики працівників; показники,

що характеризують процеси навчання та перепідготовки кадрів; професійно-кваліфікаційний склад персоналу.

4. Критерії оцінки інтегрального показника та часткових показників отримані за допомогою методу експертних оцінок дозволяють визначати негативні рівні не тільки інтегрального показника, а й часткових, та впливати на результати оцінки.
5. Запропоновано механізм формування трудового потенціалу промислового підприємства, який ґрунтується на визначенні оптимальної чисельності персоналу за окремими групами та дозволяє визначити й упорядкувати сукупність процесів, що необхідно реалізувати для рішення проблеми кадрового забезпечення промислового виробництва. При цьому кожен процес, що є елементом механізму, становить сукупність дій, пов'язаних визначеною послідовністю. Оптимізацію чисельності персоналу підприємства запропоновано здійснювати на основі оптимізаційної економіко-математичної моделі, критерієм оптимальності якої є розумна мінімізація витрат на персонал при забезпеченні повноти їх функціональних обов'язків. Така модель може бути розрахована на основі методу динамічного програмування шляхом уведення послідовності функцій за допомогою прикладних програм «Microsoft Excel».
6. Багатофакторна модель, що відбиває ступінь впливу факторів (продуктивність праці працівника; рівень його кваліфікації; стаж роботи; кількість відпрацьованого понаднормативного часу; якість виконаної роботи) на розмір матеріального заохочення працівників, дозволить приймати обґрунтовані рішення щодо впровадження системи матеріального стимулювання, яка підвищує зацікавленість кожного працівника у результатах своєї праці. Це сприятиме забезпеченню сприятливих умов збереження трудового потенціалу підприємств.

Література

1. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2006. – 207 с.
2. Агропромисловий комплекс України – 2006. Сільське господарство України: історичний огляд. Звіт 2006. Всеукраїнське громадське об'єднання «Українська аграрна конфедерація», 2006. – 73 с.
3. Дієсперов В.С. Економіка сільськогосподарської праці. – К.: ІАЕ УААН, 2004. – 488 с.
4. Збарський В.К. Методологічні підходи щодо індивідуальних господарств селян // Агроінком. – 2005. – № 9–10. – С. 57–64.
5. Збарський В.К. Економічний потенціал регіону в умовах становлення малих підприємств // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 53–59.

Дука А.П.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри фінансів та кредиту
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

Осипчук Т.С.,

магістр Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Особливості функціонування та структура ринку інновацій на сучасному етапі розвитку національної економіки

В статті освещаются особенности и структура рынка инноваций; идентифицировано объект и субъект рынка; проведен анализ отечественного рынка инноваций; определены проблемы, существующие в инфраструктуре рынка и пути их решения.

The given article reveals the structure and some peculiarities of the innovation market. It also identifies its object and subject, analyses the domestic innovation market and defines the problems existing in the mentioned above market infrastructure as well as offers some ways of solving them.

Ключові слова: **ринок інновацій, інноваційний товар, об'єкти інтелектуальної власності, науково-технічна продукція, ринок технологій, ліцензійний договір.**

За сучасних умов інновації перетворюються на найважливіший та найвагоміший ресурс соціально-економічного і технологічного розвитку країни. Тому створення ефективного внутрішнього ринку інновацій та систематичний аналіз його стану є невід'ємною складовою стратегії інноваційного розвитку країни.

Сьогодні ринок інновацій є одним з найважливіших ринків у промислово й економічно розвинутій країні. Українській економіці слід врахувати сучасні тенденції й активізувати дії з формування інноваційного ринку. Складність цього процесу полягає у тому, що просте накопичення інноваційного потенціалу та наукових результатів у будь-яких масштабах автоматично не призводить до активізації інноваційного процесу. Передача знань ланцюгом від однієї фази інноваційного процесу до іншої потребує додаткової посередницької системи. Такою системою є ринок інновацій, який виникає на певному етапі історичного розвитку і має цікаву особливість: він не може бути сформованим, поки промисловість байдужа до його результатів. Саме тут виникає тісний зв'язок між горизонтальною структурою ринків, що складається з класичних видів ринків (зокрема, ринку капіталу; ринку цінних паперів; ринку праці) та вертикальною структурою, центральною ланкою якої є ринок інновацій.

Усі види ринків органічно взаємопов'язані – формування та функціонування кожного з них здійснюється за рахунок взаємодії з іншими: зміна, відсутність рівноваги на одному з ринків по «ланцюгу» передається іншим, і це забезпечує економічне зростання та конкуренцію.

Для України формування ринку інновацій стає сьогодні найважливішим завданням не тільки технічного та економічного розвитку країни, а й разом із ринком інтелектуальної власності стає дієвим засобом збереження унікального генофонду талановитих людей, припинення масового «відпливу інтелекту» за кордон.

Проблеми ринку інновацій, окремі його елементи, особливості становлення та визначення перспектив розвитку все активніше дискутуються в науковій літературі. Дослідженням на цій ниві присвячено публікації таких вчених як Б. Малицький, Г. Калитич, Д. Черваньов, С. Шолудченко, Н. Краснокутська, Ю. Каракай, М. Коноваленко, А. Плотніков, Т. Щедрина та ін. Разом з тим, невичерпаність та неоднозначність наукових підходів до особливостей економічних відносин на ринку інновацій, маркетингова орієнтація діяльності розробників інноваційної продукції вимагають деталізації наукових досліджень у контексті з'ясування особливостей функціонування

цього ринку та його структурування на сучасному етапі розвитку національної економічної системи.

Деякі автори розглядають інновації як компонент інших ринків: ринку інтелектуальної власності, ринку високих технологій, ринку інформації, ринку ідей тощо. Однак, інновації – результат комерціалізації новинки, а тому об'єктом купівлі-продажу можуть бути саме на ринку інновацій, а ні на ринку винаходів, не на ринку ідей, не на ринку високих технологій, оскільки на стадії ідеї, винаходу чи опису технології інновації ще не існує. Навпаки, ринок винаходів та ринок високих технологій можуть бути елементом структури ринку інновацій. Правильність висловленої тези вказує на, що більшість «теорій інновацій» не ототожнюють інновації із винаходами. Так, Й. Шумпетер наголошував на різниці між винаходом як відкриттям нового технічного знання та нововведенням – його практичним застосуванням у промисловості. У праці Л.А. Давидової підкреслюється, що «наукові розробки й винаходи являють собою проміжний продукт, кінцеве споживання якого реалізується у вигляді інновацій (нововведень)».

Отже, винаходи не можуть автоматично трансформуватися на інновації. Успішна інновація базується на поєднанні технічної компетенції та знанні ринку, і саме перетворення винаходів на комерційний продукт є основним призначенням функціонування ринку *інновацій*.

Використовуючи загальне поняття ринку як способу реалізації економічних відносин між продавцями та покупцями з приводу купівлі-продажу продукту, слід визначити ринок інновацій як систему економічних відносин між продавцями та покупцями з приводу створення, втілення, розповсюдження та споживання інноваційних товарів. Інакше кажучи, *інноваційний ринок* — це комплекс економічних форм та механізмів, пов'язаних з інноваційним підприємництвом, з умовами та місцем реалізації інноваційних товарів, який повинен забезпечити зв'язок між виробництвом та споживанням інноваційних товарів, формувати оптимальну структуру інноваційного процесу, умови для вибору альтернативного варіанта розміщення ресурсів. Ринок інноваційних товарів не повинен обмежуватися пасивним просуванням інновації до споживача, а мусить виконувати й досить корисні регулюючі, стимулюючі, сануючі та інформаційні *функції* [3]:

- бути середовищем реалізації науково-технічної та інноваційної політики;
- управляти не тільки процесом, а й кінцевим результатом інноваційної діяльності;
- здійснювати економічний вплив на виробників інноваційних товарів через ціни, проценти, пільги;
- інформувати підприємців про необхідність розвитку того чи іншого виду інноваційних товарів чи про зміну пропорцій у обсягах їх виробництва, забезпечувати координацію потоків інноваційної інформації;
- здійснювати інвентаризацію наявних інноваційних товарів за допомогою інформаційної інфраструктури;
- формувати вимоги до інноваційних товарів з боку бізнесу та надавати перевагу тим, які приносять дохід;
- регулювати виробництво інноваційних товарів через активний попит на інвестиційні товари, призначені для підприємницьких проектів;
- стимулювати нові форми організації виробництва.

Наведене ще раз підкреслює тезу про те, що у сучасній економіці інновації є основою стрімкого та стабільного соціально-економічного розвитку, вони забезпечують високий технологічний та конкурентоспроможний рівень як країн, так і окремих галузей та суб'єктів господарювання. А для ефективно функціонуючої економіки, яка сприймає інновації і є орієнтованою на споживчий попит, потрібно розвивати ринкові відносини на всіх структурних рівнях. При цьому виникає нагальна потреба у формуванні ринку інноваційних товарів як органічного елементу ринку в цілому. Ринок інновацій в економіці виконує функції, які відіграють вирішальну роль у прогресі наукоємких та високотехнологічних виробництв, у перебудові економіки відповідно до загальносвітових тенденцій і у динамічному соціальному розвитку.

Формування та реальне функціонування ринку інноваційних товарів передбачає об'єктну та структурну характеристику даного ринку.

Інноваційний товар ринку інновацій має такі ознаки [3]:

- може бути як проміжним (інноваційним напівфабрикатом), так і кінцевим (який матеріалізовано на нові або удосконалені види промислового продукту, засоби та предмети праці, технології, методи управління та організації виробництва тощо) результатом інноваційної діяльності, який характеризується незвичайними, нетрадиційними функціями та властивостями;
- може бути результатом будь-якого етапу процесу трансформації ідеї на комерційну чи суспільно корисну реальність, починаючи від наукових досліджень і закінчуючи поширенням (дифузиею) в економіці, входить у механізм ринку інновацій і стає об'єктом купівлі-продажу у вигляді діяльності або у вигляді її інформаційного чи матеріалізованого носія;
- може бути новою комбінацією змін, які якісно відмінні від існуючих форм, що є новими для даної суспільної формації. У зв'язку з цим, ідеї та їх результати (товари, послуги, процеси тощо), які є новими для української економіки, можуть бути давно минулим для розвинутих країн;
- може задовольняти нові або розвивати теперішні споживчі потреби і, таким чином, володіти певною споживною вартістю, користуватися попитом та мати ринкову новизну. У тих випадках, коли у процесі реалізації інноваційних товарів здійснюється матеріалізація наукових знань, вони набувають, окрім споживної вартості, ще й науково-технічну новизну, що у цілому сприяє прогресивному розвитку суспільства;
- може бути товаром підвищеного ризику, у тому значенні, що немає впевненості в успіху реалізації запропонованої ідеї, навіть найгеніальнішої з технічного погляду (65–75 % успішних інновацій мають саме ринкову природу);
- обов'язково приносить доход (винахід чи ідея набувають економічного змісту), тобто інноваційний товар спрямований на досягнення комерційного успіху.

Інновація має комерційну спрямованість у тому розумінні, що вона повинна приносити приріст корисного *ефекту* економічного, науково-технічного, а результати її користуватимуться попитом на ринку. Потрібно також додати, що метою деяких інноваційних товарів є ще й соціальний, екологічний та інші суспільно корисні ефекти. Наприклад, пошук ліків від інфекційних захворювань, СНІДу, проекти захисту навколишнього природного середовища, проекти у галузі охорони правопорядку, оборони країни, інновації у сфері освіти, культури тощо.

Отже, апелюючи до наведених ознак, можна визначити інноваційний товар як комплексний процес, спрямований на створення, розроблення та доведення наукової чи будь-якої іншої нової ідеї до стадії комерційного використання та поширення в економіці.

Беручи до уваги сформульовані властивості та визначення інноваційного товару, можемо розглянути в укрупненому вигляді *ринку інноваційних товарів*. По-перше, *ринок, на якому здійснюється обмін проміжних результатів* інноваційного процесу в інформаційній формі, тобто, на цьому ринку можуть реалізовуватися нововведення у вигляді інноваційної інформації про новизну та прогресивність розробок і винаходів, а також про їх потенційний економічний ефект. По-друге, *ринок, на якому об'єктом купівлі-продажу є кінцевий результат інноваційного процесу* (продукція первинного ринку, уречевлена в новій та удосконаленій продукції, засобах праці, технологічних процесах, методах організації та управління тощо) і який опосередковує подальше поширення інновацій в економіці.

Інноваційний товар – це не просто річ, а економічна форма, кінцевий підсумок людської творчої інтелектуальної праці, що втілюється у відповідний тип інновацій. З огляду на зазначене, укрупнено інноваційні товари можна класифікувати так:

- результати закінчених фундаментальних теоретичних та пошукових досліджень, зафіксовані у відкриттях, розробках тощо;
- результати закінчених науково-дослідних, технологічних, проектних та інших видів робіт зі створення нової техніки, технології та матеріалів;
- готові дослідні зразки; програмний продукт; результати маркетингових досліджень;
- науково-технічні послуги, у тому числі інжинірингові, пусконаладжувальні, авторський нагляд при освоєнні нової техніки;
- консультації наукового, технічного, економічного, управлінського та іншого порядку;
- навчання персоналу замовника; технічні, економічні, фінансові, управлінські, правові, педагогічні, соціальні знання та досвід, ноу-хау та ін.

На першому ринку створюються інноваційні напівфабрикати інноваційних товарів, капітальні товари, для фактичного споживання яких необхідно докласти додаткових зусиль у рамках кінцевих стадій інноваційного процесу. На другому ринку інновація представлена готовим інноваційним товаром, споживання якого приводить до підвищення науково-технічної та ринкової новизни, прогресу та технологічного вдосконалення засобів праці та інших товарів, поліпшення організації та управління як економічними, так і соціальними процесами.

Інноваційний процес найбільш повно розкривається за етапами його організації, які відповідають основним стадіям еволюції наукового знання у циклі робіт «дослідження — розробки — виробництво». Лінійна модель інноваційного процесу (яка вже довгий час критикується, але залишається домінуючою) передбачає як зародження та обґрунтування ідеї нового методу задоволення суспільних потреб, так і створення, поширення, використання на практиці конкретного товару, технології, послуги.

На першому ринку інновацій відбуваються процеси створення та освоєння інноваційної продукції, яким відповідають такі етапи інноваційного процесу: фундаментальні дослідження (теоретичні та пошукові); прикладні дослідження; дослідно-конструкторські роботи; дослідні, експериментальні роботи, які можуть виконуватися на будь-якому з попередніх етапів. Для інновацій, які не мають науково-технічної новизни, а тільки ринкову, деякі етапи інноваційного процесу видозмінюються або взагалі не відбуваються.

На другому ринку інновацій відбуваються процеси безпосереднього їх використання як у сфері матеріального виробництва, так і у невиробничих сферах. Тут знання матеріалізуються, а дослідження знаходять своє логічне завершення у результатах і відбуваються процеси дифузії, тобто, поширення інновацій в економіці. На відміну від науково-технічного процесу, інноваційний процес не закінчується втіленням – першою появою на ринку нового продукту, послуги, методу чи доведенням до проектної потужності нової технології. Цей процес не припиняється і після втілення, оскільки з огляду на поширення (дифузії) інновація удосконалюється, стає більш ефективною, набуває нових споживчих якостей. Це відкриває для неї нові галузі застосування, нові ринки і, відповідно, нових споживачів, які сприймають цей продукт, технологію чи послугу як нові саме для себе. Альтернативність інноваційної діяльності зумовлює її здійснення не тільки на будь-якому етапі інноваційних процесів, а й поза ним. Так, придбання патентів, ліцензій, розкриття ноу-хау, корисних ідей, модифікація продукту, поліпшення технологій, удосконалення організації та управління виробництвом, консультування тощо не вписуються в дану модель, але, на нашу думку, є повноцінними товарами ринку інновацій завдяки наведеним вище властивостям.

Отже, процес створення інновації (інноваційний процес) входить до системи ринкових відносин, а інноваційний товар на кожній стадії свого формування має закінчений вигляд і виступає на ринку самостійним товаром, який має споживну вартість, вартість і, відповідно, ціну. Наукова ідея, яка лежить в основі інновації, є товаром, корисність якого для покупців реалізується в конкретній практичній меті, яка і дає можливість реалізувати цю мету.

Для аналізу товарного розрізу ринку необхідно ідентифікувати інновації, тобто віднести їх до того чи іншого типу. Велике значення при цьому має *класифікація інновацій*, їх поділ за

найбільш суттєвими ознаками, які дозволяють ідентифікувати конкретну інновацію з погляду її належності до різних класифікаційних груп, визначити їх спрямованість, інтенсивність, новизну та інші якісні особливості.

У спеціальній літературі та на практиці існують різні класифікації інновацій. Серед них немає єдності, і жодна з них не отримала загального визнання. Згідно з підходом, запропонованим Р.А. Фатхутдіновим, при класифікації інновацій має забезпечуватися таке: комплексність набору класифікаційних ознак для аналізу та кодування; можливість кількісного (якісного) визначення критерію; наукова новизна та практична цінність запропонованих ознак класифікації. На нашу думку, структура ринку інновацій за товарною ознакою може виглядати, як запропоновано у табл. 1.

Таблиця 1

Структура ринку інновацій за товарною ознакою

<i>Ознака класифікації</i>	<i>Вид інноваційного товару</i>
За інноваційним потенціалом	Радикальні Модифікуючі Псевдоінновації
За масштабом інновації	Трансконтинентальні Транснаціональні Нові в країні Нові в регіоні Нові в галузі Нові для фірми
За галуззю наукових досліджень	Інформатика, математика, механіка Фізика та астрономія Наукові основи базових технологій Науки про Землю, про Всесвіт Проблеми прогнозування науки
Форма інновації	Відкриття, винаходи Ноу-хау, інжиніринг Товарні знаки, торгові марки Програмні носії Наукові прогнози
За характером застосування	Комплексні Маркетингові Технологічні Соціальні Виробничі Інформаційні Організаційні Управлінські Інфраструктурні

* Структуровано авторами за джерелами [3–5; 11]

У провідних країнах спеціалісти у сфері маркетингу виділяють чотири головні *властивості*, що притаманні інноваційним продуктам [4]:

- продукти, для виробництва яких потребуються високі досконалі технології (або іншими словами – наукоємкі технології), де впроваджені останні науково-технічні розробки;
- продукти, що швидко поновлюються та мають досить короткий життєвий цикл (побутова техніка, комп'ютери та ін.);
- продукти, що є товарами «ринкової новизни», тобто, володіють характеристикою, що дає можливість радикально змінити ринок, де один інноваційний продукт повністю витіснить свого попередника;

- продукт, при створенні якого рівень залучених інвестицій на НДДКР є досить високим порівняно із загальним бюджетом на розробку та впровадження інноваційного продукту.

Новаторський аспект діяльності інноваційних підприємств зобов'язує їх визначити коло споживачів, найбільш чутливих до інновації, які при виведенні новації на ринок реагуватимуть на пропозицію як «піонери» і будуть здатні швидко залучити «ранніх послідовників». Короткий життєвий цикл інновації та необхідність постійного її вдосконалення зобов'язує підприємство чітко ідентифікувати потреби споживача. Підприємство повинне сконцентруватися на визначеному колі споживачів, враховуючи наявність необхідних засобів з метою задоволення їх потреб та не зупиняючи інноваційного процесу.

Отже, сегментація ринку інновацій має свої особливості. Найбільш важливими сегментоутворюючими факторами тут є:

- сфера застосування (підприємства, проектні, технологічні, наукові організації, фізичні особи); галузевий профіль споживача;
- характер застосування науково-технічної продукції (виробництво продуктів, розширення НДДКР, відмова від НДДКР);
- конкурентоспроможність на світовому ринку, наявність зарубіжних споживачів;
- регіони (високорозвинуті, середньорозвинуті, слабкорозвинуті);
- розміри підприємств й організацій (великі, середні, малі); орієнтація споживача на тип нововведення як результат матеріалізації науково-технічного продукту.

Ринки, на яких швидко з'являються інновації є «ринковими нішами», де присутній високий рівень спеціалізації. Велика кількість інноваційних продуктів виводиться на ринок за наявності попиту споживачів, у відповідь на потреби, що виникли або назрівають. Новизна потреби, що виникла, достатньо відносна і являє собою видозмінену потребу щодо існуючого продукту та іноді для задоволення даних «нових» потреб потрібно лише деяке покращення продукту.

Для того, щоб визначити потенційних клієнтів, яким адресується безпрецедентний інноваційний продукт, необхідно уявити потреби споживачів та зрозуміти яким чином їх можна задовольнити; крім того потрібно представити товар, в якому новинка знайде своє матеріальне втілення.

Таким чином, можна виокремити два підходи щодо дослідження ринку новацій: маркетинг попиту для продуктів, що очікуються споживачами та маркетинг пропозиції для продукції, що є технічно інноваційною.

Перший підхід базується на дослідженні ринку, у той час, як другий – на вмінні передбачити. Враховуючи два різних підходи до ринку, на який буде виведено інноваційний продукт, визначимо два можливих способи сегментації.

Підприємства, що мають вже позитивний імідж на ринку та виходять з модернізованим новим виробом, який себе вже раніше добре зарекомендував, можуть використовувати сегментацію шляхом розбивки ринку за такими етапами:

- перший – вибір критеріїв для сегментації;
- другий – визначення сегментів;
- третій – оцінка сегментів;
- четвертий – відбір сегментів;
- п'ятий – визначення продуктів та комплексу маркетингу на кожному сегменті.

Інноваційні підприємства з принципово новим продуктом, в якому закладені революційні наукові досягнення, повинні орієнтуватись на думку споживачів, а, отже, використовувати метод сегментації шляхом перегрупування споживачів наступним чином:

- перший – внутрішня оцінка комерційної цінності продукту;
- другий – вивчення потенційних сегментів;
- третій – оцінка сегментів за вибором споживачів;
- четвертий – експертний відбір сегментів;

□ п'ятий – визначення комплексу маркетингу для кожного сегменту.

Таким чином, сегментація, визначення місткості інноваційного ринку, прогнозування й інші інструменти маркетингу повною мірою можуть бути використані у цій сфері. Аналіз ринку інновацій повинен проводитися в тісному взаємозв'язку з визначенням місця ринку інновацій у дуже складній системі ринків.

Дійти певних висновків й зробити узагальнення стосовно стану розвитку ринку інновацій в Україні і взагалі встановити наявність такого ринку можна шляхом аналізу результатів інноваційної діяльності, призначенням якої є спрямування передусім на результативність фундаментальних досліджень, подолання технічного відставання, переорієнтацію виробничого потенціалу на створення конкурентоспроможних промислових виробництв, розвиток яких залежить від рівня сприйнятливості підприємств до нововведень, завоювання світових інноваційних ринків та ін.

Аналіз ринку інновацій доцільно здійснювати за показниками, які можна звести у дві великі групи та умовно охарактеризувати як «кількісні» та «вартісні». Групу кількісних формують показники, що характеризують кількісні параметри функціонування ринку без прив'язки до їх вартісного відображення, тоді як до групи вартісних доцільно включити саме показники, сконцентровані на вартісних параметрах.

Таким чином, до кількісних віднесемо такі: частка інноваційно активних підприємств у загальній кількості обстежених; кількість підприємств, що відвантажували інноваційну продукцію та частка таких підприємств у загальній кількості підприємств, що відвантажували промислову продукцію; обсяг та частка відвантаженої інноваційної продукції; частки продукції, що зазнала суттєвих змін, у загальному обсязі відвантаженої інноваційної продукції; продукція, виготовлена на основі чинних ліцензійних договорів; кількість найменувань нових машин, устаткування, апаратів, приладів, що надійшли; кількість найменувань освоєного виробництва нових видів матеріалів, виробів, продуктів; чисельність винахідників, авторів промислових зразків і раціоналізаторських пропозицій; рівень творчої активності – кількість винахідників та раціоналізаторів на кожних 10 тис.; кількість підприємств, що відвантажували інноваційну продукцію за межі України та частка цих підприємств у загальній кількості підприємств, що відвантажували інноваційну продукцію; частка інноваційної продукції, відвантаженої за межі України, у загальному обсязі відвантаженої інноваційної продукції; кількість заявок на видачу охоронних документів та кількість отриманих охоронних документів; кількість використаних (у виробництві) об'єктів промислової власності; кількість підприємств, що уклали ліцензійні договори та договори на передачу права власності на об'єкти інтелектуальної власності (ОІВ); кількість діючих ліцензійних договорів та договорів на передачу права власності на ОІВ; кількість підприємств, що освоювали виробництво нової продукції та ін.

До групи вартісних показників включимо такі: структуру інноваційних витрат; структуру фінансування інноваційної діяльності; розмір прибутку, отриманого від використання винаходів; надходження від продажу ліцензій та прав власності на ОІВ; витрати на придбання ліцензій та прав власності на ОІВ; витрати на впровадження нової продукції; обсяг реалізованої продукції, що вироблена на основі використання ОІВ; виплати за ліцензійними договорами та договорами на передачу прав власності на ОІВ та ін.

Аналіз стану внутрішнього ринку інновацій в Україні наприкінці 2005 р. виявив серйозні його недоліки. Так, важливою складовою вітчизняного ринку інновацій є інноваційно активні підприємства, тобто ті підприємства які займаються інноваційною діяльністю. Одні з них є споживачами, інші – постачальниками інновацій на зазначеному ринку. Для інноваційно орієнтованої економіки важливо мати тенденцію щорічного зростання зазначеної складової вітчизняного ринку. На жаль, у період 2000–2005 рр. така тенденція не спостерігалась, на що вказують дані табл. 3. *Частка інноваційно активних підприємств у загальній кількості*

обстежених у зазначеному періоді дорівнювала у середньому 12,2 %, тобто, була незначною. При цьому відбулось зниження цього показника протягом 2003–2005 рр. на 6,4 відсоткових пункти.

Таблиця 3

Частка промислових підприємств, що впроваджували інновації, % [10]

	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.
ВСЬОГО	14,8	14,3	14,6	11,5	10,0	8,2
у тому числі здійснювали механізацію та автоматизацію виробництва	1,7	1,8	2,0	3,2	3,7	3,3
впроваджували нові технологічні процеси	4,1	3,7	3,4	4,9	4,9	4,1
освоювали виробництво нових видів продукції ¹	13,7	13,3	13,2	9,4	7,8	6,4

* Складено за даними офіційної статистики

Зменшення частки інноваційно активних підприємств призвело до погіршення в 2003–2005 рр. двох показників, логічно пов'язаних з зазначеним вище – *кількості підприємств, що відвантажували інноваційну продукцію* та *частки таких підприємств у загальній кількості підприємств, що відвантажували промислову продукцію*.

У першому півріччі 2006 р. частка інноваційно активних підприємств від загальної кількості промислових підприємств зросла до 9,4 % [9]. Найактивніше інноваційна діяльність здійснювалась в обробній галузі (891 підприємство — 10,7 % підприємств галузі), до якої належить переважна більшість (96 %) підприємств, що займалися інноваційною діяльністю в Україні. В абсолютному вимірі лідирували за цим показником підприємства машинобудування (319 підприємств – 18,1 % підприємств галузі), харчова промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів (200 підприємств – 10,7 підприємств галузі). Вони були основними споживачами інновацій. У відносному вимірі лідерами з інноваційної активності стали промислові підприємства з виробництва коксу й продуктів нафтоперероблення (27,1 % підприємств галузі – 13 підприємств) та хімічного виробництва (24,8 % підприємств галузі – 77 підприємств). Низький рівень інноваційної діяльності спостерігався на підприємствах з виробництва та розподілення електроенергії, газу й води (1,9 % підприємств галузі – 18 підприємств) та у добувній промисловості (3,2 % підприємств галузі – 17 підприємств).

У першому півріччі 2006 р. серед регіонів лідерами були:

- за кількістю підприємств, що впроваджували нові технологічні процеси – Запорізька область (67), Сумська область (47), Харківська область (45);
- за кількістю підприємств, що освоювали інноваційну продукцію – м. Київ (333), Одеська область (115), Донецька область (94);
- за кількістю підприємств, що придбали нові технології – Закарпатська область (92), м. Київ (66), Одеська область (27).

Низький рівень інноваційної активності спостерігається в м. Севастополь, Волинській, Рівненській, Хмельницькій областях.

Розмір ринку інновацій певною мірою визначає *обсяг відвантаженої інноваційної продукції*. Її частка у загальному обсязі відвантаженої продукції у 2002–2005 рр. поступово спадала. Якщо у 2001–2003 рр. вона дорівнювала у середньому 6,5 %, знизившись у 2003 р. на 1,4 відсоткових пункти порівняно з 2002 р., то вже у першому півріччі 2006 р. зменшилась до 5,8 % (12 076,3 млн. грн.).

Найбільш конкурентоспроможною на ринку інновацій є продукція, що зазнала суттєвих технологічних змін або була вперше впроваджена. Частка підприємств, що відвантажували саме

¹ з 2003 р. – види інноваційної продукції.

таку продукцію, у 2001–2003 рр. дорівнювала у середньому 64 % від кількості підприємств, що відвантажували інноваційну продукцію [7]. Протягом 2001–2005 рр. спостерігається тенденція до щорічного погіршення показника *частки продукції, що зазнала суттєвих змін, у загальному обсязі відвантаженої інноваційної продукції*, який певною мірою можна вважати важливим фактором, що впливає на конкурентоспроможність вітчизняної продукції і на внутрішньому, і на світовому ринках.

Одним із важливих елементів ринку інновацій є *продукція, виготовлена на основі чинних ліцензійних договорів*. Частка підприємств, що відвантажували саме таку продукцію, у 2001–2003 рр. дорівнювала у середньому 7,7% від кількості підприємств, що відвантажували інноваційну продукцію. З них на продукцію, що вироблена на основі чинних ліцензійних договорів, укладених із зарубіжними країнами, — припадає у середньому 2,9 %. Обидва зазначені показники, будучи і так невеликими, ще більше знизились у 2003–2005 рр.

Для цивілізованого внутрішнього та зовнішнього ринку інновацій дуже важливою є діяльність підприємств у сфері охорони та використання об'єктів промислової власності. Останнім часом вона помітно активізувалась. Так, *кількість заявок на видачу охоронних документів*, поданих до Державного департаменту інтелектуальної власності України, у 2003 р. збільшилася порівняно з 2002 р. на 22,5%, у патентні відомства зарубіжних країн – на 48,7%. У 2003 р. підприємствами та організаціями України *отримано на 22,4% охоронних документів* на об'єкти промислової власності більше, порівняно з даними 2002 р. Найбільше подано заявок та отримано охоронних документів підприємствами та організаціями індустріально розвинутих регіонів (м. Києва, Харківської, Дніпропетровської і Донецької областей), а також установами освіти, науковими організаціями та підприємствами обробної галузі.

На ринку інновацій важливе місце посідає *передача* (продаж) майнових прав власності та надання дозволу на використання об'єктів інтелектуальної власності (ОІВ) підприємствам, організаціям і фізичним особам України та зарубіжних країн. Відбувається цей процес шляхом укладання ліцензійних договорів та договорів на передачу права власності на ОІВ. У 2003 р. у цій діяльності *брали участь 79 підприємств та організацій України*, з них 48 – наукові організації; 17 – підприємства обробної промисловості. *Загальна кількість діючих у 2003 р. ліцензійних договорів і договорів про передачу права власності на ОІВ становила 1386 одиниць*, з яких 62 договори укладені із зарубіжними партнерами, у тому числі 24 – з підприємствами Російської Федерації. *Придбання зарубіжних ліцензій та освоєння на їх основі нових видів продукції є однією з найефективніших форм використання світових науково-технічних досягнень*.

Ринок інновацій неоднорідний. Одним з найцікавіших для нашого дослідження його сегментів є *ринок технологій*, що формується сьогодні в Україні. Товарна маса ринку технологій складається з об'єктів промислової власності, що охороняються (винаходи, корисні моделі, промислові зразки, товарні знаки), а також реалізованих у ліцензійній формі наукоємких технологій у вигляді ноу-хау, результатів НДДКР, інженерно-консультаційної діяльності. При цьому перелік *об'єктів інтелектуальної власності* постійно розширюється з розвитком суспільства, і, відповідно ускладнюються методи оцінки їх вартості [1].

Ліцензійна форма передачі (обміну) технологій є найпоширенішою на світовому ринку технологій. У загальній масі ліцензійних угод перше місце займають патентні ліцензії з передачею секретів виробництва й досвіду (близько 55 %), на другому місці (25–30 %) – ліцензії на секрети виробництва, на третьому – чисто патентні ліцензії. Обсяг прав, що передаються, визначаються видом ліцензії.

Світова практика вказує, що продаж ліцензії не є заміною експорту продукції, а практично є йому альтернативою за умов, коли експорт стає неможливим або ускладненим. Тоді як придбання ліцензій – спосіб скорочення технологічного розриву з мінімальним ризиком і відносно низькими витратами, що дозволяє використати національний капітал і робочу силу.

Важливою проблемою подальшого розвитку внутрішнього ринку інновацій є удосконалення відповідного інституційного підґрунтя в науковій та інноваційній діяльності. Нині відбулися позитивні рушення у створенні *інституційної бази* внутрішнього ринку інновацій завдяки розвитку сучасного законодавства України у галузі науки та інноваційної діяльності. Так, принципи, завдання та механізм державної політики в галузі інноваційної діяльності визначені певними постановами Верховної Ради України. Наявні закони свідчать про існування певного інституційного підґрунтя розвитку вітчизняного ринку інновацій. Але вбачається за доцільне подальше удосконалення інституційного забезпечення функціонування ринку інновацій у контексті сприяння інноваційній активності, захисту прав інтелектуальної власності та вітчизняного споживача, формування національної системи технічного регулювання тощо. *Наявність ефективної національної системи технічного регулювання* – важлива умова розвитку внутрішнього ринку. Її головними елементами є стандартизація, метрологія, сертифікація, захист прав споживача. Всі елементи цієї системи потребують удосконалення.

Інноваційний розвиток є найперспективнішим напрямом стабілізації і економічного зростання української економіки. Реалізація цього напрямку неможлива без використання інтелектуальної власності. Інтелектуальна власність стає тією основою, на яку накладається система інтересів і стимулів, що характеризують стан інноваційної активності. Вона є методологічною основою у вирішенні питання узгодження інтересів учасників відносин купівлі-продажу науково-технічної продукції і розподілу потенціалу ефективності, який вона вміщує. Інтелектуальна власність – це сукупність майнових відносин, відносин привласнення науково-технічної продукції і результатів її використання [3].

Сьогодні можна визначити окремі проблеми функціонування ринку інновацій в Україні, які потребують поглибленого дослідження: удосконалення механізму капіталізації інтелектуальної власності та визначення власника на ОІВ; узгодження різнобічних та багатовекторних інтересів держави, вченого та підприємця; пошук шляхів стимулювання авторів та винахідників; удосконалення оцінки та обліку інтелектуальної власності; активізація формування та використання ризикового фінансування; визначення впливу глобалізації на використання інноваційних розробок; запровадження кодифікації знань з метою попередження її відтоку; удосконалення організаційного механізму оформлення інтелектуальної власності; переоцінка ролі вузівських інноваційних розробок у нарощенні інноваційного потенціалу.

Література

1. Дука А.П. Методичні підходи до оцінки вартості результатів діяльності сфери досліджень і розробок // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2003. – № 3. – С. 60–66.
2. Закон України «Про інноваційну діяльність» за №40-IV від 04.07.2002 // Основні чинні кодекси та закони України. – К.: Махаон, 2003.
3. Каракай Ю. В. Маркетинг інноваційних товарів / Київський національний економічний ун-т. — К.: КНЕУ, 2005. — 226 с.
4. Корнілова І. М. Становлення ринку науково-технічної продукції: Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К., 1996. — 16 с.
5. Коноваленко М. К. Управление продуктовыми инновациями. — Харьков: Бизнес Информ, 1998. — 219 с.
6. Куперман В.Г., Бусыгина Н.А. Рынок интеллектуальной собственности и особенности её стоимостной оценки // Инновации. – 2005. — №3 (80). – С. 77–83.
7. Наукова та інноваційна діяльність в Україні: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2004.
8. Плотников А.Н. Проблемы формирования отечественного рынка инноваций // Инновации. – 2005. — № 8 (85). – С. 58–59.
9. Статистичний бюлетень за січень–липень 2006 р. / Держкомстат України. – К., 2006. – №1.
10. Україна у цифрах у 2005 р.: Стат. довід. / Держкомстат України. — К., 2006. – 261 с.
11. Щедрина Т.І. Ринок новацій та шляхи його розвитку // Економіка прогнозування. – 2004. — № 4. – С. 109–118.

Жук О.І.,*пошукач кафедри маркетингу
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

Роль маркетингу в підвищенні ефективності діяльності підприємства

В статье рассматривается деятельность предприятия как взаимосвязь между доступными ресурсами и возможными результатами деятельности, которые находятся во внешней среде и зависят от потребителя. Вложение денег в маркетинг рассматривается как инвестиция. Наводятся два метода определения влияния маркетинга на увеличение стоимости фирмы.

The present article touches upon an enterprise's activity, which is regarded as the interrelation between available resources and possible activity results being in the environment and depending on consumers. The author of the article regards putting money in marketing as investment, and offers two methods enabling to evaluate marketing influence on increasing a firm's value.

Ключові слова: ефективність, маркетинг, результат, споживач, маркетингова діяльність, ефективність бізнесу, ефективність маркетингових заходів, маркетингові витрати, маркетингова програма, конкуренція, прибуток, інвестиції, економічна діяльність, економічна система.

Розвиток галузей промисловості України зумовлений як внутрішньою потребою, так і необхідністю ефективного інтегрування в міжнародний простір. Це зумовлює підвищення конкурентоспроможності товарів, особливо в умовах вступу України до СОТ, тому маркетинг на сучасному етапі має зайняти чільне місце у системі управління підприємством. Але на жаль, підприємства та організації все ще недостатньо орієнтовані на споживача і тому не приділяють достатньої уваги маркетингу. Позначається роками сформована психологія поведінки за умов дефіцитного ринку, в той самий час могутні зарубіжні виробники добре володіють всіма засобами і методами завоювання симпатій споживача, що практично не залишає шансів на успіх вітчизняним підприємствам, які вкладають чималі кошти у розробку і виробництво нових товарів, але не здійснюють серйозної маркетингової підтримки. Тому роль маркетингової діяльності у підвищенні ефективності функціонування підприємства стає визначальною, і досконале знання потреб споживача та виробництво товарів, які їх задовольняють, – єдина можливість досягти цілей, пов'язаних з отриманням прибутку, збільшенням обсягу продажів, проникненням на нові ринки. Сучасні маркетингові технології дозволяють досягнути цієї мети [3]. Все це обумовлює актуальність цього дослідження.

Доцільно спочатку визначитись з поняттями. Термін «ефективність» – латинський за походженням і трактується як результативність процесу, операції, проекту; відношення ефекту, результату до витрат, які обумовили його отримання [10]; результат, наслідок будь-яких причин, сил, дій [9]. Термін «результативність» (походить від терміну «ефект»), що у перекладі з латинської означає «результат»). Термін «ефект» має значення результату, наслідку зміни стану певного об'єкта, зумовленої дією зовнішніх або внутрішніх факторів.

Ефект може бути як позитивним, коли зміни є корисними, так і негативним, коли зміни деструктивні, або нульовим, коли змін немає. Але, останній випадок, а саме, коли результат нульовий, можна за конкретних умов вважати або позитивним, або негативним ефектом і окремо не розглядати.

Маркетинг, як стверджує Ф.Котлер, – це вид будь-якої людської діяльності, спрямований на задоволення потреб через обмін і визначальна його роль пояснюється налагодженням тісного зв'язку між виробником і споживачем. Маркетингова діяльність являє собою комплекс заходів, метою яких є дослідження таких питань, як: вивчення споживача, дослідження мотивів його поведінки на ринку, аналіз ринку підприємства, дослідження продукту (виробу або виду послуг), аналіз форм і каналів збуту, обсягів товарообігу підприємства, вивчення конкурентів, визначення

форм і рівня конкуренції, дослідження рекламної діяльності, визначення найбільш ефективних способів просування товарів на ринку; вивчення «ніші» ринку, в якій підприємство має найкращі можливості (порівняно з потенційними конкурентами) з реалізації своїх переваг для збільшення товарообігу та сервісне обслуговування [4]. З точки зору маркетингу, ефективної діяльності підприємства можна досягти за допомогою інформації, для цього потрібно створити на підприємстві свою інформаційну систему, правильно визначити товарну політику, політику збуту, ціноутворення та комунікацій.

Сучасний стан економіки характеризується нестабільністю і кожне підприємство чи організація постає перед необхідністю ефективного ведення господарської діяльності за цих складних умов [2]. Для цього потрібне розуміння бізнесу як економічної системи, яка здатна економічно функціонувати та бути взаємопов'язаною з доступними ресурсами і можливими результатами. Види господарської діяльності різні, але бізнес як система залишається одним і тим же, незалежно від його масштабу і структури, товарів, технологій і ринків, від культури і компетентності управління. Дослідження вказують на те, що жорстка глобальна конкуренція вимагає вирішення складних завдань через визнання того, що економічна діяльність є економічною системою, ефективне функціонування якої залежить і від взаємозв'язків між доступними ресурсами та можливими результатами, що знаходяться в зовнішньому середовищі і залежать від споживача. Враховуючи викладене, доходимо таких висновків [1]:

1. Результати і ресурси бізнесу знаходяться за його межами і залежать від покупця. Складові ефективності діяльності підприємств формуються переважно всередині організації. Однак, сьогодні за жорстких конкурентних умов результати діяльності бізнесу залежать від покупця, спрямовуються на нього і ним же формується довіра до компанії. Можна стверджувати, що господарська діяльність, як процес, перетворює зовнішні ресурси на внутрішні результати, а саме – економічні цінності.
2. Основним принципом здійснення підприємницької діяльності є використання сприятливих можливостей: нові ринки, новий товар, джерела сировини та робочої сили, нова діяльність тощо.
3. Для отримання результатів ресурси мають спрямовуватись на використання сприятливих можливостей, а не на вирішення всіх проблем, які треба зводити до мінімуму. Щодо максимізації прибутку, то він не є першочерговою ціллю підприємства і не виступає максимальною величиною і єдиним критерієм ефективності. Керівники підприємств повинні прагнути до збільшення сприятливих можливостей, тому у господарській діяльності більш суттєве значення має не діловитість, а ефективність.
4. Фактор успіху та добробуту підприємства залежить від його лідерства на ринку. Отримання прибутку – це нагорода за унікальний або вагомий внесок у значну сферу ринку, а яка з них є вагомою – вирішує споживач. Прибуток може бути отриманий шляхом забезпечення ринку товаром, який визнали цінним, при умові, що люди готові сплачувати за цю цінність. Це може бути лідерство у виробництві будь-якого товару або лідерство в технічному обслуговуванні товарів, у їх розповсюдженні або здатності компанії втілювати ідеї в товари, які продаються на ринку швидко і мають низьку собівартість. Лідерство на ринку є швидкоплинним, оскільки кожна інновація швидко перетворюється на рутину [6]. Завдання керівника полягає у зосередженні бізнесу на можливостях, а не на проблемах, заміни інерції на новий напрям дії.
5. Все, що сьогодні існує, рано чи пізно стане застарілим. Керівники підприємств вирішують проблеми учорашнього дня, коли багато часу витрачають на спроби переробити минуле. Діяльність підприємства потребує постійної переоцінки, переорієнтації і ця потреба є найбільшою при забезпеченні ефективності бізнесу. Саме у цей час бізнес повинен бути ефективним.
6. Необхідно зосереджувати свої зусилля на тих напрямках, які можуть дати найкращі результати.

Ці позиції є фундаментом для проведення аналізу з метою прийняття управлінських рішень щодо забезпечення існуючого бізнесу, знаходження потенціалу для господарської діяльності і створення їй майбутнього. Цей аналіз він пропонує розпочинати з визначення результативних областей, в яких цей результат може бути вимірний: товари і товарний асортимент (або послуги), ринки зі споживачами і канали збуту. І за це на підприємстві відповідає служба маркетингу. Після розробки маркетингової стратегії, спрямованої на підвищення вартості бізнесу найважчою є оцінка ефективності маркетингових заходів. На українських підприємствах, як правило, відсутня єдина точка зору: маркетолог оцінює маркетингові програми з погляду зростання продажів, а керівництво хоче бачити негайний ефект кожного маркетингового заходу у вигляді збільшення операційного прибутку. Жоден з цих показників не співвідноситься прямо з вартістю бізнесу.

Директор найчастіше очікує від відділу маркетингу обґрунтувань впливу реклами на прибуток у бюджеті наступного року. Ця позиція є помилковою, оскільки реальний внесок маркетингових програм у підвищення короткострокових прибутків є винятком. Більше того, збільшити поточні прибутки можна зворотним шляхом, тобто скороченням рекламних витрат. Реклама з метою просування бренду являє собою інвестиції, і це означає, що її ефективність повинна визначатися виходячи з впливу на довгострокові грошові потоки чи прибуток.

Вплив маркетингових програм варто розглядати як одну задачу. З одного боку, маркетингові програми покликані підвищити поточний прибуток компанії, а з іншого – вони сприяють зростанню іміджу фірми і формують довіру до підприємства у споживачів, а, отже, і створюють сукупний позитивний ефект, який виявиться протягом кількох найближчих років [7].

Згідно з цим підходом і можна визначити методи оцінки впливу маркетингу на збільшення вартості фірми. *Перший метод* забезпечує короткостроковий ефект маркетингу, пов'язаний із зростанням операційного прибутку. Це означає, що маркетингові витрати є винятково поточними «валовими витратами періоду», тобто включаються в собівартість виготовленої продукції. Ці витрати повинні дати певні ефекти швидкого реагування: зростання цін і/або зростання обсягів продажів, що повинно привести з урахуванням можливої цінової еластичності попиту до збільшення доходу компанії. Збільшення продажів неодмінно приведе до того, що збільшаться і змінні витрати. Але, у той самий час за рахунок додаткових маркетингових витрат неминуче збільшаться і постійні витрати. Критерієм ефективності маркетингу в цьому випадку можна вважати збільшення операційного прибутку в результаті такої зміни доходу та витрат. Оцінку ефективності короткострокового ефекту доцільно робити в рамках так званого аналізу «витрати–обсяг–прибуток». Цей інструмент дозволяє оцінити вплив від маркетингових заходів безпосередньо на величину операційного прибутку.

Другий метод забезпечує «довгострокову хвилю» ефективності маркетингу. Критичним фактором такого аналізу є зіставлення нових інвестицій у маркетинг із тим результатом, який вони повинні принести в майбутньому. Може виявитися, що нові ринкові умови приведуть до значних інвестиційних потреб, і це зумовить зростання прибутку і додаткових грошових потоків. Але як швидко окупляться нові інвестиції з урахуванням поточної вартості капіталу бізнесу? Ефект від подібних маркетингових програм повинен виявитися протягом деякого періоду, наприклад, протягом п'яти років. Тому вимагати, щоб ці витрати окупилися протягом першого року від початку маркетингової програми принципово неправильно. Як критерій оцінки тут повинні виступати комплексні показники, які враховують термін отримання результату. Це, у свою чергу, призводить до необхідності враховувати у висновках про результативність маркетингових програм ефект вартості грошей у часі, тобто необхідно порівнювати грошові потоки від реалізації цієї програми із сумою інвестиційних витрат шляхом дисконтування грошових потоків до моменту початку реалізації довгострокової маркетингової програми. За цих умов недостатньо критерію операційного прибутку, необхідно використовувати, наприклад, дисконтний показник окупності маркетингових інвестицій [8].

Кожна маркетингова програма, розрахована на кілька років – це, власне кажучи, окремий інвестиційний проект. Отже, рівень ефективності маркетингових програм (і значення доданої вартості бізнесу) повинен визначатись з урахуванням обсягів очікуваних грошових потоків, періоду їхньої генерації, стійкості і сполучених з ними ризиків. Маркетингова діяльність є видом підприємництва і слугує для зростання ефективності підприємницької діяльності.

Література

1. Друкер П. Эффективное управление. Экономические задачи и оптимальные решения / Питер Друкер // Пер. с англ. М. Котельниковой. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 288 с.
2. Крикавський Є., Чухрай Н. Промисловий маркетинг: Підруч. 2-е вид. – Львів: Вид-во Нац.ун-ту «Львівська політехніка», 2004. – 472 с.
3. Пилипчук В.П., Оснач О.Ф., Коваленко Л.П. Промисловий маркетинг. – К.: Центр навч. літ., 2005. – 264 с.
4. Святненко В.Ю. Промисловий маркетинг: Навч. посіб. – К.: МАУП, 2001. – 264 с.
5. Шегда А.В., Литвиненко Т.М., Нахаба М.П. Економіка підприємства: Навч. посіб./ За ред. А.В. Шегди. – 2-е вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2002. – 335 с.
6. Шумпетер Й. Теория экономического развития (Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
7. Романова Л.В. Формування довіри як основного фактора успіху маркетингової діяльності // Вісник КНЕУ. – 2007. — № 3. – С. 39-43.
8. Савчук В. Эффективность маркетинга, или «Финансы маркетинга» // Компаньон стратегии. – 2004. – №8. – С. 32–39.
9. Словник іншомовних слів. <http://www.pcdigest.net/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%E5%F4%E5%EA%F2> (25.03.2007).
10. INPOS. <http://www.inpos.com.ua/341> (02.12.2006).

Марченко О.А.,

канд. філос. наук, доцент кафедри менеджменту
Академії праці і соціальних відносин ФПУ

Комунікативний стандарт як засіб реалізації творчих стратегій компанії

В статті розглядається суть творчих стратегій в системі бізнес-відносин, виділяються основні принципи побудови стандарту комунікації фірми, а також критерії формування корпоративних відносин фірми в сучасних умовах.

The present article reveals the essence of creative strategies in the system of business relations. The author of the article defines some main principles of forming a company's communication standard, as well as criteria of organizing a company's corporation relations under the current conditions.

Ключові слова: комунікативний стандарт, організаційна культура, компонент організаційної культури, структура організаційної культури, організаційна поведінка, творчість, стратегія.

Найсуттєвішою особливістю існування сучасних компаній є спрямованість їх діяльності на швидке досягнення екстраординарних результатів, які забезпечують компаніям та їх співробітникам суттєве наближення до очікуваних цілей. Саме тому, на думку багатьох дослідників і практиків, основною конкурентною перевагою сучасного бізнесу та управління є здатність фірми до прийняття творчих індивідуальних рішень, які надають можливість отримання відмінних від звичайних, виняткових, незвичайних результатів.

Спроба вирішення життєвих потреб компанії шляхом обирання творчих методів реалізації її стратегії, з одного боку, становить інтерес для багатьох сучасних дослідників [2; 4; 5; 7; 11–13; 15]; а з іншого, має методологічне підґрунтя в розробках більш ранніх [6–8] і у цілому існує у межах сучасної психології творчості, технології антикризового управління, методології економічних досліджень шляхом використання евристичних методів.

Серед сучасних праць слід окремо виділити дослідження технологічних особливостей ефективного менеджменту Н. Кузьміна, праці Н. Петрової [12], в яких запропоновані нові методики стимуляції мотивації та творчих рішень; супроводження інновацій та розвитку компаній, дослідження можливостей поєднання бізнес-понять та засобів творчих реалізацій на шляху досягнення комерційних переваг К. Разлогова [13]. Окреме місце посідають фундаментальні методологічні дослідження російського вченого І. Лапшина з проблем дослідження творчості як людського та філософського феномену [8].

Сучасний етап існування українських бізнес-структур потребує, на нашу думку, більш активного звернення до нестандартних засобів вирішення найсуттєвіших проблем, які не завжди усуваються внаслідок застосування постійно діючих та перевірених роками механізмів, оскільки сьогоденне економічне життя складається, як правило, не тільки з прогнозованих, а й з неочікуваних та іноді несподіваних ситуацій. Саме тому метою нашої статті є дослідження ролі корпоративного стандарту комунікації як інструменту реалізації творчих досягнень компанії та запоруки успішності її існування.

У структурному плані, на думку Н. Петрової, творче рішення можна характеризувати як єдність деяких компонентів діяльності — по-перше, формування та реалізації стратегії шляху до мети; по-друге, комплексної системи мотивації членів команди, що дозволяє зберегти динамічну, організаційну та творчу єдність команди у процесі досягнення мети.

Досягнення мети тісно пов'язане з управлінням змінами на персональному та командному рівнях, включає деякі кроки з просунення ідей у команді, формування групи однодумців, боротьби із супротивниками та послідовної інтеграції у загальний інноваційний процес. Але поряд із основними завданнями, спрямованими на реалізацію творчої ідеї, отримання прибутку та

досягнення нового рівня життя компанії та її співробітників паралельно існує завдання збереження та реадaptaції колективу як системи нової реальності, що народжена творчими змінами як самої команди, так і оточуючого її середовища.

Рішення зазначених завдань потребує введення класифікації типів поведінки учасників творчої команди, розробки стратегії роботи з ними та системи комплексної мотивації у межах єдиної задачі командоутворення. Реалізація творчих ідей у команді залежить від уміння досягати своїх цілей, формулювання та оновлення основ співпраці як для кожного члена групи, так і для групи у цілому.

Спрямованість новатора на досягнення головної мети, його вміння зробити її зрозумілою та надихаючою дозволяють запобігти виникненню природних сумнівів та протистояння творчому, нестандартному, а, головне, не завжди зрозумілому та звичному шляху до мети, допомагають йти і до мети нової, постійно підтримуючи розвиток бізнесу та зростання конкурентоспроможності компанії.

Завдання безпосереднього опанування творчих навичок – це підґрунтя будь-якої продуктивної діяльності конкурентоспроможної компанії. Частина цього завдання полягають у систематизації знань з проблем творчості з метою розробки критеріїв систематизації інформаційних потоків компанії, що прямує інноваційним шляхом; відборі найголовнішого, найціннішого та найактуальнішого у конкретній ситуації, що вирішується; визначенні цільової аудиторії – партнерів, клієнтів творчого проекту та класифікації груп у межах цієї аудиторії за ступенем та характером інтересу.

Щодо першої частини завдання, то проблемою тут є збереження системи під час перетворень у поєднанні із завданням оперативних та позитивних змін. Друга частина завдання – опанування технологіями творчості, що включає розвиток пружності та оригінальності мислення і включає проблеми саморозвитку, особистого та групового. Третє творче завдання є базою для перших двох та реалізується у процесі їх вирішення.

Розвиток творчого потенціалу співробітників компанії у бізнес-реальності відбувається, як правило, шляхом інтегративного розв'язання завдань командної роботи. У більш загальному вигляді творчість у бізнесі реалізується шляхом забезпечення людських потреб, професійного розвитку співробітників та досягнення комерційного успіху, отримання високих прибутків та лідерських позицій компанії на ринку. Характеризуючи творчі та нетворчі рішення у комерційної діяльності Н. Петрова вказує на можливість їх співставлення за такими *етапами* [12]:

Етап **Контексту рішення:**

- *творчі рішення* мають вигляд нестандартного та невизначеного бажання;
- *нетворчі рішення* – це сфера роботи стандартних механізмів.

Етап **Ціни обраного шляху:**

- *творчі рішення* пов'язані із ризиком перешкод у роботі системи, або із повним руйнуванням її;
- *нетворчі рішення* уможливають відставання від конкурентів, які запроваджують інноваційний процес більш швидко та отримують нових клієнтів; внутрішні та зовнішні можливості не використовуються повною мірою.

Етап **Впровадження (не впровадження) інновації у команді:**

- *творчі рішення:* конфліктні ситуації, пов'язані із зміною структури взаємовідносин, задач та діяльності, витрати (час, гроші, емоційні та інші ресурси), ризик невдачі;
- *нетворчі рішення:* зниження мотивації, відсутність інтересу до роботи у команді, ризик зниження ефективності.

Етап **Продажу та просування нового продукту, послуги або технології на ринку, робота із клієнтами:**

- *творчі рішення*: фаза взаємного непорозуміння, яке може призводити або до втрат, або до «взаємного навчання» співробітників та клієнтів компанії новим відносинам та народжує мережу нових послуг та продуктів;
 - переведення ідей компанії на мову клієнтів у позитивних формулюваннях та відповідно до глибинних мотивів клієнтів;
 - формування загальної мови, кастомізація продукту (послуги), розвиток проектів компанії та клієнтів на новому рівні;
- *нетворчі рішення*: незадоволеність клієнтів через неможливість адаптування послуг компанії до індивідуальних інтересів та потреб, що змінюються;
 - взаємне непорозуміння на основі розвитку потреб клієнтів за умов відсутності відповідного зростання пропозицій від компанії;
 - зниження продажу, втрата постійних і потенційних клієнтів на користь конкурентів, можливість банкрутства.

Стратегія просунення творчих рішень залежить від наявності–відсутності єдиного стандарту комунікації, який можна сприймати як набір алгоритмів для вирішення проблемних ситуацій. Типові закони і принципи роботи можливо забезпечити через відкриті, узгоджені групою моделі для взаємодії.

Деякі дослідники [6; 7; 9] пов'язують феномен формування корпоративної культури із такими соціально-психологічними механізмами як міжгрупова поведінка та міжгрупові відносини.

Поняття «організаційна культура» у літературі і на практиці співіснує з поняттям «організаційна поведінка». Організаційна поведінка, на думку окремих дослідників, у широкому сенсі є синонімом слова «діяльність». Організаційна культура, як і будь-яка інша групова культура, – це частина свідомості тих, хто її формує та є її носієм.

Діалектика організаційної культури та організаційної поведінки добре відома психологам, які знайомі із принципом єдності свідомості та діяльності [4; 14], із загальною теорією діяльності [8], із культурно-історичною концепцією Л.С.Виготського [3], із чотирикомпонентною теорією розвитку особистості Б.Г.Ананьєва [1], із психологічними роботами з проблем спілкування, соціалізації особистості, розвитку її потреб та мотивації, психології індивідуальних відмінностей, творчості, екзистенціальної психології, психології вибору професії тощо. Таким чином, якщо ми намагаємось звертатися до психологічного супроводження формування, розвитку, трансляції організаційної культури фірми, то нам, насамперед слід звернутися до психологічних аспектів структури, рівнів та механізмів розвитку свідомості, як вважає Г. Бардієр [2].

На думку дослідниці, структура організаційної культури, як і структура свідомості, має чотири основні і п'яту інтегруючу характеристики: сукупність знань, відмінності суб'єкта та об'єкта, цілеспрямована діяльність, відносини, мова тощо.

Стосовно культури фірми ці характеристики можна проінтерпретувати так:

Сукупність знань – це високий ступінь інформаційної визначеності фірми, не стільки професійна компетентність, скільки знання про можливі шляхи та засоби її застосування у фірмі, не стільки розуміння законів ринку, скільки знання того, як вони враховуються при формуванні стратегії фірми. З цією характеристикою дослідники пов'язують рівень розвитку організаційної культури у фірмі, її досяжність та прозорість, – у іншому випадку можна говорити про «елітарну організаційну культуру обраних» [2, с. 76].

Цілеспрямована діяльність – це можливість працівника виконувати свої функціональні обов'язки у фірмі не механічно (на операційному рівні), а формувати самостійні цілі, оцінювати мотиви, приймати вольові рішення, враховувати хід виконання своїх дій та вносити корективи.

Відносини – симпатії, антипатії до керівників, до себе, до колег – це компонент організаційної культури, який, на відміну від інших компонентів може набувати негативного значення; у такому випадку має місце «маніпулятивна організаційна культура», яка культивує примус, психологічне приниження, або формує організаційну культуру психологічного тиску.

Відмінності суб'єкта і об'єкта – полягають у здатності людини виділяти себе від оточуючого світу і робити самопізнання, формувати самосвідомість. З точки зору організаційної поведінки у фірмі ми інтерпретуємо цю здатність свідомості як ідентифікацію співробітниками себе із фірмою, прийняття себе як суб'єкта організаційної культури та організаційної поведінки, органічність цих понять.

Мова як система кодифікованих знаків – обов'язкова умова формування всіх якостей фірми. Така мова розробляється в процесі створення іміджу, розробці стратегії, філософії, місії організації та в межах функціонування бізнес-процесів – реклами, менеджменту, збуту, продажу; під час робітничих нарад, психологічних тренінгів, неформального спілкування, консолідуючих заходів у фірми. Саме на основі такої мови можна впливати на розвиток організаційної культури.

Відомо, що до рівнів розвитку відносять свідоме та позасвідоме. Слід зазначити, що стовно організаційної поведінки можна говорити, що людина не завжди контролює всі свої реакції, розуміє не всі свої мотиви та потреби і не все знає про свої можливості. Окрім цього, людина робить багато автоматизованих дій, які раніше були свідомими, але завдяки чисельним повторюванням стали підсвідомими. Несвідомою причиною поведінки людини в організації може бути її спрямованість до самоствердження, її психологічні комплекси, соціальні стереотипи, а також засвоєні внаслідок багаторазового повторення форми організаційної поведінки.

На нашу думку, доречним є окреслення деяких шляхів формування організаційної поведінки. Таке формування досягається, насамперед, з огляду на усвідомлення співробітниками фірми своєї належності до фірми, по-друге, через прийняття її стратегічного розвитку і методів діяльності і, по-третє, шляхом управління несвідомими компонентами поведінки співробітників, а саме, через створення ситуацій, проведення спеціальних заходів, формування психологічної атмосфери, в якій цінності та норми організації будуть засвоюватися та поділятися співробітниками цілком природно.

Щодо останнього засобу, то деякі дослідники вважають його найефективнішим через близькість до тих, які співробітники демонструють та транслюють на свідомому рівні.

Поєднання зазначених шляхів та забезпечення логічності їх застосування забезпечує механізм формування організаційної культури фірми. За Н.Петровою, тематичний зміст корпоративного стандарту комунікації можна представити у трьох центральних блоках:

Процедури взаємодії у компанії по вертикалі та горизонталі – по-перше, це ефективність формалізації та введення нових процедур комунікації за проектами, контроль за їх виконанням та корекція відповідно до розвитку компанії та ситуації; по-друге, це оптимізація ієрархії та проектної взаємодії співробітників. Для компаній, що працюють за проектним методом, під такими процесами слід розуміти правила вибору менеджера проекту, технології задачі проекту за нестандартних умов, роботу при подвійному підпорядкуванні і правила формування пріоритетів для вказівок різних керівників. Слід зазначити, що ідеальні моделі управління ефективні тільки при їх адаптації до реальної корпоративної культури.

Питання мотивації та самомотивації співробітників на зміни полягає в адаптуванні себе та своїх співробітників до оновлених правил роботи – частини корпоративного стандарту комунікації. Сюди відносяться методи мотивації співробітників на підвищення якості та ефективності проекту при творчій роботі, правила найму, стажування і затвердження нових співробітників компанії, складання правил кар'єрного росту та формати мотивації до командної роботи.

Наступний блок корпоративного стандарту комунікації включає *техніки роботи із складними клієнтами*, а саме, – стандарти роботи із агресивним та незадоволеним клієнтом, правила реагування на неможливі вимоги клієнта, техніки роботи із клієнтами високого статусу та методи конструювання довготривалих відносин із партнерами.

Слід зазначити, що всі блоки корпоративного стандарту комунікації повинні будуватися із урахуванням інтересів та можливостей різних субкультур, наявних у компанії позитивних змін, які

мають форму еволюційних. Таким чином, наявні стандарти закріплюють найкращі зразки із числа досягнутих та апробованих.

Введення корпоративних стандартів комунікації є необхідним, коли нестандартизовані процеси взаємодії не спрацьовують, а навпаки, є причиною зростання нервової напруги та відчуття втрати часу. В такий момент стандарт знижує психологічну напругу, перетворює неформальні правила на наявні та узгоджені, надає співробітнику максимально чітку перспективу кар'єрного розвитку, а керівництву – можливість безпечного делегування повноважень.

Стандарт комунікації є ефективним, якщо він стверджує вже сформовані правила та декларує нові тільки у випадку згоди із ними більшості зацікавлених осіб. Сутність корпоративного стандарту комунікації полягає як у збереженні вже існуючих корпоративних правил та цінностей, так й у запровадженні процедур, які дозволяють успішно управляти підприємством, яке зростає та розвивається із максимальною реалізацією своєрідності та конкурентними перевагами.

Слід звернути увагу на важливість розвитку комунікативних навичок співробітників у межах нового стандарту, включаючи роботу із опором, профілактику та врегулювання конфліктів, техніки переговорів та складних практик, пов'язаних із запобіганням або пом'якшенням різних непорозумінь, що виникають у процесі роботи окремих підрозділів.

Таким чином, слід зазначити, що створення єдиного поля комунікації компанії спрямоване на реалізацію таких цілей, як аналіз комунікативних проблем та задач компанії з метою розробки можливих творчих, нестандартних, успішних шляхів їх вирішення та формулювання актуального корпоративного стандарту спілкування в компанії та за її межами. Важливим є також апробація нових форм взаємодії співробітників різних підрозділів ті ієрархічних рівнів, які, до того ж, мають різні уявлення про правила комунікації та корпоративну культуру.

Література

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л., 1968.
2. Бардиер Г.Л. Бизнес – психология. – М.: Генезис, 2002. – 412 с.
3. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. – М., 1973.
4. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. – СПб., 1997. – С. 290.
5. Кларин М.В. Корпоративный тренинг от А до Я. – М.: Дело, 2002.
6. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект: Моногр. на здоб. наук. ступ. докт. психол. наук. – К., – 1998. – 286 с.
7. Кузьмин И. Психотехнология и эффективный менеджмент. – М.: Технологическая школа бизнеса, 1994.
8. Лапшин И. И. Философия изобретения и изобретение в философии: введение в историю философии. – М.: Республика, 1999. – 399 с.
9. Леонтьев А.Н. Проблемы деятельности в психологии. Деятельность и сознание. – М., 1972.
10. Мескон М., Альберт М., Хедоурі Ф. Основы менеджмента. – М., 1992.
11. Ньюстром Дж.В., Девис К. Организационное поведение. – СПб., 2000. – С. 98.
12. Петрова Н.П. Творческие решения в бизнесе. – СПб.: Речь, 2004. – 336 с.
13. Разлогов К. Коммерция и творчество: враги или союзники. – М.: Искусство, 1992.
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946.
15. Ульяновская А. Праздник. Перфоманс. Хэппенинг: форма управления персоналом // Люди и организации. – СПб., 2000. – С. 61–63.

Правдюк Н.Л.,

*докт. екон. наук, зав. кафедри обліку і аналізу
Вінницького державного аграрного університету*

Особливості організації фінансового обліку у сільському господарстві

В статье рассматриваются отдельные вопросы организационных составляющих финансового учета в отрасли сельского хозяйства. Предполагается, что процесс организации должен соответствовать процессу управления предприятием. Установлено, что организация зависит от объема учетных работ, техники организации и учетной политики предприятия.

The given article considers some questions concerning organizational constituents of financial registration in the agricultural industry. The organizational process is supposed to be correspondent to the management process within an enterprise, as well as the organization is determined to depend on the volume of registration work, organization technique and registration policy of an enterprise.

Ключові слова: організація обліку, фінансовий облік, облік сільськогосподарської діяльності, фактори впливу на організацію обліку

Організація обліку є ключовим моментом управління. Саме тут перетинаються дослідження в системі економічної інформації, проявляється її роль і значення. Поняття організації обліку розкрито у коментарі до ст.8 Закону України про бухгалтерський облік і фінансову звітність, де зазначено, що це – система дій (умов та елементів), необхідних для побудови облікового процесу з метою отримання інформації про господарські операції, їх групування залежно від економічного значення та реєстрація у відповідних реєстрах, здійснення контролю за раціональним використанням виробничих ресурсів.

Сьогодні питання організації обліку висвітлено у працях Ф.Ф. Бутинця [3], М.С. Пушкаря [1], П.Я. Хомина [4] та інших, а організація бухгалтерського обліку для сільськогосподарських підприємств висвітлена в методичних рекомендаціях [2] і є комплексом заходів керівника підприємства, спрямованим на забезпечення збору, реєстрації й узагальнення фактів господарської діяльності з метою отримання достовірної інформації для прийняття ефективних управлінських рішень. Проте залишаються окремі питання, що стосуються методичних складових організації галузевого обліку. Для фінансового обліку ці особливості посилюються ще й тим, що за його даними формується фінансова звітність, метою якої є надання користувачам правдивої інформації про діяльність суб'єкту господарювання.

Метою цієї статті є визначення можливостей застосування загальної облікової методики організації для фінансового обліку, за даними якого формують фінансову звітність. У цьому плані слід встановити, чи може методика організації обліку сприяти системності його об'єктів, визначити фактори, що впливають на організацію фінансового обліку та які традиційні складові організації обліку в сільському господарстві не втрачають значення і за умов дії нової методики обліку сільськогосподарської діяльності [6].

Найчастіше під організацією розуміють систему умов й елементів побудови облікового процесу з метою отримання достовірної та своєчасної інформації про господарську діяльність підприємства і здійснення контролю за раціональним використанням ресурсів [3, с. 40]. Її призначення – удосконалення та раціоналізація обробки інформації, розподіл робіт між персоналом бухгалтерії, наукова організація праці.

Проте загальноприйняті правила організації фінансового обліку за своїми інформаційними можливостями для управління сільськогосподарських підприємств обмежені, часто виникає потреба додаткового збору інформації, наприклад, через статистичну звітність. Тому для поліпшення організації фінансового обліку в сільськогосподарських підприємствах необхідні

опрацювання й удосконалення методики його ведення, пошук шляхів підвищення якості інформації, що загалом реалізується в проблемі методичних складових організації фінансового обліку. Така потреба зумовлена тим, що у межах системних досліджень дотепер не вироблена загальноприйнята думка з багатьох організаційно важливих питань функціонування фінансового обліку і невизначеністю застосування основних базових понять.

Аналіз Методичних рекомендацій розкриває основні чинні положення організації бухгалтерського обліку [2]. До таких віднесено складові елементи облікової політики підприємства, розробку організаційно-технологічних засад обліку в сільськогосподарських підприємствах, вибір організаційної побудови обліку на підприємстві та визначення форми ведення, відповідальність власника (керівника) та головного бухгалтера за організацію обліку, перелік посадових, матеріально-відповідальних та підзвітних осіб, звітність підприємств, робочий план рахунків, методика розробки графіка документообороту, організація інвентаризаційної роботи тощо.

З огляду на те, що вони рекомендуються до застосування підприємствами АПК, необхідно уточнити деякі моменти, насамперед те, що окремий розділ присвячений розробці методологічних засад бухгалтерського обліку в частині обліку необоротних активів, розрахунків запасів витрат. На нашу думку, розробка методологічних засад не є прерогативою підприємства і складовою частиною методичних рекомендацій. Окрім того, у зв'язку із введенням у дію П(С)БО 30 уже після формування метод рекомендацій, необхідні деякі уточнення щодо основних об'єктів сільськогосподарського обліку.

Для визначення загального стану проблеми необхідно визначити її місце у середовищі. Зовнішні фактори, які впливають на організацію облікового процесу (рис. 1), поділяються на об'єктивні й суб'єктивні. Об'єктивні фактори найчастіше передбачають законодавче й нормативне регулювання обліку, а суб'єктивні пов'язані з професійним рівнем. Щодо внутрішніх факторів, то вони формуються під впливом форми власності, організаційно-правової форми господарювання, предмета діяльності, обраної системи оподаткування тощо.

Отже, в основу організації обліку покладено певну систему знань, вона є інструментом пізнання об'єктивного світу, певним видом розподілу праці, процесом нагромадження й використання інформації. Це сфера діяльності, функція якої – вироблення й застосування знань про дійсність на рівні підприємства. Від можливості врахування факторів залежить структура та якість обліку, реалізація запитів управління і функціонування інформаційної системи підприємства.

<i>Фактори</i>	<i>Складові</i>	<i>Процес організації</i>
Зовнішні	Вимоги законодавства	Забезпечення дотримання на підприємстві встановлених єдиних методологічних засад обліку, складання і подання у встановлені строки фінансової звітності
	Облікова політика держави	
	Стан економіки та відкритість економічних зв'язків	Застосування елементів міжнародного облікового спілкування
	Комерційні зв'язки підприємства	Забезпечення необхідного рівня аналітичності при здійсненні розрахунків
Внутрішні	Форма діяльності	Розкриття політики діяльності
	Форма організації управління	Вибір оптимальних структур інформаційного забезпечення внутрішнього управління
	Кваліфікація облікового апарату	Методологія і технологія ведення
	Потреби контролю	Перевірка стану обліку на підприємстві, у відділеннях та відокремлених підрозділах підприємства

Рис. 1. Фактори впливу на організацію бухгалтерського обліку

Ці фактори, у свою чергу, визначають процедуру або алгоритм організації облікового процесу, збору й обробки даних. Тобто, процес організації особливим чином впливає на вимоги до документування, способи групування, послідовність запису операцій у синтетичному й аналітичному обліку, ведення Головної книги, складання й заповнення облікової звітності.

Щодо особливостей організації фінансового обліку в агропромислових підприємствах, то вони підпорядковуються меті формування системи, адекватній новому типові господарських відносин в економіці. Тут реалізуються загальні й особливі умови й вимоги:

- створити умови для формування необхідної інформації про фінансовий стан і результати діяльності;
- забезпечити корисність фінансової звітності для прийняття управлінських рішень.

Складові організаційного процесу поділяються на (рис. 2) структурні елементи, сукупність яких включає організаційне, правове, технічне, методологічне забезпечення, які розкривають зміст поняття через організацію роботи бухгалтерії: облікову політику, Положення про бухгалтерську службу, посадові інструкції, графік документообороту тощо.

Метою процесу організації є створення управлінської інформаційної системи, яка б забезпечувала реальне управління підприємством як на рівні внутрішньогосподарських підрозділів, так і у цілому щодо натурального і вартісного виміру фактів і подій господарського життя.

Створена за багато років інфраструктура бухгалтерського обліку згортається і це впливає на якість інформаційно-правового поля. Тим часом науковий підхід повинен визначати суттєві напрями й шляхи змін структури бухгалтерського обліку відповідно до потреб власників і користувачів бухгалтерської інформації.

Мета – створення управлінської інформаційної системи, визначення шляхів отримання інформації для управління					
Об'єкт			Суб'єкт		
Господарські чинники			Кадрові чинники		
Структура підрозділів апарату управління	Обліковий і аналітичний процеси	Організаційне правове та технічне забезпечення обліку	Керівники господарства	Головний бухгалтер	Облікові працівники
Структурні елементи					
Активи підприємства	Джерела власних засобів	Зобов'язання (пасиви) підприємства	Положення про бухгалтерську службу	Посадові інструкції	Організаційне забезпечення
Доходи за видами	Витрати за економічними елементами	Фінансові результати діяльності	Графік документообороту	Технічне забезпечення	Методичне забезпечення

Джерело: [3, с.45; 5, с. 62].

Рис. 2. Основні елементи організації фінансового обліку

Об'єктом організаційного облікового процесу є господарська діяльність. При організації облікового процесу керуються концептуальною моделлю фінансового обліку, пристосовуючи її до діяльності конкретного підприємства [7]. Це необхідно тому, що концептуальні основи можна вважати закономірностями функціонування системи обліку. Закономірність трактується як перший ступінь пізнання відповідної залежності між речами, явищами й процесами, яка може стати законом, коли знання про них набувають вичерпного характеру.

Згідно з П(С)БО 30 «Біологічні активи» для сільськогосподарської діяльності передбачається організація процесу обліку особливого об'єкту – біологічних активів. Для оцінки їх за справедливою вартістю, як того вимагає методологія даного стандарту, традиційна система організації обліку на підприємстві втрачає своє значення. Причин цьому кілька. Одна з них полягає у тому, що відпадає потреба вести детальний облік у історичній оцінці для визначення

собівартості продукції. У цьому зв'язку організаційні складові фінансового обліку зазнають спрощення.

Разом з тим, створення інформаційної системи, яка адекватно відображає господарську діяльність, є однією з основних і найскладніших проблем управління. Тут, на думку вчених, необхідно передбачити суттєві характеристики інформації: види користувачів та їх мету, обмеження обліку щодо окремих форм і змісту інформації, структуру і зміст концепції інформації тощо.

Тому за цих умов розробка структури й змісту організаційної моделі фінансового обліку на підприємстві передбачає виконання такі умови:

- фінансовий облік – це окрема підсистема цілісної системи господарського обліку. Теоретична модель побудови підсистем неоднозначна й ґрунтується, щонайменше, на кількох допущеннях, тому при його організації слід враховувати, що стрижнем оцінки є вартість негайного продажу бізнесу, а не ефективність виробництва;
- з урахуванням визначених у П(С)БО нових категорій, прийнятих для міжнародних стандартів, необхідно використовувати й усталені національні обліково-економічні категорії, закономірності та термінологію, що відобразатимуться у організаційному процесі обліку;
- організація фінансового обліку на підприємстві має відповідати моделі облікової політики держави, тому така модель повинна супроводжуватися чіткими коментарями, а їй має передувати практика;
- організація, як і власне облік, має свої суб'єкт та об'єкт і їх відповідне тлумачення. Тому організація обліку повинна бути оптимальною щодо обслуговування потреб різних користувачів, що потребує виділення методологічних рівнів побудови обліку;
- ревізія елементів, які слід зберегти, а саме – базові поняття, які б посилювали процедуру організації фінансового обліку в методичному плані. Вона не має вирішального впливу на концепцію, тому можна залишити традиційний цикл – документування, збір і обробка, способи групування, послідовність записів, головна звітність.

Отже, призначенням фінансового обліку є відображення руху активів і змін у капіталі й зобов'язаннях підприємства за звітний період. Саме для фінансового обліку формують методологію облікового процесу, визначають процедури обробки даних, починаючи з первинних документів і закінчуючи показниками фінансової звітності. Він враховує певні принципи, правила, процедури збору, обробки, зведення й відображення інформації у фінансовій звітності, які використовуються для управління, перевірки економічних концепцій і доктрин, узагальнення даних у статистичних збірниках, проведення наукових досліджень.

Таким чином, організаційний процес обліку є сферою безперервного розвитку діяльності облікового апарату, основною ознакою й головною функцією якої є відкриття, вивчення і класифікація інформації про господарську діяльність з метою її практичного застосування.

Організація має велике значення в розвитку обліку. Її можна розглядати в різних вимірах – як специфічну форму прояву системи облікових знань, як процес пізнання фактів господарської діяльності, як певний вид поділу праці, як процес виробництва нових знань та їх використання. Це поняття охоплює як діяльність, спрямовану на застосування вже набутих знань з обліку, так і результат цієї діяльності – суму набутих знань, що є основою інформаційного сприйняття світу.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що організація обліку є похідною від методології, але одночасно, як елемент практики, справляє на неї найбільший вплив. За структурою організаційна система фінансового обліку в сільському господарстві визначена залежністю від обсягу облікових робіт, техніки організації й облікової політики підприємства. Призначення цієї системи – удосконалення й раціоналізація обробки інформації, розподіл робіт між персоналом бухгалтерії, наукова організація праці. Тому власне на конкретному сільськогосподарському підприємстві використовують уже розроблені варіанти її методики. Зі зміною нормативних

документів, загального правового поля чи практики господарювання її складові підлягають ретельній перевірці на відповідність.

Література

1. Пушкар М.С. Тенденції та закономірності розвитку бухгалтерського обліку в Україні (теоретико-методологічні аспекти): Моногр. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. — 422 с.
2. Методичні рекомендації по організації та веденню бухгалтерського обліку в сільськогосподарських підприємствах України /За ред. Ю.Я. Лузана, М.Г. Михайлова, В.М. Жука //Облік і фінанси АПК. – 2005. — № 2. – С. 106–187.
3. Організація бухгалтерського обліку: Підруч. /За ред. Ф.Ф. Бутинця. — Житомир: ПП «Рута», 2002. — 592 с.
4. Хомин П.Я. Реформування бухгалтерського обліку: методологічний аспект //АгроІнком. — 2003. — №11–12. — С. 24.
5. Житний П. Системний аспект облікової політики //Бухгалтерський облік і аудит. – 2006. — №1. – С. 62.
6. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 30 «Біологічні активи», затверджене наказом Міністерства фінансів України від 18.11.2005 р. №790.
7. Правдюк Н.Л. Тенденції розвитку фінансового обліку в агропромисловому виробництві: Моногр. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. — 420 с.

Романова Л.В.,

*докт. екон. наук, професор кафедри маркетингу
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

Довіра в маркетингу: необхідність зміни пріоритетів

В статье освещается проблема формирования доверия в экономике, маркетинге.

Учитывая, что в основе доверия лежит способность людей взаимодействовать на основе общепринятых норм и ценностей, освещаются направления их формирования в Украине.

The present article touches upon the problems of creating trust in an economy and marketing. Taking into consideration that trust is based on people's ability to interact following common norms and values, the author of the article reveals some trends of their forming in Ukraine.

Ключові слова: маркетинг, процес глобалізації, конкурентні переваги, довіра, транзакційні витрати, культура бізнесу, помірність, заздрість, жадібність, користолюбство.

Сьогодні відомо, що за умов могутнього наростання процесів глобалізації і, відповідно, загострення конкурентної боротьби, успіх бізнесу залежить від ефективності маркетингової діяльності. Саме маркетинг є тим процесом, що пов'язує організацію зі споживачами, забезпечуючи потреби, в яких вона може не лише виживати, а й успішно розвиватися. Маркетингові дослідження та аналіз є основою для вивчення конкурентів та розробки напрямів з активного нарощування конкурентних переваг, тому маркетинг визначають як одну із важливих функцій бізнесу, його філософію, діяльність, що пронизує всі сфери підприємства, спрямовуючи їх на кінцевий результат.

У науковій літературі є багато публікацій, присвячених маркетинговій діяльності. Однак, недостатньо уваги приділено такому культурному феномену як довіра, що останнім часом перетворюється на фактор економічний та політичний і забезпечує конкурентоспроможності держав, їх добробут у глобальному масштабі [8]. Тому тема нашого дослідження є актуальною: Ми поставили за мету дослідити суть довіри в економіці, маркетингу та окреслити шляхи її формування.

Визначимося спочатку з поняттями. Поняття «довіра» відповідно до тлумачного словника означає ставлення до когось, що виникає на основі віри у чийсь правоту, чесність, щирість [5].

У філософсько-енциклопедичному словнику довіра трактується як морально-практичне ставлення індивіда до партнера у спілкуванні, яке ґрунтується на вірі у його чесність та щирість. У ділових стосунках юридичним гарантом довіри визначено договір, яким регламентуються взаємні обов'язки сторін. Довіра може триматися на особистій відданості чи пристрасті [7].

Поняття «довіра», як бачимо із визначення, базується на вірі. У Святому Письмі дається визначення віри в Бога, який, як написано «... не чоловік, щоб неправду казати і Він не син

людський, щоб Йому жалкувати. Чи ж він сказав і не зробить, чи ж Він говорив та й не виконав?» [Числа 23:19]. Віра в Святому письмі – це підстава сподіваного, доказ небаченого [Євр. 11:1] і з грецької мови трактується також як:

- сутність того, на що надіємось;
- переконаність, що маємо надійну основу;
- підтвердження, дійсність, суть;
- основа, підтримуюча опора;
- уречевлення.

Тоді довіру можна визначити як ставлення до людей на основі надійності, переконаності, дійсності, уречевлення сподівань, передбачуваності. Така поведінка людей має формуватися на певних етичних нормах і правилах. Тому заслуговує на увагу визначення Ф.Фукуями, за яким довіра – це очікування членів спільноти, що інші її члени поводитимуться більш-менш передбачувано, чесно, з розумінням потреб інших членів на основі загальноприйнятих норм: фундаментальні цінності, як віра в Бога, справедливість, чесність та кодекси поведінки [8]. Він визначає довіру вторинною щодо існуючої здатності людей взаємодіяти на базі загальних цінностей. Якщо люди здатні об'єднуватися у великі групи на основі загальноприйнятих норм і цінностей, тоді на основі такої кооперації виникає довіра. А ті загальноприйняті норми і цінності, які дозволяють групі людей співробітничати, прийнято називати соціальним капіталом. Саме соціальний капітал, на основі якого формується довіра, сприяє різкому зниженню трансакційних витрат або витрат на обмін, підвищуючи тим самим ефективність діяльності підприємств.

Довіра є одним із основних атрибутів лідерства та керівництва. Для того, щоб визначити, як потрібно діяти лідеру в організації, слід зрозуміти, що невід'ємною і особливо важливою компонентою ефективності лідерства виділяють довіру [1]. Довіра – це позитивне сподівання на те, що інша людина не діятиме опортуністично через слова, дії чи рішення. Зрозуміло, що довіра формується поступово і люди не довіряють особі, нічого про неї не знаючи. Позитивне сподівання передбачає наявність відомостей про людину чи близького знайомства з нею.

Довіряючи, людина сподівається, що інша сторона не скористається своєю можливістю поставити її у невідгідне становище.

Встановлено, що в основі довіри лежать такі складові:

1. Порядність – чесність і добросовісність.
2. Компетентність – технічні знання та навички міжособистісного спілкування.
3. Послідовність – надійність, передбачуваність і здатність приймати правильні рішення.
4. Лояльність – готовність захищати і зберігати репутацію особи.
5. Відкритість – готовність до вільного обміну інформацією та ідеями.

Найголовнішим із них вважають чесність.

Щоб сформувати довіру підлеглих і лідера, потрібно знати, що існують принаймні три етапи довіри – засновані на страхові, знаннях та ідентифікації.

1. Довіра, заснована на страхові. Тримається на побоюванні покарання в результаті невиконання своїх обов'язків. Звичайно, нові стосунки базуються на довірі, заснованій на страхові. Керівник – лідер може використати силу влади при невиконанні обов'язків.
2. Довіра, заснована на знанні. Такий тип довіри найхарактерніший у організаціях. Менеджери-лідери і підлеглі мають достатній досвід спільної роботи, знають, чого чекати один від одного. Чим більше здійснюється їх спілкування і регулярна взаємодія, тим більше розвивається така форма довіри.
3. Довіра заснована на ідентифікації. Це найвищий рівень довіри, оскільки забезпечується на емоційних зв'язках. Сторони розуміють наміри і взаємно поважають прагнення та бажання одна одної. Саме до такої форми довіри прагнуть керівники організацій і підприємств. Довіра на ідентифікації має бути присутньою у командах. Забезпечити такий тип довіри можуть лише успішні лідери, що мають у своєму характері етичні складові [6].

Розгляд довіри як фактора, що знижує витрати обміну, дає підстави для більш глибокого розуміння предмету маркетингу. Відповідно до Ф. Котлера, предметом дослідження маркетингу запропоновано таке поняття як обмін. Але обмін є у соціології, економіці і у маркетингу. Процес обміну в економіці є механізмом відносин між покупцем і продавцем, що мають на меті зростання валового доходу. У маркетинговій літературі присутній обмежений або двоїстий обмін як двосторонні взаємовідносини між тими, хто дає і тими, хто отримує [4]. Для нього характерне прагнення до збереження рівноваги і логіка послуг за послуги. Засобами обміну є гроші, товари та послуги, штрафні санкції, влада, переконання, спонукання тощо. Зрозуміло, що це сприяє певному зростанню реалізації товарів підприємства. Однак для маркетологів це є неприйнятним [4]. Суб'єктами маркетингу є люди, тому предметом маркетингу має бути не сам обмін, а проблеми задоволення актуальних і очікуваних у майбутньому потреб людей. Маркетологи, як вважають західні вчені, повинні знати проблему організаційних поведінкових систем і це пов'язано з концепцією очікування. Адже основи, що пояснюють обмін, визначаються соціальним і психологічним значенням досвіду, а також відчуттями і концепціями учасників обміну. Звідси ринкові обміни поділяють на утилітарний, соціальний і змішаний.

1. Утилітарний обмін передбачає взаємодію, у результаті якої учасник отримує товар в обмін на гроші і це є економічний або двоїстий обмін. Цей обмін включає матеріальні характеристики, тому більшість маркетологів, у тому числі в Україні, визнають саме його за предмет дослідження. Утилітарний обмін концептуально спрямований на формування економічної людини, що передбачає таке:

- поведінка людини є раціональною;
- при обміні індивіди прагнуть отримати максимальні вигоди;
- наявність повної інформації про можливі варіанти обміну;
- обмін є відносно незалежним від зовнішніх впливів.

2. Соціальний обмін. Це взаємні трансфери психологічними, соціальними або іншими нематеріальними цінностями, в яких беруть участь кілька сторін. Тут важливу роль відіграють символи, що є терміном загального визначення, застосовується в ситуаціях з опосередкованим досвідом і де ціль, дії, слово або складна поведінка викликають додаткові почуття, емоції. Люди купують товари не заради них самих, а задля їх значень.

3. Змішаний обмін вбирає у себе складові утилітарного і соціального обмінів. Цей підхід виник у 90-х роках і сформував поняття маркетингової людини, де символіка і матеріальні інтереси діють разом.

Змішаний обмін сформував поняття маркетингової людини.

1. Людина у своїй поведінці є раціональною і ірраціональною.
2. Мотивація її дій є отримання як матеріальних, так і нематеріальних благ та вигод.
3. Індивід бере участь в утилітарних та символічних обмінах, які мають певні соціальні та психологічні аспекти.
4. І хоча людина не має повної інформації, вона оцінює результати обміну.
5. Обміни здійснюються задля отримання максимального прибутку, однак, може бути і не найкращий у цьому контексті обмін.
6. На обмін впливають індивідуальні і соціальні обмеження, зокрема, правові, етичні, нормативні, примусові.

Погоджуючись з визначенням маркетингового обміну як змішаного, вважаємо за потрібне наголосити на особливій важливості соціальних процесів, які пов'язують покупців з продавцями за умов змін і які сприяють формуванню довіри та прихильності. Тоді місія маркетингу полягає у завоюванні довіри споживача, бо саме в її основі формується прихильність [3]. Поняття «прихильність» відповідно до довідкових видань трактується як: 1) почуття приязні, доброзичливості, симпатії тощо до кого-небудь; 2) приязне, доброзичливе ставлення до кого -, чого-небудь // симпатія, любов до кого-небудь; 3) нахил, прагнення до чого-небудь, схильність.

Таким чином, місія маркетингу полягає у формуванні довгострокового доброзичливого, прихильного ставлення споживачів до товарів даного підприємства, коли споживач підтримуватиме його у скрутні для організації часи. Таке розуміння предмета та місії маркетингу проти звичного задоволення потреб споживачів, створення їх та нав'язування вимагає змінити пріоритети і привела до життя маркетинг взаємовідносин.

Управлінська революція, що передбачала, зокрема, орієнтацію на людину, на її потреби інтегрованого розвитку в організації обумовила наприкінці 1970-х років виникнення ідеї маркетингу відносин, особливо на промислових ринках та ринках послуг. Маркетинг відносин отримав найбільший розвиток у Скандинавських країнах, де особистісно орієнтований підхід отримав широке розповсюдження і зробив переворот у теорії і практиці маркетингу. Завданням маркетингу відносин є, за даними іноземних спеціалістів, замість встановлення, підтримки і покращення відносин з клієнтами для отримання прибутку в звичайному маркетингу – розвиток вірності товару, встановлення постійних зв'язків з клієнтом задля підвищення обсягу продаж у довгостроковому періоді [9].

Такий підхід пов'язаний також з втратою довіри до маркетингу з різних причин. Тривалий час маркетологи не відповідали за збільшення витрат, що призвело до загрози стану маркетингової функції та її ігнорування як однієї з основних властивостей компанії. Крім того, неякісне рекламування товарів, що проявляється в пропозиції мрій, а не реальності, рекламування неякісної продукції, нав'язування потреб, недобросовісна поведінка, цинізм – все це знижує рейтинг маркетологів. У результаті навіть у благополучному англійському суспільстві сформувався ставлення до маркетологів як до безсовісної банди [10].

Маркетинг відносин базується на взаємовигідних, заснованих на довірі і передбачуваності довгострокових творчих відносинах, що мають на меті створення комунікацій, заснованих на правді, бізнес-сіток підтримки та дійсно якісних товарів.

Ідея маркетингу відносин, сформованого на довірі, лежить в основі бізнес-сіток. Постачальники прагнуть створити не лише передбачуваність на своїх ринках, а також брати участь у розробці нових товарів. Споживачі прагнуть встановити відносини довіри з постачальниками для забезпечення роботи у майбутньому. Сьогодні до складу бізнес-сіток включаються також інші зацікавлені сторони, зокрема, персонал організації, інвестори, посередники, державні органи та інші підприємства і організації, що вважають за доцільне формувати свої відносини на довірі. Також невеликі сімейні господарства досягають ефекту масштабу за рахунок формування бізнес-сіток на основі сімейних або особистих зв'язків [8].

Маркетинг відносин має певні переваги порівняно з постмодернізмом. Але він не відповідає на питання щодо значення товару в налагодженні та підтримці відносин, чи є він насправді добрим для споживача, чи нав'язується чергова модна і неякісна річ.

Тому сьогодні маркетинг відносин переростає на інтегровану маркетингову комунікацію. Ідея по створенню інтегрованої маркетингової комунікації виникла в 1990-х роках з метою створення ефективного спілкування підприємства з клієнтами [9].

Маркетинговий комплекс з чотирьох «пі» замінений на чотири «сі»:

4 «пі»	товар	ціна	місце	просування
4 «сі»	споживча потреба	споживча вартість	зручність	комунікації

Відділ маркетингу для забезпечення ефективності своєї діяльності повинен збирати і формувати базу даних про теперішніх і майбутніх споживачів. База даних передбачає наявність статистичних даних по демографії, психографії та минулим закупівлям. Причому вважається, що наявність даних про споживача є важливішим, ніж здатності маркетологів по переконанню та маніпулюванню. Для кожної категорії споживача, зокрема, лояльних, таких, що суперничають та

коливаються пропонується визначати стратегію для управління контактами з клієнтами для процесів комунікації, а також для збільшення сегменту споживачів даної групи.

Сьогодні в Україні співвідношення сил на ринку формується на користь продавців, а не споживачів. У результаті проявляються такі негативні процеси як диктат виробників – монополістів та маніпулювання ринком. Особливо слід звернути увагу на останнє, адже з монополізмом можна боротися при наявності на це доброї волі державних чиновників. Маніпулювання споживачем означає викривлення дійсності. За Дж. О. Шонессі, маркетинг є не більш чесним, ніж ті, хто ним займається. Особливо вирізняється лукавством просування товару, його реклама [3]. Таким чином, проблема полягає безпосередньо у людях, що займаються бізнесом, маркетингом і пов'язана з їх культурою, духовністю.

Низький рівень моралі, культури бізнесу обумовлює серед моделей успіху домінування в Україні моделі акціонерів. Модель акціонерів, в якій прибуток акціонерів є кінцевою метою організації, а вищі блага розглядаються як інструмент збільшення прибутку. Менеджмент більшу відповідальність несе перед акціонерами, ніж перед клієнтами і співробітниками і розглядає останніх лише як фактори зростання прибутку акціонерів. У моделі акціонерів фундаментальні блага займають головне місце, а вищі блага є лише інструментами зростання прибутку. За цих умов відбувається роздвоєння особистості менеджера, коли супроти морально-етичних норм потрібно нехтувати інтересами людини.

Але у світі існують і інші моделі успіху. Так, відома модель зацікавлених сторін, суть якої полягає у необхідності менеджменту приводити до рівноваги інтереси багатьох груп учасників і сторін на підприємстві. Ця модель є більш привабливою, ніж модель акціонерів, оскільки розширює цілі організації, включаючи розвиток людини. Недоліком є балансування інтересами різних зацікавлених сторін у кожній ситуації лише при умові, якщо вони є незалежні і можуть бути порівняні, що є не завжди реальним на практиці.

Найбільш «людяною» є модель загального блага. Людина є соціальною і духовною істотою і її розвиток тісно пов'язаний з благами інших через сукупність спільних цілей. Людина може розвиватися за рахунок участі у деяких спільнотах: сім'ї, школі, на роботі, церкві для служіння загальному благу. Модель загального блага заснована на принципі, що бізнес-структурам потрібно удосконалюватися в єдиному напрямі – вклад у розвиток людини і суспільства.

Тому потрібно формувати систему моральних і духовних цінностей української нації, відроджувати віру в Бога, національну ідею у душі українських традицій.

Духовно відроджений високоморальний менеджмент має поєднувати добрі цілі та засоби їх досягнення. Для цього необхідно володіти спеціальними професійними навичками, врахувати моральні аспекти. Якщо менеджмент не базується в своїх рішеннях на нормах моралі, неправильно трактує людську сутність, не підкоряє свої дії загальному благу організації, то він втрачає професійну і особистісну цінність. Моральні устої мають бути складовою характеру людини, бо творити добродійні справи можуть люди, характер та звички яких базуються на християнських заповідях.

Перш за все, потрібно робити добрі справи. Треба прибрати жадібність і навчитися давати. Людина має жити у гармонії з природою. Як матінка — Земля приносить плоди для всіх людей, так і людина отримує добро для того, щоб поділитися з бідним, а не привласнювати те, що вхопив раніше від іншого. Коли кидає людина в ґрунт одне зерно, а отримує у стократ, так і віддане бідному повернеться з приростом. Це є справедливість і означає якість душі, рух назовні, назустріч іншим людям. Закон справедливості є в основі розвитку Всесвіту. За кожен гріх людина має розплачуватися: хворобою, втратою близьких, бізнесу. Вихід знаходиться в покайнанні та добрих ділах. В Святому Письмі написано, що провина викупляється через милість та правду, той, хто допомагає бідним дає у борг Богові. Іще написано: «давай і дасться Вам». За Законом справедливості людина для самовдосконалення та спасіння душі повинна робити добрі справи.

Помірність – розумне прагнення до багатства. Помірність знали ще добрі греки і, що вона є необхідною умовою соціальної справедливості. Помірність передбачає не знищення бажань, а їх обмеження. Великий український філософ Григорій Сковорода, під щастям розумів обмеження бажань, приборкання волі і працелюбне виконання обов'язку. Він вважав, що не слід називати щастям те, що знищується. Це особливо підкреслюється в Святому Письмі. Наприкінці ХХ ст. Т. Веблен оприлюднив закон, згідно з яким доход людини, що перевищує прожитковий мінімум, витрачається на товари, які викликають повагу і заздрість громадян. Так, саме культура визначає, яку власність доречно виставляти напоказ [9]. Як бачимо, в Україні низький рівень культури обумовлює придбання найдорожчих автомобілів, прикрас, будинків задля хизування перед іншими людьми. Йде масштабний процес переважання плоті над духом: прив'язування до всього того, що вважається модним і красивим для очей, вух, красивий одяг, смачна їжа, вишукані речі; купується земля не для того, щоб отримувати плоди, а для всіляких розваг. У результаті зростають ціни на всі ці товари, а, головне, спотворюється від надмірності розуміння прекрасного. До еліти нації завжди відносили високодуховних особистостей, а не найбагатших. У Святому Письмі стверджується: «Горе тому, хто долучають дім до дому і поле до поля приточують, аж місця бракує для інших».

Серйозною вадою українців є заздрість, яку св. Василь Великий визначив як муку через те, що ближньому ведеться добре. Як іржа їсть залізо, так заздрість душу, в якій вона оселилася. Причому заздрість шкодить також і тій людині, яка є предметом заздрості.

Все перелічене: і заздрість, і жадібність, і користолоубство, і крадіжки, і ненависть не можуть сформувати довірливих відносин. Потрібна любов, яка дається з висоти небес. І це є істина, бо джерелом довіри як компонента культури є історично релігія і етичні системи. Існують три головних шляхи прояву соціалізованості: сім'я, церква, армія, добровільні асоціації, зокрема дитячі садки, школи, клуби за інтересами, вищі заклади освіти, ЗМІ та держава, де формується особистість та її морально-етичні принципи взаємодії з іншими членами спільноти [8].

Література

1. Бойетт Джозеф Г. Бойетт Джимми Т. Путеводитель по царству мудрости: лучшие идеи мастеров управления/ Пер.с англ. – 2-е изд.; стер. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2002. – 416 с.
2. Виханський О.С., Наумов А.И. Менеджмент: Учеб. – 3-е изд. – М.: Гардарики, 2002. –С. 457–458.
3. Дж. О. Шонесси. Конкурентный маркетинг. Стратегический подход. / Пер с англ.; Под ред. Д.О.Ямпольской. – СПб.: Питер, 2002. – 864 с.
4. Класики маркетинга. Сост. Б.М. Энис – СПб.: Питер, 2001. – 752с.
5. Новий тлумачний словник української мови. У 4-х т., К.: Вид-во «Аконіт», 1999. – Т. 1. – 910 с.
6. Стивен Р. Кови. Семь навыков высокоэффективных людей. – Ульяновск: Изд-во «Світ», 2001. – 452 с.
7. Філософський Енциклопедичний Словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Пер. с англ. / Фрэнсис Фукуяма. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 730 с.
9. Хелен Дж. Алфорд Ор, Майкл Дж. Нотон. Менеджмент, вера имеет значение / Пер. с англ. Живица О., Щербинина Ю. – Киев, Кайрос, 2003. – 356 с.
10. Этические критерии в профессии маркетолога // Отдел маркетинга. – 2006. – № 1.

Талавіря М.П.,

*канд. екон. наук, докторант кафедри державного управління
Національного аграрного університету*

Підтримка розвитку соціальної сфери сільських територій

В статье рассматриваются проблемы развития социальной сферы сельских территорий в современных условиях и направления их поддержки.

The author of the given article studies the problems of developing the social sphere in rural areas under current the conditions, as well as some trends aiming to support the mentioned above territories.

Ключові слова: безробіття, забезпечення, інфраструктура, місцевий бюджет, населення, підтримка, розвиток, соціальна сфера, сільські території, фінансування.

Соціально-економічна ситуація в суспільстві потребує реформування державної регіональної політики, якою передбачатиметься передачу органам місцевого самоврядування значної частини управлінських функцій з вирішення комплексу проблем конкурентного розвитку, забезпечення вирівнювання рівнів розвитку сільських територій шляхом спільної реалізації регіональних і цільових програм щодо підтримки конкретних сільських населених пунктів. На регіональні та місцеві органи влади покладено функції зі створення умов для динамічного, збалансованого розвитку територій, усунення базових диспропорцій, максимального наближення послуг до мешканців сіл, посилення спроможності громад та їхніх представницьких органів щодо вирішення місцевих питань власними силами.

На сучасному етапі розвитку проблема комплексного соціального розвитку українського села залишається надто гострою і такою, що має стабільну тенденцію до подальшого погіршення. Тому реалії сьогодення спонукають до принципового аналізу тих соціально-економічних процесів, які проходять у житті села. З цього приводу І.В.Прокопа зазначає: «Наголошуючи на бідах сільського населення, особливо його соціальних проблемах, різні групи вболівальників за долю селян домагаються асигнувань для сільського господарства. Це – добре, погано лише те, що найнагальніші завдання розвитку сільських територій при цьому відкладаються «на потім»: на це впродовж багатьох років не знаходиться грошей» [2]. На думку академіка В.В.Юрчишина, винятково важливе місце необхідно відводити прискореному відтворенню соціальної інфраструктури сільських поселень як однієї з найважливіших передумов їх збереження від соціальної та виробничої деградації, передусім у частині збереження і поступового нарощування людського капіталу [7].

Розбудова аграрного сектора передбачатиме розвиток сільського господарства, збереження людського капіталу та розвиток сільських територій. Розвиток сільських територій відбиває певне коло специфічних відносин, що становлять єдину систему державотворення. В зв'язку з цим соціальне відродження села є обов'язковою передумовою подолання кризових явищ в агропромисловому комплексі, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та розв'язання проблеми продовольчого забезпечення населення України. Значний внесок у вирішення цих проблем зробили вчені П.І. Гайдуцький, О.М. Онищенко, І.В. Прокопа, П.Т. Саблук, В.І. Тьоткін, В.В. Юрчишин та ін.

Метою дослідження є вивчення основних проблем розвитку соціальної сфери сільських територій та напрямів їх підтримки.

За сучасних умов соціальний розвиток села є одним із найважливіших напрямів аграрної політики, спрямованої на підвищення життєвого рівня населення. Він передбачає також якісні зміни у продуктивних силах і виробничих відносинах, що забезпечують необхідний рівень життя, духовне збагачення, гармонійний розвиток людини. Світова практика вказує на те, що недостатня увага до соціальної сфери села може призвести до ліквідації сільського устрою, до зникнення села як особливого соціуму.

Соціальна сфера є матеріальною та організаційною основою задоволення життєвих потреб сільського населення. Проте незадовільні економічні та соціально-побутові умови праці та проживання на селі зумовлюють подальше зростання безробіття, активізацію міграційного руху працездатного населення із сільської місцевості, що разом із наростаючою депопуляцією прискорює процес обезлюднення сіл, руйнацію сільської поселенської мережі, розширення зон суцільної незаселеності сільських територій, розпорошення та низький рівень забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури[3].

Слід зазначити, що серед основних причин зниження життєвого рівня сільського населення можна виділити насамперед зниження реальних доходів, які не забезпечують відтворення робочої сили, скорочення обсягів споживання найважливіших продуктів харчування та придбання необхідних товарів культурно-побутового призначення, обмежений доступ до користування різними соціальними послугами тощо.

Через неспроможність комплексного ресурсного забезпечення заходів щодо відродження села неможливо системно вирішити демографічні проблеми. Нині демографічна ситуація набула характеру гострої демографічної кризи. За 1991–2005 рр. чисельність сільського населення зменшилася на 1,8 млн. осіб. Скорочення чисельності сільського населення спричиняє обезлюднення та вимирання сіл. Більшість населених пунктів, у яких зовсім не було народжених, налічується у Сумській, Чернігівській та Полтавській областях.

За останні роки близько 8 тис. деградуючих сільських поселень втратили можливість самовідтворення і понад 120 районів охоплено демографічною та поселенською кризою. Відмирання деградуючих поселень завдає непоправної шкоди аграрному сектору, призводить до формування зон суцільної незаселеності у сільській місцевості.

Необхідно відзначити, що збереження здоров'я сільського населення, постійне поліпшення його якості у різних вікових групах, формування здорового способу життя молодого покоління є визначальним чинником ціннісної ієрархії на селі [1]. Нині на фоні досить критичної ситуації із здоров'ям населення зазначені проблеми особливо актуальні. Відсутність належної мережі медичних закладів у більшості населених пунктів, переважна територіальна їх віддаленість від сільських жителів, незадовільне забезпечення медичним устаткуванням, профільними спеціалістами призводить до постійного зростання захворюваності та збільшення смертності сільських жителів, що свідчить про вимирання українського села.

Демографічна криза є результатом деформацій у суспільному житті, насамперед у виробництві, коли порушується узгоджене функціонування й розвиток його основних компонентів: землі, засобів виробництва і праці, що призводить до порушення механізму здатності соціального організму до самовідтворення населення в суспільно необхідній їх кількості та якості. Відбулися істотні зміни в соціально-трудових відносинах на селі. Чисельність працюючих на підприємствах сільського господарства скоротилась від майже 5 млн. осіб у 1990 р. до 1 млн. у 2005 р., а більшість вивільнених працівників поповнили категорію самостійно зайнятих в особистих селянських господарствах та незайнятого населення.

У 2005 р. рівень безробіття (за методологією МОП) населення віком 15–70 років у сільській місцевості становив 5,7% від економічно активного населення відповідного віку. Найвище значення цього показника спостерігалось у Рівненській (10,2%), Львівській (9,1%), Тернопільській (8,7%), Івано-Франківській (8,3%), Миколаївській (8,2%) та Волинській (8%) областях. Порівняно з 2004 р. загальна чисельність безробітних скоротилась на 159,8 тис. осіб, або на 28,5%, та становила 400,9 тис. осіб. На початок 2007 р. кожен другий зареєстрований безробітний проживав на селі.

Основою сучасної соціальної політики держави є забезпечення умов реалізації конституційних прав громадян на оплату праці. Нині майже чверть працівників сільськогосподарських підприємств отримують заробітну плату, нижчу за межу бідності, а близько 62% — меншу за прожитковий мінімум. Селянська праця залишається найменш оплачуваною порівняно з працівниками інших галузей економіки[6]. Заборгованість з виплати заробітної плати минулих років працівникам

сільськогосподарських підприємств на початок 2006 р. становить 39,5 млн. грн., а сума несплаченої поточної заробітної плати — 63,7 млн. грн.

Істотних змін потребує система соціального забезпечення населення, яка складається з пенсійного та медичного забезпечення, обов'язкового державного та добровільного недержавного страхування, соціальної допомоги безробітним, надання пільг населенню у користуванні житлово-комунальними послугами, послуг транспорту, зв'язку, охорони здоров'я, грошової допомоги малозабезпеченим, житлових субсидій тощо.

Крім того, потребує уваги проблема водопостачання у сільській місцевості. Так, за даними суцільного обстеження, 134,3 тис. мешканців 449 сільських населених пунктів користувались привозною водою. Найбільша кількість сіл, жителі яких користувались привозною водою, у Миколаївській, Дніпропетровській, Запорізькій та Донецькій областях[4].

Значна кількість будівель соціальної інфраструктури вимагає капітального ремонту або знаходиться в аварійному стані (відповідно 26,9 та 3,8% дитячих дошкільних закладів; 23 та 1,2% загальноосвітніх шкіл; 42,1 та 5,1 клубів; 28,5 та 2,1 бібліотек; 21,6 та 0,5 лікарень; 23,3 та 3,4 будинків побуту; 23,3 та 14,6 лазень; 3,6 та 0,2% торговельних закладів).

Сільські населені пункти мають вкрай недостатню мережу об'єктів соціальної інфраструктури. Станом на 1 листопада 2006 р. 20,1 тис. сільських населених пунктів (70,8%) взагалі не мали дитячих дошкільних закладів, 14,6 тис. (51,4%) — шкіл, але мали дітей у віці 6–17 років, 9,5 тис. (33,7%) — лікарняних закладів, 7,3 тис. (25,7%) — підприємств торгівлі, 27,9 тис. (98,5%) — будинків побуту.

Житловий фонд сільських населених пунктів на початок 2006 р. нараховував 6,2 млн. житлових будинків (6,5% млн. квартир) загальною площею 383,1 млн. кв. м (у середньому на одного сільського жителя припадало 24,9 кв. м загальної площі).

Залишається гострою проблема благоустрою сільського житлового фонду. У 16,7 тис. сільських населених пунктах квартири не мають центрального опалення, 15,7 тис. — водопостачання, 17,8 тис. — каналізації, 18,2 тис. — природного газу, 4 тис. скрапленого газу, 5,7 тис. — телефонів тощо. До цього слід додати, що відсутність транспортного сполучення з сільськими населеними пунктами ускладнює забезпечення селян необхідними послугами. Не мали доріг з твердим покриттям 7,5 тис. сільських населених пунктів з числом жителів 2,4 млн. осіб [5].

На сучасному етапі підтримка розвитку соціальної сфери сільських територій потребує комплексного підходу до вирішення цієї проблеми. Враховуючи досвід ЄС і САП, який проводиться вже досить довгий час, в Україні фінансування розвитку сільських територій повинно здійснюватись згідно з регіональними, цільовими і державною програмами підтримки цих територій і конкретних населених пунктів. Згідно фінансування Комплексної програми підтримки розвитку українського села до 2015 р. потребу в коштах по категорії «зелений кошик» необхідно збільшити з 8796,3 млн.грн. у 2007 р. до 11249,1 млн.грн. у 2015 р., що в 1,3 раза більше. У тому числі за рахунок державного бюджету збільшити фінансування з 5273,9 млн.грн. у 2007 р. до 7222,9 млн.грн. у 2015 р. та за рахунок місцевих бюджетів збільшення передбачається з 1042,7 до 1125,0 млн. грн. (табл. 1).

Місцеві бюджети здебільшого не в змозі повною мірою фінансувати соціальну сферу з причини дефіциту коштів. Формування місцевих бюджетів залежить в основному від ефективності виробничої діяльності тих підприємств, які розташовані на території кожної місцевої ради. Загальновідомим є той факт, що рівень розвитку соціальної сфери знаходиться в прямій залежності від економічного стану виробничої сфери, і навпаки. Надзвичайно гостро постало питання фінансування соціальної сфери на селі. Адже за умов економічної кризи відрахування до місцевих бюджетів значно скоротилися, що породжує дефіцит місцевих бюджетів, і як наслідок — дефіцит коштів на фінансування соціальної сфери. Особливо несприятлива ситуація в бюджетах сільських, селищних рад і міст районного значення: їх бюджети мають усього 2–3 % доходів і видатків зведеного бюджету.

Таблиця 1

Фінансування Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2007–2015 рр., млн.грн.

Захід	Рік				
	2007	2008	2009	2010	2011–2015
<i>Заходи соціального характеру (категорія «зелений кошик»)</i>					
Потреба у коштах на фінансування програми, всього	8796,	1043	1048	121	56245,7
у тому числі: державний бюджет	3	2,9	4,3	47,5	36114,4
місцевий бюджет	5273,	6267,	6314,	737	5625,1
	9	6	5	9,2	
	1043,	1186,	1157,	126	
	7	0	0	6,3	
<i>Заходи з підтримки с.-г. виробництва (категорія «жовтий кошик»)</i>					
Потреба в коштах на фінансування програми, всього	4443	4552	4714	483	239950,0
у тому числі: державний бюджет	9,4	8,2	2,0	05,5	56975,0
місцевий бюджет	1300	1258	1217	117	250,0
	0,0	0,0	0,0	77,0	
	25,0	30,0	35,0	50,0	
<i>Всього на виконання програми</i>					
Потреба у коштах на фінансування програми, всього	5323	5596	5762	604	296195,7
у тому числі: державний бюджет	5,7	1,1	6,3	53,0	93089,4
місцевий бюджет	1827	1884	1848	191	5875,1
	3,9	7,6	4,5	56,2	
	1068,	1216,	1192,	131	
	7	0	0	6,3	

Джерело: Проект «Комплексної програми підтримки розвитку українського села на період до 2015 року»

Визначаючи основні напрями підтримки розвитку соціальної сфери сільських територій за сучасних умов необхідно здійснити розширення бюджетного фінансування розвитку будівництва, утримання й обслуговування об'єктів соціального призначення; забезпечити селянам гідну заробітну плату у сільськогосподарському виробництві; фінансування розвитку сільської інфраструктури, особливо транспорту та комунікацій.

Література

1. Гайдуцький П.І. Формування та розвиток аграрного ринку // Економіка АПК. – 2004. — № 3. – С. 9.
2. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій // Економіка АПК. – 2005. -№11. – С. 48
3. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави // Економіка АПК. — 2005. — № 11. – С. 4.
4. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. Т. 1: Потенціал сільського сектора/ Л.О. Шепотько, І.В.Прокопа, С.О.Гудзинський та ін. – К.: ІЕ НАН України, 2000. – С. 396.
5. Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції» / Авт.кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 42–45.
6. Тьоткін В.І. Удосконалення державної політики соціального розвитку українського села // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 19.
7. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки // Економіка АПК. – 2005. — №3. – С. 3.

Р

Політика,
історія, культура

Гедз В.А.,

*аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Ідеологічна боротьба з більшовизмом на сторінках газет
«Українське слово» та «Нове Українське слово» (1941–1943)*

В статті розглядаються основні аспекти німецької ідеологічної боротьби в газетах «Українське слово» і «Нове Українське слово». Аналізуються пропагандистські технології гитлерівців і розкривається роль періодичної преси в маніпуляції свідомістю місцевого населення.

The given article considers main aspects of German ideological struggle performed in such newspapers as the «The Ukrainske Slovo» and «The Nove Ukrainske Slovo». There have been analysed some Nazi propaganda technologies, and revealed the role of periodicals in manipulating local inhabitants' consciousness.

Ключові слова: ідеологічна боротьба з більшовизмом, нацистська пропаганда, пропагандистські технології, періодична преса, культурно-освітній сектор.

Тривалий час тема ідеологічної боротьби з більшовизмом на сторінках легальної преси окупованого Києва знаходилася на периферії наукових досліджень. Часткове висвітлення цього питання ми знаходимо у монографії І. Івлева й А. Юденкова [1], а також у статтях М. Ковалю, І. Верби, Ю. Смілянської, Ю. Войцеховського [2]. Загальні питання і практика використання періодичного друку на окупованих німцями радянських територіях розглядає у своїй монографії сучасний російський дослідник Н. Волковський [3]. Ідеологічну боротьбу та пропаганду на шпальтах газет, що виходили на території Росії, досліджує у монографії Б. Ковальов [4]. З англійської літератури, яка у нас була перекладена, найбільший інтерес становить праця Р. Герцштейна «Война, которую выиграл Гитлер».[5] У ній детально розглядається робота Міністерства пропаганди Третього рейху. Відсутність комплексної праці із зазначеної проблеми посилює актуальність дослідження цієї теми.

Частини вермахту ввійшли до Києва 19 вересня 1941 р. До кінця жовтня управління у місті здійснювалося 195-ю польовою комендатурою, яку згодом було реорганізовано на штадскомісаріат. Після окупації Києва у місті поряд з німецькою адміністрацією почала діяти українська Міська управа, яка розташувалася на бул. Шевченка, 8 і мала доволі обмежені функції. Нею по черзі управляли О. Оглоблін, Л. Форостівський, В. Багазій [6, С. 34].

За зразком міської управи 13 жовтня 1941 р. у Києві було організовано 11 районних управ (Богданівська, Подільська, Святошинська, Софіївська, Печерська, Шевченківська, Залізнична, Ярославська, Володимирська, Дарницька, Куренівська) з аналогічними відділами [7]. Така ситуація проіснувала до кінця 1942 р., коли на підставі розпорядження штадскомісара м. Києва від 8 грудня 1942 р. з 1 січня 1943 р. замість 11 управ залишилися лише вісім, (були ліквідовані Богданівська, Святошинська, Куренівська [8, с. 771].

Згідно з розпорядженням штадскомісаріату, відповідальним за втілення в життя німецької ідеології, був відділ пропаганди Міської управи. До його основних функцій входили: нагляд та контроль за репертуаром українських театрів і кінотеатрів, за діяльністю культурно-освітніх і

мистецьких організацій, клубною роботою, радіомовленням, пресою, погодження всіх публічних доповідей, лекцій та інших виступів у Києві, що влаштовували українські організації або приватні особи. Також цей відділ опікувався українськими торговельними закладами, які поширювали друковані матеріали, проводив контроль за діяльністю публічних, відомчих і приватних бібліотек, здійснював цензуру видань, зокрема контролював видання брошур німецькою мовою про життя й культуру українського народу, затверджував вивіски та оголошення у місті [9]. Відділ пропаганди складався з восьми підвідділів: загального, жіночого, позашкільної освіти, поліграфії, контролю книжок та різних друків, наочної пропаганди, радіопробанди, плакат-біуро [9].

Головним засобом нацистської пропаганди вважалася періодична преса. Керування нацистами пресою було основане на прийнятому 4 жовтня 1933 р. законі про видавничу діяльність, яким газетам наказувалось «...осуществлять свою работу в соответствии с национал-социализмом, понимаемым как философия жизни и как концепция правительства... Главный редактор отвечает за все содержание и точку зрения, выраженную во всей текстовой части газеты» [5, с. 223]. Робота газет в Україні регламентувалася на основі директив А. Розенберга. Згідно з цими директивами передбачалося видання місцевих газет під контролем рейхскомісарів для того, щоб населення не залишилося без джерел інформації, оскільки це вважалось політично не вигідним. Дозвіл на видання газет залежав від наявності у кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів [10, с. 132].

Політично надійними видавцями та редакторами деякий час вважалися представники похідних груп ОУН(М), які прибули до Києва разом з німецькими військами. Члени культурно-освітнього сектора ОУН(М) безперечно мали далекоглядні плани, враховуючи нові політичні обставини. Успіхи німецьких військ вселяли надію на швидке повалення радянського режиму й можливість здобути омріяну незалежність України. Проте сподівання на допомогу німців у відбудові національної держави виглядали наївними, якщо враховувати факт арешту членів ОУН(Б) у Західній Україні.

У вересні 1941 р. почала виходити газета «Українське слово», головним редактором якої був Іван Рогач. Її редакція знаходилась по вул. Бульварно-Кудрявській, 24 (нині – Воровського). Міська управа надала їй приміщення радянської газети «Комуніст», колектив якої був евакуйований на початку війни. У кабінеті головного редактора на стіні висіли портрети С. Петлюри, Є. Коновальця й А. Мельника. Під ними в українському орнаменті розміщувався тризуб, а ліворуч – карта України та Києва. Один із працівників, М. Ситник, пізніше згадував: «Редактор Рогач запропонував мені розповісти, чи не залишився часом у Києві хтось із наших українських радянських письменників. Рогач пообіцяв забезпечити їхнє становище й притягти негайно до роботи. «Хай вилазять з нор і стають до національної праці, — сказав він. І ще додав, що їхні гріхи нас не цікавлять» [11, с. 357]. Головний редактор добре розумів ситуацію, в якій опинився – потрібно було розпочинати з психологічної ломки людини, яка була вихована радянською тоталітарною системою й обережно висловлювала свої думки. Це була справа не з легких.

Один із дослідників діяльності ОУН(М) Г. Полікарпенко своє ставлення до газети висловив так: «Українське слово» мало виразно націоналістичне обличчя... Багато зусиль докладено до того, щоб стримати цілу зливу пронімецьких статей, що їх приносили недавні советські люди. Газета зробила велике діло. Вона, безперечно, формувала національно-державницьку свідомість мас...» [12, с. 422].

На її сторінках друкувалися матеріали, що підкреслювали лояльне ставлення до окупаційної влади. Прикладом є стаття І. Рогача під назвою «Важлива подія», в якій йдеться про призначення А. Розенберга керівником міністерства східних окупованих територій. Автор висловлює сподівання на те, що «...давні зв'язки міністра з українським народом і його ґрунтовне знання української проблеми принесуть свої добрі плоди для дальшого розвитку української справи,

сприятимуть скорій ліквідації нашого спільного ворога – жидо-масонського большевизму, загосенню ран, завданих українському національному організмові, закладенню нових підвалин під будову української державності й витворенню дружньої атмосфери та тісної співпраці між українською й німецькою націями, відновлюючи старі українсько-німецькі традиції...»[13]

Однак цивільна влада на теренах рейхскомісаріату «Україна» намагалась українську пресу «обернути в орган окупаційної адміністрації, тільки з обмеженими можливостями для української тематики...» [14, с. 446]. Проте, незважаючи на німецьку цензуру, «Українське слово» висвітлювало практичні завдання в площині підготовки народу до державного життя.

У жовтні 1941 р. газета передрукувала з берлінського «Українського вісника» статтю полковника Т. Омельченка, який закликав людей терпіти й вірити в успіх розпочатої справи: «Дійсність поставила нас перед фактом, що московського окупанта виганяє з України не українська рука, а чужа рука. Проте ж мусимо й цей біль знести гідно й героїчно, у твердій рішучості віддати всього себе для волі, честі й слави української нації! Головне для нас – добитися відбудови й забезпечення своєї власної самостійної соборної української держави. Це наше завдання, й ми його виконуємо без огляну на всі труднощі, перепони, перешкоди та не дивлячись на ніякі жертви». Закінчувалася стаття гаслом: «Україна понад усе!» [15].

«Українське слово» насамперед друкувало статті-спогади про боротьбу за українську державність у Києві протягом 1918–1919 рр. [16]. Особлива увага приділялась патріотичному вихованню молоді: «Україні потрібна молодь, сильна тілом і духом. Молодь, яка знає історію свого народу, яка знає свою мету й знає, якими шляхами до тієї мети слід іти. Україні потрібна молодь, що буде йти шляхами Святослава, Хмельницького, Мазепи» [17].

Кореспонденти газети із захопленням писали про національну символіку: «Зі звільненням українських земель з-під московсько-більшовицької окупації українській нації повертається природне право користуватися своїми національними символами й святощами. Всюди по наших містах і селах піднімаються жовто-блакитні прапори, як прапори волі, як знаки визволення з-під чужого національного ярма, як наочне свідцтво, що ця земля йде до світлого майбутнього під гаслом національного пророка: у своїй хаті – своя правда, і сила і воля» [18].

Особливо багато публікацій було присвячено подіям 30-х років ХХ ст. Зокрема у статті «Спогади з минулого» авторкою засуджувалась сталінська колективізація, розкуркулення й хлібозаготівлі, які привели до трагічних наслідків.[19] Також на сторінках газети порушувалося питання про репресії 1930-х років. Так, зокрема у статті «Шляхом мордувань» повідомляється про «знайдене за Броварами свіже поховання розстріляних» [20].

Також про репресії йдеться у статті Т. Гречаного «Завдання української інтелігенції». Уже на початку автор відзначає «...за панування жидо-більшовиків на Україні жахливого терору зазнала українська інтелігенція». Серед жертв большевизму журналіст називає академіків С. Єфремова, М. Грушевського, А. Кримського, учених М. Зерова, О. Курило, академіків Колессу, Щурата, К. Студинського та ін.[21]

На сторінках «Українського слова» багато уваги приділялось висвітленню біографій Сталіна та його прибічників. Так, у жовтні була надрукована замітка «Сталін і його соратники», в якій автор розповідав, як кримінальна кар'єра може стати засобом для досягнення мети [7]. А у газеті від 17 жовтня була надрукована біографія І.М. Майського – посла СРСР у Великобританії.

На шпальтах газети «Українське слово» активно критикувалася діяльність большевиків в усіх життєвих сферах – від політики до культури. Нищівної критики зазнало становлення большевиків до людини у статті «Механізація духовного життя». Автор уже на початку статті зазначає, що «більшовицька держава і суспільна система характеризувалась насамперед насильством над вільним проявом людської думки» [22]. У статті йдеться про те, що «більшовики фактично заборонили всякий вияв вільного мислення» [22], що «...більшовизм виховував лише добровільних або підневільних рабів комуністичної ідеології, яка орієнтувалась на людське стадо» [22]. Далі кореспондент зауважує, що така політика була притаманна большевизму у духовному і

економічному житті: «Як і в сфері духовного життя, вільна ініціатива народу в економіці була паралізована, діяльність громадян була спрямована лише по річищах. Така система не могла привести до розквіту економічного життя...» [22].

На думку журналіста, така політика призвела до «створення певного «стандарту» советського громадянина... Цей «стандартний советський» громадянин являв собою шаблон «людини», яка на численних обов'язкових мітингах повинна була проявляти цілком «стандартну» поведінку, вона мусила висловлюватись так, як цього вимагало партійне керівництво...» [22]. Таке «опікунство держави над особою», на думку автора, «призвело до цілковитої ізоляції країни від культурних країн світу» [22].

Критикувалась на сторінках газети і дипломатія СРСР. Саме цій сфері присвятив свою статтю «Ворог людства» Петро Олійник. Він згадує: «...більшовики писали, що вони за мир і тільки за мир і хочуть спокою...», а потім, як заперечення цим словам, наводить статистику із французького журналу «Л'Еспуар Франс»: «... не рахуючи сучасної війни, більшовики спричинили 10 воєн і 10 революцій... За цей час (1918–1941. – *Авт.*) більшовики викликали революційні зриви в 19 країнах Європи, 10 країнах Азії, 10 країнах Америки і у двох країнах Африки...» [23].

Про більшовицьку роботу на теренах України згадується у статті «Про стиль роботи». Автор зазначає, що роботі більшовиків притаманні: «безпринциповість, нікчемне підлабузництво, формалізм, безліч балаканини, «мітингівщина», абсолютна байдужість до роботи, бездіяльність». Але разом з цим автор у цьому стилі роботи знаходить і позитивні риси. Таким автор назвав «виховання дисципліни» [7].

Найбільше більшовикам дісталось за політику у сільському господарстві. На шпальтах газет засуджувалася колективізація та голод: «...багата Україна пережила страшний час голоду (1920–1922). Сотні тисяч українців загинуло від голоду... Впоравшись з колгоспами силою зброї, жидо-більшовики і на цей раз не забули помститися над селянами. Їх помстою була організація «всеукраїнського голоду». 1932–1933 рр. увійдуть в історію України як найстрашніша помста Москви і жидів над українським народом... Отже, видно, що політика більшовиків зводилась до того, щоб покріпачити українських селян та прийшов кінець такій політиці...» [24].

В. Гаєвський та В. Ревуцький у статті «Шляхи розвитку українського театру» критикують політику більшовиків відносно театру. Так, автори зазначають, що «... совети принесли не тільки довгі й гіркі роки поневіряння та злиднів, але й духовне рабство». У галузі театру більшовики культивували пристосовницьку, творчо безплідну «за соціальним замовленням» драматургію. Під галасливою вівіскою «пошани» до основоположників українську драматургію тягнули назад [22].

Зокрема багато уваги приділялось ідеологічній роботі більшовиків. «Більшовики видавали навіть спеціальні брошури, в яких писали, що найстрашнішим злом для людства є націоналізм – по советському – фашизм. Про себе ж більшовики писали, що вони за мир і тільки мир і хочуть спокою» [17].

Дісталось на шпальтах газети «Українське слово» і колегам-журналістам, які працювали у радянських газетах. Так, у статті І. Медведика «Зерна істини» розповідалось, як проводився підбір інформації серед радянських журналістів. Автор, зокрема, зазначає: «...Фальсифікація? Як метод пропаганди вона ніколи не була заборонена в редакції. Навпаки. Ніхто з газетних працівників, навіть при бажанні, не наважився б викласти у статті події в такому світлі, якими їх спостерігав...» Далі кореспондент розповідає, як підбирався і оброблявся матеріал для більшовицьких газет [17].

Журналісти газети відзначали, що «більшовизм встиг наробити шкоди майже на всіх ділянках господарчого й культурного життя нашої нації. Не оминув він і питання мови...» Анатоль Вільхівець у статті «В Україні – по-українськи» відзначає «...українці вживають російську мову, навіть не помічаючи, що цим зневажають і свій нарід і самих себе...». А тому автор доходить висновку «...українська мова спаплюжена більшовиками, мусить бути реабілітована» [23].

М.Г. Андрусак у статті «Церковне питання на Україні» піддає критиці політику більшовиків відносно церкви. Автор згадує про засудження у 1930 р. митрополита Липківського та деяких єпископів як причетних до «Спілки визволення України». Після цієї страти автор так описує церковну політику більшовиків: «...Після того знищили більшовики всяку церковну організацію на Україні, було відкрито по одній церкві в більших містах, решту церков або обернено на антирелігійні музеї, або на доми для різного вжитку, або зруйновано...» [25].

Слід наголосити, що загалом населення не довіряло представникам ОУН(М), оскільки вони прийшли разом з німцями і працювали під «німецьким крилом». Перестала довіряти націоналістам і окупаційна влада, якій пропаганда ідеї відродження незалежності України була не потрібна. Саме тому вище керівництво прийняло рішення про припинення їх роботи. Масові арешти закінчилися стратою лідерів мельниківського проводу ОУН. «Чистка» органів місцевого управління істотно вплинула на роботу київської преси. Газета «Українське Слово» 12 грудня 1941 р. була замінена на «Нове Українське слово». Місце головного редактора, замість розстріляного І. Рогача, зайняв професор київського університету Костянтин Штепа. «Нове Українське слово» ніби і продовжувало антирадянську лінію, проте ідея незалежності України вже ніколи не з'явилася на сторінках нового видання. Вона була замінена висвітленням історичної і культурної спадщини українського народу. Головне місце займали публікації на тему історичного обґрунтування давніх україно-німецьких зв'язків. Отже, цитата Д. Малакова про те, що «ідеологічна спрямованість аж скакала в очі», має своє підтвердження [26, с. 220, 221].

Отже, аналіз публікацій газет «Українське слово» та «Нове Українське слово» переконує, що пропагандистські й виховні ідеї на їх шпальтах здобули сильні позиції. З їх сторінок лунали націонал-патріотичні й державницькі гасла й особливо засуджувалася руйнівна діяльність сталінської тоталітарної системи. У питаннях розбудови Української держави лунав заклик покладатися на власні сили.

Література

1. Ивлев И.А., Юденков А.Ф. Оружием контрпропаганды: советская пропаганда среди населения на оккупированной территории СССР. 1941-1944. – М., 1988.
2. Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 рр.)// Український історичний журнал. – 1993. — № 11–12. – С. 15–38; Верба І. Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. – К., 1999; Смилянская Ю. История одной редакции («Украинское слово» и «Новое украинское слово») // «Тень Холокоста». Сб. науч. ст. второй междунар. конф. «Уроки Холокоста и современная Россия». – М., 1998. – С. 137–139; Войцеховський Ю. Київ у роки війни// Історія в школі. – 2002. — № 10. – 39-48; № 11–12. – С. 60–72.
3. Волковский Н.Л. История информационных войн. – СПб., 2003.
4. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России. 1941–1944. – М., 2004.
5. Герцштейн Р. Э. Война, которую выиграл Гитлер. – Смоленск, 1996.
6. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб /Під ред. Т.В. Вронської, О.Є. Лисенка. – К., 2003.
7. Українське слово. – 1941. – № 30. – 14 жовт.
8. Заболотна Т. Структура цивільних органів окупаційної влади в Києві// Архіви окупації 1941–1944. – К., 2006.
9. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф.Р. – 2412. – Оп. 2. – Спр. 52. – Арк. 8, 11, 12, 16; Ф.Р. 2356. – Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 3.
10. Михайлюк М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві //Український історичний журнал. – 2006. – № 1.
11. Ситник М. Катам наперекір: Поезія, проза, спогади. – К., 1998.
12. На зов Києва: Український націоналізм у Другій світовій війні: збірник статей, спогадів і документів. – Торонто, 1985.
13. Українське слово. – 1941. — № 62. – 20 листоп.
14. Михайлюк М.В. Періодична преса ОУН (М) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект// Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. – Вип. 9. – Ч. 2. – К., 2005.
15. Українське слово. – 1941. — № 28. – 11 жовт.
16. Українське слово. – 1941. — № 35. – 19 жовт.
17. Українське слово. – 1941. — № 33. – 17 жовт.
18. Українське слово. – 1941. — № 24. – 7 жовт.

19. Українське слово. – 1941. — № 39. – 24 жовт.
20. Українське слово – 1941. — № 25. – 8 жовт.
21. Українське слово. – 1941. — № 27. – 10 жовт.
22. Українське слово. – 1941. — № 29. – 12 жовт.
23. Українське слово. – 1941. — № 38. – 23 жовт.
24. Українське слово. – 1941. — № 32. – 16 жовт.
25. Українське слово. – 1941. — № 26. – 9 жовт.
26. Малаков Д. Оті два роки... у Києві при німцях. – К., 2002.

Гедін М.С.,

*аспірант кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Діяльність Я.М. Шульгіна у складі Київської громади

В статье анализируется вклад Я.Н.Шульгина в развитие Украинского национального движения 70–80-х годов XIX в. сквозь призму его участия в деятельности Киевской громады. Деятельность Я.Н. Шульгина в Киеве позволяет определить его как одного из видных общественных деятелей Украины исследуемого нами периода.

The present article analyses Y. Shulgin's contribution in the development of Ukrainian national movement in the 70-80s of the XIXth century taking into consideration his participation in Kyiv community's activity. Y. Shulgin's activity in Kyiv allows to regard him as one of the most influential social figures in Ukraine at the end of the XIX th century.

Ключові слова: Я.М. Шульгін, Київська громада, український національний рух, освітньо-культурний напрям, українська ідея, українське національне питання, напрям, українська ідея, українське національне питання, народники, самовизначення.

У працях сучасних дослідників Яків Миколайович Шульгін постає здебільшого як український історик і педагог. Натомість його постать як громадського діяча досліджена недостатньо. Очевидно це пов'язане з тим, що вчений діяв поряд з такими видатними громадськими діячами як М.І. Костомаров, М.П. Драгоманов, В.Б. Антонович, Ф.К. Вовк та інші, а на їх фоні Яків Миколайович опинився у тіні. Він належав до менш відомих громадських діячів, але відігравали важливу роль у суспільно-політичному житті України кінця XIX ст.

Сьогодні не дослідженим залишається питання про висвітлення діяльності Я.М. Шульгіна у складі Київської громади і його внеску у розвиток українського національного руху другої половини XIX ст. Саме на цих двох найважливіших проблемах і зосереджена увага автора цієї статті.

Слід зазначити, що у 70-х роках XIX ст. діяльність громад ззовні мала науковий і освітньо-культурний напрям. Однак, у цілому в українському національному русі в цей час відбулися суттєві зрушення: чіткіше викристалізувався зміст української ідеї. Вона збагатилася ідеями світового демократичного західноєвропейського руху. Український рух ще більше політизувався і європеїзувався, що знайшло своє яскраве відображення у зарубіжній місії М.П. Драгоманова [6, с. 72]. Він став цілеспрямованішим, вагомим фактором суспільного життя України. Потужний вплив на український національний рух мало культурно-національне і політичне життя на західноукраїнських землях.

Яків Миколайович Шульгін долучився до діяльності у Київській громаді у 1873 р. [8, с. 27]. Саме у цей час навколо Київської (Старої) громади остаточно сформувався молодіжний осередок, що дістав назву «Молода громада», активним діячем якого і став Я.М. Шульгін [3, с. 160]. Взагалі «Молода громада» поділялася на два гуртки: «словарники» і «общинники». Яків Миколайович належав до першого, учасники якого були, за визначенням М.П. Драгоманова, «щирими і сумлінними прибічниками українського викладання в школах і університетах». Він не схвалював діяльність радикалів-народників, вважаючи, що вони не хочуть знати української мови і не

визнають української нації. Проте, як зазначав у своїх працях М.П. Драгоманов: «Коли мені сказали, що радикали зовсім не хочуть знати українства, я відповів, що, значить вони погані радикали, бо радикал, котрий на Україні не знає українства – це є поганий радикал; так само як і українофіл, який не додумався до радикалізму – це поганий українофіл» [3, с. 161]. Ця фраза більше дивувала молодого Шульгіна, ніж була йому зрозуміла. Він продовжував виступати проти радикалів, вважаючи їх противниками української мови, культури та ін.

На початку своєї діяльності у Київській громаді Я.М. Шульгін у національних, політичних і соціальних питаннях займав демократичні позиції. Окремі загальні світоглядні засади Я.М. Шульгіна та інших діячів Київської громади були сформовані у «Відкритому листі з України до редакції «Правди» у 1873 р. Тут, зокрема, було сказано: «Ми, українці, признаємо себе друзями федеральної системи – тобто не стільки федералізму країв, скільки федералізму народностей» [3, с. 162]. Окрім цього, Я.М. Шульгін відстоював рівноправність народностей, свободу совісті і освіти, виступав за дотримання в політичних і соціальних питаннях основ свободи, а у питаннях культурних – свободи розуму. За визначенням М.П. Драгоманова, у 1871–1872 рр. в Україні з'явилося «нове українство» з «громадівством і федералізмом», яке приєднувалося до нових думок, передових світових ідей [4, с. 426]. Безперечно, тут він мав на увазі Я.М. Шульгіна, який був прихильником громадівського соціалізму, запровадження в суспільстві політичних демократичних свобод і перебудови суспільних відносин, зокрема міжетнічних, на принципах феодалізму, а також виступав за створення окремих національних політичних організацій.

Як член Київської громади, Яків Миколайович Шульгін серед завдань своєї діяльності вважав вирішення українського національного питання. Звичайно, в ідеалі він бачив Україну незалежно від царської Росії, проте розумів, що завоювання цього – процес тривалий. Тому, громадський діяч за умов того часу прагнув домогтися автономної України у складі майбутньої демократичної Росії [1, с. 201]. Переїнятий турботою про розв'язання українського національного питання, Я.М. Шульгін замислився над питанням ліквідації у Російській імперії самодержавного ладу. Він вороже ставився до царського деспотичного режиму і щиро бажав його падіння [9, с. 133]. У грудні 1878 р. представники земської інтелігенції, до якої відносився і Я.М. Шульгін, зібралися на з'їзд у Києві. На цьому зібранні були присутні громадівці, народники, а також представники так званого конституційного гуртка, який існував з кінця 1877 р. під керівництвом університетського магістра І.П. Ювенальєва [14, с. 133], і своїм головним завданням визначив агітацію встановлення конституційного ладу в Російській імперії. Одним із засновників цього гуртка був Я.М. Шульгін, який на з'їзді земської інтелігенції виступив «першим і головним» прибічником конституційної реформи у Російській імперії. Але пропонувані ним мирні засоби боротьби з царизмом (подача петицій, організація демонстрацій та ін.), не були схвалені народниками, і тому досягти згоди в організації суспільного тиску на самодержавство не вдалося.

Взагалі, вся діяльність Я.М. Шульгіна у Київській громаді ззовні мала національний науково-культурницький характер. Проте, за своєю суттю, це була опозиційна національна, політична і соціальна боротьба в ім'я світлого майбутнього українського народу. Вона стала продовженням справи українців-шестидесятників і, водночас, новим вищим щаблем в українському національному русі XIX ст.

Для розширення своєї науково-культурної діяльності, члени Київської громади, у тому числі і Я.М. Шульгін, 13 лютого 1873 р. заснував у Києві Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Це відкривало можливість громадівцям якоюсь мірою, так би мовити «легалізувати» свою науково-культурну роботу, проводити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху [7, с. 26]. З приводу першого засідання Південно-Західного відділу Я.М. Шульгін пізніше згадував: «Яким би кумедним не здавалося нам це засідання громади під головуванням генерал-губернатора, але нікому з нас не приходила гадка, що ми ніби користуємося чужим медоглядом. Насправді, ми одержали тільки те, на що ми мали повне право: збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України» [1, с. 9]. Відкриття такої

наукової інституції Яків Миколайович вважав великим успіхом. З нею він пов'язував великі надії на майбутнє.

Я.М. Шульгін взяв участь у підготовці і проведенні III археологічного з'їзду, який проходив у Києві з 2 до 21 серпня 1874 р. Проведення з'їзду мало велике значення не тільки для розвитку науки, а й для подальшої долі України. Про діяльність з'їзду відразу ж відгукнулися його учасники. Так, Яків Миколайович, наприклад, відзначав: «Завдяки прочитаним рефератам, обміну літературою, приватним розмовам, екскурсіям, зарубіжні гості ближче познайомилися з нашою землею і народом, і інтелігенцією. В них зародилися симпатії до них, які дадуть свій результат в майбутньому» [5, с. 123]. Дійсно, на з'їзді було зачитано понад 90 наукових рефератів і доповідей, в яких за твердженням Я. Шульгіна, з одного боку, висувалася ідея українського самовизначення від часів існування українського народу, а з другого боку, було висвітлене культурне значення цієї ідеї у пам'ятках народного слова і письменства українського народу. Будучи членом гуртка «Київська молода громада» він регулярно проводив збори своїх однодумців. Коли на початку 1876 р. на прохання М.П. Драгоманова за рубіж виїхав тодішній лідер групи Федір Вовк, провідна роль у гуртку перейшла до Шульгіна, який для зборів своїх однодумців надав власну квартиру по вул. Маринсько-Благовіщенській. Проте, слід зазначити, що Молода громада була підпорядкована Київській (Старій) громаді. Шульгін був одним з виборних, через якого молоді звітували перед старогромадівцями. Втім, Яків Миколайович прагнув допомагати старогромадівцям у їхній діяльності. Зокрема, він брав участь в укладанні словника української мови, розповсюдженні українських популярних книжок («метеликів»), празького видання «Кобзаря», женецьких М.П. Драгоманова та їх таємному перевезенні із-за кордону, у підготовці кореспонденцій для журналу «Громада», що видавався в Женеві М.П. Драгомановим тощо.

Однак, Яків Миколайович постійно виступав за те, щоб члени Молодої громади виявляли у своїй діяльності самостійність. Погляди історика позитивно сприймалися його однодумцями. Учасники Молодої громади окремо проводили власні сходки, на яких обговорювали гострі політичні проблеми, знайомилися з нелегальними виданнями, брали участь у розповсюдженні революційно-народницької літератури, підтримували безпосередні зв'язки з радикально-демократичними гуртками чи окремими революціонерами-народниками і допомагали їм у їхній діяльності, вели пропаганду серед робітників, прагнули практично реалізувати ідею створення хліборобських і робітничих артілей, за допомогою яких можна було б здійснювати культурно-освітню і революційну пропаганду та ін. [1, с. 202].

Поступова радикалізація демократичних поглядів Я.М. Шульгіна, його прагнення до практичної (у тому числі пропагандистської) діяльності серед народних мас за прикладом революціонерів-народників призвели до гострих дискусій зі старогромадівцями. Яків Миколайович вважав, що представники старої громади не приділяють їй належної уваги. Він зокрема зазначав: «Вони вчителюють, працюють професорами, пишуть книги, перекладають підручники, самі вчать, часом лікують народ і навчають його, а те ж саме чинять всі ліберальні просвітителі» [12, с. 10]. Зі свого боку Я.М. Шульгін запропонував старогромадівцям перейти до радикально-демократичної пропаганди, просив сприяти у створенні комітету пропагандистів і виділити для цього відповідні кошти. Яків Шульгін розумів, що це є прагнення переконати багатьох молодогромадівців у правильності своєї тактики, допомогти засвоїти, що стати свідомим борцем за кращу долю України, перейти до радикально-демократичної пропаганди, можна шляхом навчання, набуття досвіду. Відношення Якова Шульгіна до поглядів старогромадівців було двоїстим. З одного боку, він розумів, що у ставленні частини членів Київської (Старої) громади щодо молодих однодумців було багато правдивого, щирого, життєво необхідного. Вони спрямовували молодь на шлях чесного служіння народові, навчали її, налаштовували опозиційно до тогочасного самодержавного режиму та ін. Проте вони відвертали молодь від надмірної революційної активності, що не було прийнятним для Я.М. Шульгіна, який все ж таки схилився до радикальних методів боротьби. Тому Яків Миколайович продовжував підтримувати контакти з

революціонерами-народниками, і навіть певний час входив до складу народницьких гуртків [2, с. 6].

Я.М. Шульгін та усі Київські громадівці добре розуміли, що тільки історичних, етнографічних, фольклористичних та інших досліджень про минуле України недостатньо для того, щоб наблизити реалізацію своїх провідних ідей, щоб залучити до своїх лав нові молоді сили. Для цього необхідно було звернутися до насущних потреб українського народу. А це можна було зробити, маючи власний періодичний орган. Яків Миколайович підтримував ідею організації видання періодичного органу учасників національного руху, і його прагнення певною мірою увінчалися успіхом, коли громадівці фактично перебрали до своїх рух редагування газети «Київський Телеграф». У цей час газета мала прогресивне спрямування з яскраво вираженим українським забарвленням. На сторінках «Київського Телеграфу» Я.М. Шульгін і його однодумці порушували питання національно-культурного плану, писали про спеціально-економічний стан і потреби України.

18 травня 1876 р. з ініціативи місцевих реакціонерів, серед яких був і дядько Якова Шульгіна – Віталій Якович Шульгін, було підготовлено документ, який після підпису його царем у німецькому місті Емсі, дістав назву Емський указ. Як відомо, за Емським указом заборонялось: ввезення в межі російської імперії українських книг і брошур, надрукованих за кордоном, видання в царській Росії оригінальних творів і перекладів українською мовою, крім історичних пам'яток і белетристики; в останньому випадку дозволено було користуватися тільки російським правописом, і ці художні твори підлягали попередній цензурі Головного управління у справах друку; театральні вистави і читання українською мовою та друк українських текстів до музичних творів. Яків Шульгін назвав Емський указ «...виродком старорежимного україноненавистництва», злочинним актом проти культури українського народу [11, с. 372]. Особливо болісним для нього було припинення видання газети «Київський Телеграф», для становлення якої він зробив чимало корисного. Одразу після оприлюднення Емського указу було закрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства. Рукописи українських творів (чи книги, які передбачалося перевидати), що надсилалися до Головного управління у справах друку в Петербурзі, часто залишалися там назавжди, а звіди надходила лаконічна відповідь – «повинні бути заборонені до друку або до перевидання». Відомо, що сюди направляв свої рукописи і Я.М. Шульгін. Зокрема, відомо, що він надсилав сюди свою невеличку статтю «Відношення російського уряду до лівобережних українців після 1654 року», яка пізніше стала першою частиною його великої праці «Україна після 1654 року» [10, с. 136].

На час прийняття Емського указу Я.М. Шульгін викладав історію у деяких початкових школах Києва. 15 червня 1876 р. Міністерство Народної освіти видало указ попечителям Київського, Одеського і Харківського навчальних округів посилити нагляд за вчителями початкових училищ. Окрім того, згідно з цим указом, передбачалося вилучити із бібліотек українські книги, які підлягали забороні, а також подати до міністерства списки вчителів «...з поміткою про благонадійність щодо українофільських тенденцій» [10, с. 136]. Запідозрених в «українофільстві» викладачів треба було перевести на роботу в інші губернії Росії, а на їх місце залучити інших вчителів – вихідців із великоросійських губерній. Відсутність джерел не дає змоги визначити, чому під цей закон не потрапив Шульгін, адже відомо, що у своїх викладаннях історик прагнув завжди наголошувати на важливості української мови для молодого покоління, на розумінні України як історичної батьківщини для молоді. Можливо, вагому роль відіграло те, що Яків Шульгін був у гарних стосунках з тодішнім попечителем Київського учбового округу.

З 1876 р. розмах суспільно-політичної діяльності діячів Київської громади значно послабився. Це було пов'язане з тим, що всі зусилля вони спрямували на підтримку М.П. Драгоманова, який оселився в Женеві і приступив до виконання за її уповноваженням спеціальної управлінської місії. Колосальна видавнича і пропагандистська робота М.П. Драгоманова за кордоном була не тільки результатом його невичерпної енергії. Вона стала

можливою завдяки допомозі громадівців, серед яких далеко не останню роль відігравав і Я.М. Шульгін. Ця допомога виявилася насамперед у значній матеріальній підтримці Михайла Петровича, адже Я.М. Шульгін на цілі видавничої діяльності Драгоманова в Женеві передав майже всю свою спадщину (близько 10 тис. крб.) [12, с. 12]. Майже половина цієї суми – 4 889 крб., була надана Михайлу Петровичу Яковом Шульгіним на початку його місії. Цю суму М.П. Драгоманов називав подаючи фінансовий звіт наприкінці 1876 р. На початку наступного року він одержав ще 1 200 крб., 800 з яких передав Яків Миколайович. У наступний період (1878–1884) громадівці надсилали М.П. Драгоманову 300 крб. щомісячно, з яких 45–50 крб. були надані Яковом Шульгіним. З цих 300 крб. – 150 мали використовуватись на літературну справу, а решта – на особисте життя Михайла Петровича. Звичайно, збір і пересилання грошей М. Драгоманову через об'єктивні обставини нерідко йшли з перебоями, на що вчений справедливо скаржився. Проте, за словами Я. Шульгіна: » Краще ці кошти надійдуть пізніше, ніж їх не буде взагалі, і наша з вами справа зупиниться» [2, с. 8].

Складною справою виявилось таємне перевезення літератури, що видавалася М.П. Драгомановим, через російський кордон. 28 лютого 1878 р. Яків Миколайович Шульгін заявив йому: «Це страшенні ускладнення, постійні невдачі і неймовірна дорожнеча перевезення. Обставини ці необхідно міцно пам'ятати і старатися вести справи так, щоб перевезення літератури здійснювалося через казенну пошту. Тому необхідно турбуватися про форму, компактність, про стислість видань і т. п.» [8, с. 20]. Проте все ж таки завдяки стараннями самого Я.М. Шульгіна, київським громадівцям, особливо молодим, членам Одеської громади, революціонерам-народникам ці видання потрапляли в Україну і розповсюджувалися тут у демократичних колах. Серед цих демократичних кіл особливо популярними були праці публіцистичного характеру. Зокрема Яків Шульгін відзначав: «Враження від цих брошур нагадує враження від літератури 50-х років. Вони скрізь читаються з задоволенням і викликають сенсації. Брошури ці, безперечно, видатне явище в нашій публіцистиці» [2, с. 7]. Схвально поставився Яків Миколайович до брошури Драгоманова «Турки внутренние и внешние». Ця робота, — писав він, — скрізь, де з'являлась, робила чудове враження. «Вся прогресивна молодь читає її з захопленням» [13, с. 20].

Я.М. Шульгін активно розповсюджував серед молоді, опозиційно-ліберальних кіл та революціонерів народників як перші політичні брошури, так і наступні видання. Він активно відстоював право українців на самовизначення. І тому, звичайно, його роль у формуванні національної ідеї серед української молоді важко переоцінити.

Отже, діяльність Якова Миколайовича Шульгіна у складі Київської громади у 70-х роках XIX ст. принесла вагомі здобутки на другому етапі українського національного руху. Яків Миколайович Шульгін зробив значущий внесок у розвиток українського національного руху у досліджувальний період, який ставав масштабнішим, могутнішим, зміцнювався організаційно, викристалізовувався ідейно, набував осмисленішого характеру, виходив на простори європейського континенту, своєрідно стимулював світові демократичні ідеї, політизуватися, ставав необоротним. У цих процесах є і заслуга Я.М. Шульгіна.

Література

1. Архів Михайла Драгоманова. – Т. 1: Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870-1895pp.). – Варшава, 1937. – С. 190-221.
2. Грушевський М.С. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки наукового Товариства імені Т.Г. Шевченка. – 1972. – Т. 107. — №1. – С. 2-9.
3. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. – Т. 2. – С. 148–175.
4. Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1999. – С. 410–434.
5. Катренко А.М., Беззуб Ю.В. Український національний рух другої половини XIX ст. у спогадах // Академія пам'яті В. Антоновича. – К., 1994. – С. 123
6. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. - К., 1999. - Ч. 2. — С. 56–72.
7. Лисяк – Рудницький О. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 4. – С. 10–43.

8. Міяковський В. Записка 1874 р. про український рух // Архівна справа. – К., 1927. – №4. – С. 17–27.
9. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті рр. XIX ст.). – К., 1973. – С. 130–137.
10. Русова С. Мої спомини (1861-1879) // За сто літ. – 1928. – № 2. – С. 122–145.
11. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії Громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. – Харків; Київ., 1930. – С. 356–386.
12. Центральний Державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 824. – Спр.116. – Арк. 2–17.
13. ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 262. – Спр. 13. – Арк. 3–25.
14. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). – Киев, 1991. – С. 127–136.

Драмарецький Б.Б.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри міжнародних відносин та країнознавства
Київського славистичного університету*

Становлення залізничних кадрів в Україні у другій половині XIX – початку XX ст.: до історіографії проблеми

В статье прослеживается динамика изменений в историографическом знании советского и современного периодов в становлении и профессионализации железнодорожных кадров в Украине во второй половине XIX – начале XX в.

The author of the article attempts to trace the changes dynamics in historiography knowledge of the Soviet and present periods concerning the formation of railway staff as well as its proficiency improvement in Ukraine in the second half of the XIXth – beginning of the XXth centuries.

Ключові слова: кадри, робітники, залізниці, залізничники, аналіз, вітчизняна історіографія.

Будівництво, експлуатація і подальший розвиток залізниць зумовлювали необхідність у формуванні кадрового складу працівників-залізничників. Характерною ознакою цього процесу стала поступова професіоналізація від некваліфікованих робітників до високоякісних спеціалістів. Якщо на початковому етапі створення залізничної мережі переважно використовували працю чорноробів, то у подальшому її функціонуванні дедалі більше відбувалася фахова диференціація роботи та зростала вимога до певного рівня освіти.

В українській історичній думці актуальність зазначеної проблеми визначила дослідницький пошук із початку створення та роботи залізничного транспорту. Але справжній науковий аналіз розпочався у радянський період із становленням методологічної бази історичної науки. Водночас її ортодоксальність не дозволила всебічно розкрити визначену проблему, що обумовило продовження наукових досліджень, особливо у сучасний період, коли значно розширилася як методологія історичного пізнання, так і коло дослідницьких завдань.

Серед першочергових проблем, які ще не знайшли висвітлення, визначальним залишається аналітичний огляд наукової літератури щодо становлення залізничних кадрів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Потреба у цьому відображається у більшості праць, присвячених даній тематиці [1], що в свою чергу визначило завдання авторського дослідницького пошуку. Таким чином, метою цієї статті є спроба простежити основні досягнення у вітчизняній історіографії (радянській і сучасній) та окреслити перспективи подальших наукових досліджень.

Перші наукові спроби проаналізувати процес становлення залізничних кадрів припадають на 30–40-і роки минулого століття, коли остаточно утвердилася «єдина правильна» марксистсько-ленінська методологія історичного процесу. Ключовою сентенцією наукового пізнання було дослідження тяжкого стану і нещадної експлуатації робітників та їх революційна боротьба у період до 1917 р. У цьому контексті дуже добре вписувалася історія залізничного пролетаріату, який був не тільки «опорою більшовицької партії і передовим загоном робітничого класу, а й служив взірцем організованості, згуртованості та політичної зрілості» [2]. Серед таких досліджень, слід виділити праці С.М. Слепухіна, В.А. Деготь, П.Н.Тарасова, А.Г.Рашина [3], в яких серед

інших питань із історії залізниць приділялася увага становищу загальноросійського промислового пролетаріату і залізничників, як його складової, революційній активності та зв'язкам із більшовицькими організаціями. Зокрема, С.М. Слепухін у «Краткой истории строительства и развития Сталинской железной дороги 1884–1948» вказував, що через складні умови праці та життя смертність серед робітників досягала 20–25%, а «...жандарми були частими гостями на об'єктах будівництва і в обов'язковому порядку були присутніми при видачі зарплатні» [4]. Разом з тим, заідеологізованість вказаних праць вказує на однобічність висвітлення проблеми, що дозволяє висловити застереження для уникнення у майбутньому подібних вад.

На нашу думку, найцікавішими у розробці визначеної теми стали 50–80-і роки ХХ ст., коли не тільки зріс професіоналізм науковців, а й дещо розширилося коло наукових пошуків. Історіографічний аналіз дозволяє виділити два напрями досліджень. По-перше, продовжується тенденція попередніх років щодо загальної характеристики розвитку залізничного транспорту, де лише фрагментарно представлено кадрове питання. Це наукові доробки В.І. Ангелейка та П.Ф. Кривоноса [5]. Основною тезою у них залишається висвітлення важких умов праці та політична активність робітників. Про складність життя та революційну налаштованість перших залізничників свідчать назви окремих розділів: «Потом і кров'ю», «Страйкуючі вимагають», «Робітничий клас згуртовується», «Революційна боротьба наростає», «Пролетаріат іде за більшовиками» [6]. В.І. Ангелейко у своїй праці «Залізничний транспорт України в 1959–1965 роках» навіть згадує «Люботинську республіку», що утворилася у 1905 р. в результаті революційних подій на Харківсько-Миколаївській залізниці [7].

По-друге, з'являються дослідження, в яких метою наукового аналізу безпосередньо проголошується визначена проблема. Заслужують на увагу і більш детальний аналіз праці О.А. Парасунька, Л.Г. Мельника та П.В. Лазечка, в яких на основі широкого кола джерел висвітлюється процес становлення залізничних кадрів. Хоча продовжував панувати у історичному пізнанні марксистсько-ленінський підхід, який призводив до політичної заангажованості дослідницьких праць, все ж ці наукові надбання, на нашу думку, доцільно використовувати як важливе джерело для вивчення еволюції історичної думки. Визначальними критеріями оцінки праць вказаних авторів стали: понятійний апарат, специфіка джерельної бази, складові дослідницького пошуку та повнота у розкритті визначеної теми.

Наукові доробки О.А. Парасунько «До питання про становище робітників на залізничному транспорті України в другій половині ХІХ століття» та «Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы ХІХ в.)», слід звернути увагу на наступне. По-перше, понятійний апарат складався: «робітники-залізничники», «робітники залізничного транспорту», «залізничні робітники», «робітники служб шляху і руху», «робітники та службовці», «робітники-будівники залізниць», «робітники залізничних майстерень» [8]. Автор виділяє по дві групи працівників – за формою (наймані та примусові) та терміном найму (постійні та тимчасові) й вперше звертає увагу, що, крім селян і солдат, на будівництві працювали також в'язні [9].

По-друге, основним завданням дослідницького пошуку автор проголосив аналіз умов праці і життя робітників залізничного транспорту в Україні у другій половині ХІХ ст., що підтверджував архівними джерелами, пресою та друкованими працями. У результаті визначальною тезою зазначених робіт стала позиція про найрозвинутішу систему кабального підрядного наймання робітників при будівництві залізниць, що не було у жодній галузі промисловості в Україні та Росії. На підтвердження цієї тези було досліджено робочий день чорноробів при будівництві залізниць – 15–17 год. на добу («від сходу до заходу сонця») та робітників залізничних майстерень – 11–14 год. на добу [10].

По-третє, детально аналізується обсяг досліджень, розмір та умови виплати заробітної плати різним категоріям робітників. Автор звертає увагу на те, що зарплата видавалася несвоєчасно і з великими перебоями або замість грошей видавалися незаконно випущені марки, які «...більше року робітники не могли обміняти на гроші». У результаті виникало чимало конфліктів і судових

справ у мирових судах. О.А. Парасунько вказує, що відомостей щодо оплати робітників у майстернях збереглося небагато, однак наголошує, що наявність роботи у них часто залежала від рівня завантаження залізниці і тому розмір заробітної плати коливався. Крім того, робітників часто штрафували за будь-яку дрібницю. Щодо заробітної плати робітників різних служб, то вона залежала від важливості нормального функціонування залізниць. Так, працівники служби руху отримували майже вдвічі вищу оплату як робітники служби колії. Найвищою оплатою була у лікарів [11].

По-четверте, розглядаючи житлові умови робітників-будівельників, зазначалося, що вони фактично були вкрай незадовільні. Так, працівники змушені були жити у бараках, збудованих у землі без вікон по 20–30 осіб. «Деякі бараки зовсім не мали печей. Солома на земляних нарах була потерта, повітря важке, температура в січні дорівнювала 5° тепла. В бараках було багато хворих» [12]. Такі умови сприяли масовим захворюванням і смертності. На думку автора, більш-менш якісним житлом забезпечувалася лише частина робітників служби колії і руху, зокрема колійні обхідники, переїзні сторожі та начальники станцій.

По-п'яте, окремо досліджується питання створення системи безпеки на залізницях, травматизму та компенсації за uszkodження на виробництві. Основною причиною була визначена «шалена погоня за наживою залізничних компаній і товариств і у зв'язку з цим жорстока експлуатація робітників, а також занедбання залізничного господарства і порушення правил технічної експлуатації залізниць». Робітники ж, які отримали каліцтво та їхні сім'ї жодної допомоги від залізниць не отримували і залишалися у безвиході [13]. Попри таку ситуацію, до 1870 р. медичних закладів на залізницях не існувало, а у подальшому воно було вкрай незадовільним. Як зазначає автор, лише у 1893 р. Міністерство шляхів видало «Правила», згідно з якими на залізницях для подання медичної допомоги мали будуватися лікарні, приймальні палати тощо [14].

У висновку автор зазначає, що «...тривалий робочий день і низька заробітна плата, нестерпні житлові умови і масовий травматизм внаслідок відсутності техніки безпеки та охорони праці – все це робило становище робітників надзвичайно тяжким». Така ситуація сприяла, на думку О.А. Парасунька, рішучій боротьбі проти гнобителів [15].

Водночас доречно зауважити, що поза увагою залишився розгляд становища робітників, які мали певний рівень кваліфікації та знань. Про умови життя і праці службовців, особливо керівного складу, майже нічого не сказано. Ймовірно, це обумовлено специфікою розвитку радянської історичної школи, коли певним питанням надавалася більша перевага ніж іншим, а деякі взагалі, були заборонені.

Крім праць О.А. Парасунька, на нашу думку, слід проаналізувати дослідження з даної тематики Л.Г.Мельника, а саме «Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60–90-х роках ХІХ ст.» та «Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.». Остання праця стала логічним доповненням до першої, в якій розкривається чимало питань з визначеної теми.

Щодо понятійного апарату, то Л.Г.Мельник використовує такі терміни як: «залізничний пролетаріат» [16], «транспортний пролетаріат» [17], «робітники-залізничники» [18], «робітники і службовці залізниць» [19]. Як і більшість радянських істориків, автор поділяє думку, що «...за темпами росту залізничний пролетаріат перевищував інші зағони робітничого класу в Росії та Україні» [16].

За соціальною ознакою, джерелами формування залізничних кадрів згадуються селяни, міщани, купці і дворяни, розорені ремісники, солдати (служили та відставні) [17]. Вперше наголошується, що окрім названих вище категорій на залізницях працювали також штрафні солдати [18]. Автор наводить статистичні дані про джерела походження транспортних робітників у 80–90-х роках ХІХ ст. по чотирьох залізницях України – Південно-Західній, Катерининській, Харково-Миколаївській, Фастівській. Основною групою формування робочої сили (особливо при

будівництві залізниць) було малоземельне та безземельне селянство. При цьому селяни становили переважно некваліфіковані кадри [19], що призводило, на думку Л.Г. Мельника, їх пролетаризації. У висновку зазначається, що серед основних категорій робітників селяни становили 80,7%, у службах руху і управління найбільша частина робітників і службовців становили вихідці із міщан, купців і дворян, а також колишніх військовослужбовців. Більшість з них мала початкову освіту. За національним складом автор виділяє росіян, українців, білорусів і поляків. На основі статистичних даних показується їх співвідношення на різних територіях України [20].

Аналізуючи формування транспортного пролетаріату, наголошується, що «...залізничники являли собою досить специфічну частину робітничого класу, яка визначалася джерелами їх формування, класовою і соціальною різноманітністю, а отже, і їх становищем поряд з іншими категоріями найманих робітників. Залізничний транспорт з його глибоким поділом праці, відносно високим технічним рівнем тощо породив значну професійну розмежованість залізничників і виникнення таких спеціальностей, які знаходилися на межі між робітниками і службовцями» [21].

Серед робітників і службовців автор виділяє три групи: постійні (штатні), тимчасові і поденні, але не виявляє різниці між тимчасовими і поденними робітниками. Такий поділ на групи був зумовлений «вузькокласовими цілями власників залізниць, як засіб додаткового тиску на трудящих за принципом: розділай і володарюй» [22]. На підтвердження цієї тези розглядається питання про відсутність елементарних прав і пільг поденних і тимчасових робітників та порівнюється їх становище із штатними залізничниками, які мали відпустки, безкоштовний проїзд та право на отримання обмундирування. Значна увага приділяється дослідженню умов існування робітників та травматизму під час експлуатації залізниць [23].

Як і у попереднього автора, у монографії недостатньо розглянуті питання формування залізничної інтелігенції. Тільки кілька сторінок присвячені створенню спеціальних технічних училищ для підготовки кваліфікованих робітників. Автор наголошує, що з 70-х років XIX ст. керівництво державою почало звертати увагу на створення та організацію залізничних училищ в Україні. За підрахунками Л.Г. Мельника, протягом 1873–1890 рр. було відкрито сім технічних залізничних училищ, а ініціативу щодо організації залізничних училищ взяло на себе російське технічне товариство. Випускники отримували свідоцтво лише після дворічного практичного досвіду на залізницях [24].

Окремо слід виділити статтю П.В. Лазечко «До питання про участь залізничників у революційному русі Східної Галичини в кінці XIX ст.», який одним із перших почав розглядати особливості становища залізничників у Західній Україні (автор продовжив вивчення цієї теми і у сучасний період. – *Авт.*). Водночас, дослідження стосується виключно революційного руху та участі у ньому залізничників, що добре вкладалося в рамки тогочасних наукових досліджень. П.В. Лазечко називає першими організаціями залізничників «...спілки взаємодопомоги, до яких входили, насамперед, кваліфіковані робітники» [25]. У понятійному апараті вперше використовується термін «мобілізовані залізничники» як прояв контролю влади над революційною активністю робітників. Серед особливостей революційного руху визначається: страйкова боротьба для подальшого надання роботи, вимоги про скорочення робочого дня і підвищення заробітної плати, тісний зв'язок із залізничниками Російської імперії тощо. У висновку автор визначає активність залізничників краю у загальному революційному русі.

У сучасний період спостерігається амбівалентність у наукових пошуках. З одного боку, продовжується тенденція розглядати визначену проблему як складову загальної та регіональної історії залізниць. З іншого, хоча значно розширилися методи та можливості історичної науки, але ґрунтовних праць досі не створено. Частково визначене питання представлено у працях П.Е. Гранкіна, П.В. Лазечка, І.В. Сьомочкіна, Г.І. Шрамка та А.Н. Бобильова [26], які досліджували розвиток регіональних залізниць та їх відділень. Слід зауважити, що вони відрізняються від робіт попереднього періоду. По-перше, у формулюванні дослідних завдань – відсутня теза про важкі умови праці і життя робітників залізниць, а основна увага акцентується на

специфічності розвитку окремих регіонів та кадрової політики. По-друге, аналізується вплив залізничного будівництва на життя місцевих селян та поміщиків. По-третє, висвітлюється специфіка спілкування між собою залізничників різних категорій, національностей та політичних поглядів. Так, у дослідженні, присвяченому історії Львівської залізниці, автори наголошують, що під час будівництва залізниці працюючі наражалися на фізичну протидію землевласників, і це було пов'язано із паюванням їх наділів, по яких проходила залізниця, а для малоземельних та безземельних селян прокладення колії навпаки відкривало можливість підзаробити [27]. Цікавим є спостереження, що із одержавленням залізниць збільшувалася кількість бажаючих там працювати і кожен хто міг пхався на колію. Така ситуація була обумовлена тим, що залізниця давала можливість постійної заробітної платні та після 35 років служби певного пенсійного забезпечення. Бували випадки, коли «...висококваліфікований працівник залишав краще оплачувану роботу і йшов на колію, де на початку отримував набагато менше, проте був упевнений у своєму майбутньому» [28]. Слушним, на нашу думку, є теза про участь залізничників у фондуванні храмів західноукраїнських міст. Як зазначають автори, меценатство набрало таких обертів, що на львівських вулицях, в інтер'єрах будинків все частіше можна було побачити або персоніфікацію колії, або паротяг, або залізничний символ [29]. Розглядаючи питання взаємовідносин між українськими і польськими залізничниками, автори звертають увагу на те, що вони протягом першої чверті ХХ ст. ставали все більше напруженими. Їх пік припадає на українсько-польську війну, коли українцям не тільки не дозволяли займати місця машиніста, диспетчера або чергового по станції, а й навіть звільняли з роботи за вживання української мови [30]. Хоча автори порушили чимало цікавих і складних питань, проте ця праця залишається тільки наступним кроком у всебічному висвітленні визначеної теми.

З історії формування регіональних залізничних кадрів на території України у складі Російської імперії, доцільно виділити працю А.Н. Бобильова «Конотопское отделение Юго-Западной железной дороги», в якій поряд із іншими порушуються питання формування робітників-залізничників та створення перших навчальних залізничних закладів. Автор виділяє специфіку кадрової політики акціонерних товариств при будівництві залізниць, суть якої полягала у вербуванні кваліфікованих кадрів із Москви, Харкова, Катеринослава, Брянська та інших великих промислових центрів, а некваліфіковані набиралися переважно із місцевої бідноти [31]. Цікавою є знахідка автора про те, що риси характеру робітника (залізничника із Конотопу. – *Авт.*) Степана Погнирибко відомий письменник Максим Горький вклав в образ Андрія Находки в романі «Мать» [32]. Розглядаючи діяльність конотопського навчального залізничного закладу та його роль і місце у підготовці фахових працівників, А.Н. Бобильов згадує талановитих інженерів та винахідників, що отримали там освіту. Особливості формування залізничних кадрів на конотопському відділку в подальшому, на нашу думку, можуть стати предметом окремого наукового дослідження.

Актуальність та важливість цієї теми характеризує звернення до неї молодих науковців у дисертаційних дослідженнях. У радянський період до неї зверталися Е.Ф. Белінський та В.Д. Мирончук [33], які розглядали історію формування залізничного пролетаріату. А після проголошення незалежності України – В.Г. Мірошніченко та С.С. Богатчук [34], в яких окремі розділи присвячені соціально-економічним умовам життя та праці робітників, їх участі у суспільно-політичному русі та деякі аспекти формування кадрів залізничників в Україні. Водночас, не розкритими залишаються чимало питань життя та діяльності кваліфікованих залізничних працівників, умови отримання спеціальної та вищої освіти, її застосування на практиці, місце залізничних майстерень у формуванні кадрового потенціалу, динаміка кадрової стабільності та зростання професіоналізму, а також регіональні особливості формування кадрової політики.

Аналіз наявної наукової літератури дає можливість дійти висновку, що визначене питання не висвітлене у вітчизняній історіографії, хоча деякі ґрунтовні розробки щодо залізничного

пролетаріату здійснювалися в радянський період, але їх заангажованість не дозволила розкрити повноцінну картину становлення кадрів залізничного транспорту. З проголошенням плюралізму у підходах та наукової методології історичного пізнання відкрилися можливості для всебічного розгляду цієї проблеми. З огляду на це, можна висловити такі зауваження щодо сучасного стану наукових досліджень. По-перше, відсутність єдиного інформаційного простору не дозволяє визначити перспективні напрями дослідження та поєднати зусилля науковців у висвітленні кадрових питань на залізницях. По-друге, становлення у науковій думці концепції науково-технічного розвитку людства, комплексу взаємодії техніки, людини, суспільства та природи, вимагає більш ґрунтовних досліджень.

Підсумовуючи викладене, можна сподіватися, що така спроба історіографічного аналізу допоможе дослідникам визначитися у подальших наукових пошуках та теоретичних розробках, і наблизить науковців до відтворення повної картини кадрового забезпечення залізничного транспорту.

Література

1. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні: Транспортний пролетаріат у 60–90-х роках XIX ст. – К.: Вища школа, 1988. – С. 5; Парасулько О.А. До питання про становище робітників на залізничному транспорті України в другій половині XIX століття // Наукові записки інституту історії АН УРСР. – К., 1957. – Т. 9. – С. 127; Лазечко П.В. До питання про участь залізничників у революційному русі Східної Галичини в кінці XIX ст. // Український історичний журнал. – 1986. – № 8. – С. 125; Мірошніченко В.Г. Становище робітників залізничного транспорту України в 1907-1914 роках: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – С. 2-6; Богатчук С.С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX — на початку XX ст. (Соціально- економічний аспект): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2000. – С. 4-5.
2. Столичная магистраль Украины. К столетию Юго-Западной железной дороги (1870-1970) / Под ред. П.Ф. Кривоноса – Киев: Изд-во полит. лит., 1970. – С. 47.
3. Слепухин С.М. Краткая история строительства и развития Сталинской железной дороги 1884–1948 гг. – Днепропетровск, 1949. – 196 с.; Деготь В.А. /Под знаменем большевизма. Записки подпольщика. – М., 1933. – 164 с.; Тарасов П.Н. Записки підпільника. – Харків: Вид. тов. політкаторжан і засланців, 1935. – 180 с.; Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки Под ред. С.Г.Струмилина. – М.: Изд-во. соц.-экон. лит., 1958. – 624 с.
4. Слепухин С.М. Краткая история строительства и развития Сталинской железной дороги 1884–1948 гг. – Днепропетровск, 1949. – С. с. 15-18.
5. Ангелейко В.І. Залізничний транспорт України в 1959-1965 роках. – К.: Держтехвидав УРСР, 1960. – 188 с.; Южной – 100 лет. / Ангелейко В.И., Ватуля С.Я., Диамант Л.Т. и др. – Харків: Прапор, 1969. – 180 с.; Столичная магистраль Украины. – 163 с.
6. Южной – 100 лет / Ангелейко В.И., Ватуля С.Я., Диамант Л.Т. и др. – Харьков: Прапор, 1969. – С. 8–26.
7. Ангелейко В.І. Залізничний транспорт України в 1959–1965 роках. – С. 13.
8. Парасулько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1963. – С. 82, 128, 129-131, 166, 167; Парасулько О.А. До питання про становище робітників на залізничному транспорті України у другій половині XIX ст. – С. 127, 128.
9. Там само. – С. 130.
10. Парасулько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). – С. 82; Парасулько О.А. До питання про становище робітників на залізничному транспорті України в другій половині XIX століття. – С. 131–133.
11. Там само. – С. 133–139, 141–143; Парасулько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). – С.126.
12. Там само. – С. 166; Парасулько О.А. До питання про становище робітників на залізничному транспорті України в другій половині XIX століття. – С. 149.
13. Там само. – С. 153; Парасулько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). – С. 196.
14. Парасулько О.А. До питання про становище робітників на залізничному транспорті України в другій половині XIX століття. – С. 157, 158.
15. Там само. – С. 159.
16. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні. – С. 4, 5, 25, 30–32, 36.
17. Там само. – С. 33.

18. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – С. 150-151.
19. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні. – С. 25-27.
20. Там само. – С. 31–32, 34.
21. Там само. – С. 29–30.
22. Там само. – С. 30.
23. Там само. – С. 39–52.
24. Там само. – С. 33, 34.
25. Лазечко П.В. До питання про участь залізничників у революційному русі Східної Галичини в кінці XIX ст. – С. 125.
26. Львівська залізниця. Історія і сучасність. / П.Е.Гранкін, П.В.Лазечко, І.В.Сьомочкін, Г.І.Шрамко. – Л.: Центр Європи, 1996. – 176 с.; Бобылев А.Н. Конотопское отделение Юго-Западной железной дороги. – 104 с.
27. Львівська залізниця.– С. 17–18.
28. Там само. – С. 22.
29. Там само. – С. 27–28.
30. Там само. – С. 26, 32–33.
31. Бобылев А.Н. Конотопское отделение Юго-Западной железной дороги. – С. 13.
32. Там само – С. 14.
33. Белінський Е.Ф. Формирование железнодорожного пролетариата на Украине во второй половине XIX в. – Автореф. на поиск. учен. степ. канд. истор наук. – К., 1965. – 16 с.; Мирончук В.Д. История Екатерининской железной дороги и ее роль в социально-экономическом развитии юга России (Последняя четверть XIX – начало XX вв.): Дис. на соиск. учен. степ. канд. истор. наук. – Днепроп. гос. ун-т, 1979. – 126 с.
34. Мірошніченко В.Г. Становище робітників залізничного транспорту України в 1907–1914 роках: Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1996. – 24 с.; Богатчук С.С. Залізничний транспорт України у другій половині XIX – на початку XX ст. (Соціально- економічний аспект): Автореф. дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2000. – 18 с.

Добровольська Г.О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
та профспілкового руху Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

*Відстоювання профспілками прав та інтересів працівників
при реформуванні власності за умов незалежності України
(1991–2002)*

В статье анализируется отношение профсоюзов к проблемам реформирования собственности в Украине, их влияние на эти процессы, формы и методы работы профсоюзных организаций на частных предприятиях.

The present article analyses the trade unions' attitude to the problems of property reforming in Ukraine, as well as their influence on the reforming process, forms and methods of trade union organizations' activity within private enterprises.

Ключові слова: профспілки, процеси приватизації, реструктуризація, банкрутство підприємств, соціальний захист найманих працівників, соціальні гарантії.

Після проголошення Україною незалежності почався процес переходу до ринкової економіки, складовою і найважливішою частиною якого були перетворення у сфері відносин власності. З метою здійснення цих перетворень необхідно було вирішити такі основні проблеми: побудувати нову правову базу, створити відповідні організаційні структури; змінити психологію суспільства, громадян, які десятки років жили за умов майже 100% державної власності.

Початком процесу створення законодавчо-нормативної бази було розроблення у 1991 р. Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житлового фонду.

Вже на етапі розробки Концепції приватизації профспілки виявили інтерес, насамперед, щодо можливої участі у цьому процесі. Але на стадії підготовки перших базових законів з питань приватизації, незважаючи на подані Федерацією профспілок пропозиції, розробники цих законів їх не врахували. Отже, з початку приватизації профспілки були усунуті від участі у цьому процесі, при тому, що вони об'єднували понад 20 млн. трудящих.

Проблема відстоювання профспілками прав та інтересів працівників при реформуванні власності за умов незалежності України відноситься до числа недостатньо досліджених. У вітчизняній історіографії вона представлена лише окремими працями, зокрема, статтями І.М. Новака [1] та І.О. Стирник [2].

Профспілкові організації України не були сторонніми спостерігачами змін в економічному житті держави, зокрема, процесу роздержавлення власності на засоби виробництва. Свою позицію щодо реформування власності вони визначили у прийнятій Другим (позачерговим) з'їздом профспілок України Програмі. Підтримуючи в основному здійснення економічних реформ, профспілки заявили, що домагатимуться соціальної справедливості щодо людей праці під час приватизації державної власності, забезпечення на практиці пріоритетного права трудових колективів на вибір форми власності, підтримки на державному рівні різних форм самоуправління своїми підприємствами [3, с.6]. Ця позиція відображала ідеологію реформаторів, які стверджували, що запровадження різноманітних форм власності приведе до радикальних змін у виробництві і, відповідно, до підвищення добробуту людей, для яких відкривається можливість стати власниками своїх підприємств. Як показав час, це були романтичні сподівання і не тільки з боку профспілок, оскільки навіть у влади не було чіткого уявлення щодо конкретних шляхів здійснення таких революційних перетворень. Наступні зміни у законодавстві, непослідовні дії урядів, які постійно змінювалися це підтвердили.

Поява у 1992 р. перших трьох базових законів з приватизації дала поштовх для пошуку впливу на цей процес в інтересах трудящих, а разом з тим нових, нетрадиційних для профспілок

форм роботи. Треба було знайти ту нішу в законодавстві, за допомогою якої профспілки могли б захищати соціально-трудова права працюючих під час приватизації. Такою своєрідною «нішою» стали норми законодавства з питань приватизації, в яких визначались права трудових колективів. Як представники їх інтересів, профспілки одразу ж окреслили коло своїх завдань щодо реалізації цих норм.

Федерація профспілок України, перш за все, налагодила розгалужену мережу консультацій, семінарів, круглих столів, конференцій, метою яких було оволодіння профспілковим активом, широкими масами населення, основами ринкових перетворень, принципами та способами роздержавлення власності, участі у цьому процесі трудових колективів, працівників. Ця робота стала школою і для самих профспілок, оскільки вперше за свою історію їм довелося оволодівати знаннями і формами роботи, які виходили за межі звичної діяльності. Життя довело, наскільки важливою була ця робота. Членські організації, які були озброєні схемою дій, як саме, не порушуючи норм чинного законодавства, діяти у процесі роздержавлення власності, активно включилися в цей процес в інтересах трудових колективів.

Слід зазначити, що недостатня гласність процесу роздержавлення, недотримання проголошених принципів соціальної справедливості, рівності громадян у приватизації, невідповідність правової бази практичним діям стали причиною для прийняття III Конгресом ФПУ Заяви до уряду, Верховної Ради України, в якій висловлювалася занепокоєність профспілок її проведенням [4, с. 123].

На нашу думку, серйозно підірвали довіру населення країни до процесу приватизації зловживання в цій сфері, зокрема, масові зловживання й економічні злочини з боку довірчих товариств.

Прагнучи зберегти об'єкти соціальної сфери для забезпечення соціальних гарантій громадян, а також виходячи з того, що ці об'єкти будувалися значною мірою зусиллями колективів підприємств, Федерація профспілок двічі блокувала прийняття указів Президента України про їх приватизацію. Починаючи з 1994 р., Федерація співпрацювала з Фондом державного майна над розробкою Концепції приватизації об'єктів соціальної сфери. На основі проекту Концепції було розроблено проект Закону України «Про приватизацію об'єктів соціальної сфери». Позиція з цього питання була визначена VI Конгресом ФП України 1997 р.: до проведення інвентаризації вказаних об'єктів і затвердження національних нормативів щодо мінімальних гарантій громадянам проект Закону не може бути прийнятий [4, с. 204–206].

У Програмі, прийнятій III з'їздом ФПУ, була конкретизована роль профспілок у суспільстві; перед ними ставилось завдання домагатися реформування відносин власності із забезпеченням інтересів власників і найманих працівників у розподілі прибутку, оплаті найманої праці, участі в управлінні підприємствами [5]. На цьому з'їзді також була прийнята Заява «Про захист прав працівників у процесі приватизації» [6]. У ній були висунуті вимоги щодо соціальних гарантій захисту працівників під час банкрутства, перевірки виконання новими власниками умов договорів купівлі-продажу за участю профспілок, насамперед, щодо збереження робочих місць, посилення контролю за використанням майна, що належить державі у створених господарських товариствах.

На відміну від попереднього етапу, коли дії ФПУ в основному обмежувалися рамками угод і колективних договорів, у період між III та IV з'їздами вдалося врегулювати правові засади представництва профспілками прав та інтересів працівників у ході приватизації об'єктів державної та комунальної власності, їх участі у роботі комісій з приватизації [7].

Для багатьох приватизованих підприємств, реальною стала загроза банкрутства, ліквідації. Наприклад, у 2001 р. більше 50% підприємств працювали збитково, а в окремих галузях економіки цей показник перевищував середні дані: у промисловості він становив майже 58%, у будівництві – 63%, на транспорті – 68% [8, с. 237]. На 1 січня 2002 р. кількість нерозглянутих господарськими судами справ про банкрутство становила 8428 [7, с. 28]. Майже 80% з них припадало на

недержавний сектор. Така велика кількість збиткових підприємств дійсно робила неефективною економічну систему держави та гальмувала процеси загального економічного зростання.

Проте ці борги виникли ненесподівано. З року в рік для багатьох підприємств актуальною була проблема своєчасної оплати виконаних робіт, що стало перешкодою на шляху до поліпшення фінансово-економічного та господарського стану українських підприємств. Серед боржників, які не розраховувалися за роботи, виконані на замовлення, виявилася і держава. Вона зі свого боку посприяла тому, що підприємства не могли вийти з кризового стану, а деякі перебували на межі банкрутства.

На нашу думку, передумови банкрутства слід розглядати як цілісну взаємодію зовнішніх і внутрішніх факторів. Звичайно, побороти вплив зовнішніх факторів, які були наслідком економічної кризи національного масштабу 1990–1999 рр., окремим підприємствам за один рік не під силу. Найгірше полягало у тому, що зовнішні фактори вплинули на внутрішні, такі, як зростання дебіторської та кредиторської заборгованості, дефіцит власних обігових коштів, наявність незавершених капіталовкладень.

Отже, банкрутство підприємств з різних причин було невідворотним, тому воно не могло залишатися поза увагою профспілок.

Безперечно, найважливішим для профспілок було оперативне володіння інформацією стосовно фінансового стану підприємства. Право на одержання такої інформації, у тому числі щодо соціально-економічного розвитку підприємства було закріплено ст. 45 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», а також ст. 10, 19 Закону України «Про колективні договори і угоди».

У досліджуваній період питання надання інформації профкому щодо фінансового стану підприємства, його інформування щодо змін у разі проведення реорганізації, часткової зупинки виробництва, провадження у справі про банкрутство вирішувалися в колективних договорах та угодах як зобов'язання роботодавця, інших соціальних партнерів. Але мати інформацію, ще не означає запобігати банкрутству. Тому, колективними договорами поряд з нормою про інформацію передбачалася норма, яка містила зобов'язання роботодавця вживати заходи щодо попередження банкрутства.

Статтею 25 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» профспілковим комітетам підприємств надавалось право представляти інтереси працівників у відносинах з роботодавцями в управлінні підприємствами. Виходячи з цього, погіршення фінансово-економічного стану підприємства була підставою для пред'явлення роботодавцем на вимогу профкому заходів, спрямованих на поліпшення становища і недопущення критичної ситуації щодо виконання грошових зобов'язань та обов'язкових платежів. Оскільки профспілки безпосередньо були зацікавлені в тому, щоб не допустити виникнення боргів із заробітної плати та інших соціальних виплат, то вони мали сприяти роботодавцям у вирішенні цього питання.

Невиконання керівниками підприємств умов контракту, в тому числі і вжиття заходів щодо ліквідації заборгованості перед кредиторами, що спричиняло погіршення фінансового стану, було підставою для звільнення голови правління ВАТ. І цим користувалися окремі профспілкові комітети. Проте прикладів, на жаль, надто мало.

Об'єктивні причини, зокрема, неврегульованість питання щодо участі профспілок при провадженні у справі про банкрутство, було перешкодою для дій профспілкових організацій. Проте вони докладали певних зусиль з метою впливу на запобігання банкрутству і захисту інтересів працівників як на рівні підприємств, так і на рівні галузей та регіонів.

Аналіз документів ФПУ свідчить про те, що протягом 1998–2002 рр. на засіданнях Президії Ради розглядалися такі питання: про збереження робочих місць і посилення соціального захисту працівників при проведенні реструктуризації підприємств та реформуванні ринку праці; про хід реформування власності в Україні та вплив профспілок на процеси приватизації і банкрутства підприємств; про ситуацію та дії профспілок щодо захисту працівників при банкрутстві

підприємств; про ситуацію та завдання профспілок при здійсненні реструктуризованих підприємств [8, с. 213–251].

Прийнятими постановами визначалися тактика і стратегія дій профспілок, а також практичні завдання щодо реалізації їхніх прав у вирішенні проблемних питань.

Питання ходу реформування власності та впливу профспілок на процеси приватизації та банкрутства підприємств були розглянуті на засіданні Президії Ради ФПУ у березні 1999 р. [8, с. 217–224]. А у травні 2001 р. Президія розглянула питання про стан виконання власниками приватизованих підприємств договорів купівлі-продажу державного майна, фіксованих умов конкурсів з продажу пакетів акцій відкритих акціонерних товариств, а також визначила дії профспілок щодо захисту працівників при банкрутстві підприємств [8, с. 236–244].

Чимало зусиль з боку ФПУ було спрямовано на визначення у законодавстві місця представників профспілок, їх права на участь у приватизації, в управлінні господарських товариств. Це була довготривала робота, перш ніж законодавчо була врегульована участь представника профспілкового комітету в комісії з приватизації, у роботі Наглядової ради акціонерного товариства. З прийняттям у 1999 р. Закону України «Про профспілки, їх права та гарантії діяльності», а пізніше змін до нього було визнано право профспілок представляти права та інтереси працівників у ході приватизації об'єктів державної та комунальної власності, а також інтереси працівників підприємства-боржника у ході процедури банкрутства [9].

Слід зазначити, що упродовж досліджуваного періоду набуло актуального значення питання реструктуризації підприємств, яке було викликане нестабільністю та неефективністю їх роботи. Проте нестабільність – це була не єдина причина необхідності структурних перетворень. Переважну більшість державних підприємств було створено для іншого ринку, клієнтів і потреб, яких уже не існувало.

Навіть ті підприємства, які ще нещодавно працювали успішно, мали пристосовуватися до нових умов. Лібералізація економіки, посилення конкуренції, соціальні реформи диктували нові правила гри. Тому, на нашу думку, проблему реструктуризації підприємств можна розглядати з двох боків: як потребу їх виживання і пристосування до ринкових умов та в стратегічному плані як засіб економічного зростання, забезпечення конкурентоспроможності.

Як вказує світовий досвід, реструктуризація, як правило, є об'єктивним процесом. Однак це засвідчує що навіть при позитивних економічних зрушеннях реструктуризація, якщо нехтується соціальна складова, супроводжується негативними наслідками, заручниками та жертвами здебільшого стають працівники підприємств (втрата роботи, засобів до існування тощо).

Разом з працівниками наслідки реструктуризації відчують також ті соціальні групи, які належать до сфери сприяння функціонуванню підприємств, що реструктуризуються. Це – споживачі, постачальники, місцеве населення (йдеться про містоутворююче підприємство) тощо.

В Україні ситуація ускладнювалася з огляду на низький рівень соціальної захищеності населення і значну кількість підприємств, які одночасно потребували структурних змін. Оскільки близько 50% підприємств були збитковими, то для багатьох із них реструктуризація стала альтернативою банкрутству.

Перша хвиля реструктуризації у нашій країні припала на 1994–1996 рр. Практика здійснення реструктуризації мала безсистемний характер і в основному була зведеною до поділу підприємств на відокремлені структури. Внаслідок неефективності такої реструктуризації згодом стався зворотній процес повернення цих структур до базових підприємств або дійшло до їх банкрутства.

На той час проблема реструктуризації підприємств не була в колі питань, які належали до сфери прав профспілок. Свою участь у цьому процесі профспілки забезпечували відповідними нормами угод і колективних договорів.

Першу спробу проаналізувати питання реструктуризації здійснено у 1998 р. З цією метою на базі ВО «Харківський завод електроапаратури», що здійснював реструктуризацію, відбувся семінар фахівців членських організацій Федерації профспілок України. Президія Ради ФПУ

розглянула питання «Про збереження робочих місць і посилення соціального захисту працівників при проведенні реструктуризації підприємств та реформуванні ринку праці» [11, с. 29]. Цей захід був викликаний гостротою ситуації у сфері зайнятості та необхідністю визначення чіткої ролі профспілок у процесі реструктуризації, оскільки єдиним документом, яким регулювався механізм цього процесу, були Методичні вказівки Міністерства економіки. Проте цей механізм не передбачав комплексного вирішення проблем у сфері зайнятості, а також соціального захисту працівників при реструктуризації.

На вимогу ФПУ право участі профспілок у комісіях з реструктуризації було закріплено в Положенні про порядок реструктуризації підприємств, затвердженому наказом Фонду державного майна України в 2000 р. На цей час припадає новий етап реструктуризації підприємств, який характеризувався більш комплексним підходом, появою інвесторів, посиленням уваги з боку профспілок до соціальних наслідків цього процесу.

Як вказує проведений аналіз, на деяких підприємствах металургійного комплексу, електротехнічної промисловості, машинобудування та суднобудування проведення реструктуризації стало позитивним зрушенням. Ці зрушення виявилися в стабільній та рентабельній роботі цих підприємств, відсутності заборгованості із заробітної плати, регулярній виплаті поточної зарплати, збереженні чисельності працівників, забезпеченні соціальних послуг.

Однак на багатьох реструктуризованих підприємствах їх фінансовий стан погіршився, зарплата виплачувалася нерегулярно, її заборгованість працівникам практично не скорочувалася. Крім того, процеси реструктуризації супроводжувалися скороченням чисельності працівників, втратою об'єктів соціально-культурного призначення, порушенням норм трудового законодавства.

Зазначимо, що під час реструктуризації підприємств профспілки наштовхнулися на проблеми, які торкалися їхні власні інтереси. Перед ними виникла одна з найважливіших проблем – як зберегти профспілкові організації. Кількість членів профспілок на деяких підприємствах зменшилася в кілька разів. Були непоодинокі факти переходу до альтернативних профорганізацій.

До того ж реструктуризація виявила численні факти ущемлення інтересів профспілок та наступ на їхні законні права. Застосовувалися засоби, щоб усунути профспілки не тільки від участі у підготовці та здійсненні реструктуризації (розробка проекту і контроль за його реалізацією, підготовка статутів новостворених господарських структур тощо), а й від представництва профкомами інтересів і прав працівників.

Однак, незважаючи на складнощі роботи профспілок під час реформування власності, ними використовувалися всі можливі форми, які давали змогу захищати інтереси людей праці. Як свідчить аналіз першоджерел, у практиці цієї роботи значна увага приділялася забезпеченню відповідних норм у колективних договорах і угодах усіх рівнів, налагодженню контактів та взаємодії з органами приватизації, місцевою адміністрацією, вирішенню конфліктних ситуацій шляхом звернень до суду, контрольних комісій з питань приватизації.

Важливим здобутком ФПУ була участь її керівників у роботі колегіальних органів центральної виконавчої влади. Зокрема, до складу колегії Фонду державного майна було включено першого заступника голови Федерації профспілок. Це дало можливість вносити безпосередньо на засіданнях колегії пропозиції, спрямовані на вирішення проблемних чи спірних питань.

Наприклад, знайшла підтримку уряду пропозиція ФПУ щодо включення Голови Федерації до складу робочої групи з питань приватизації підприємств та ефективного управління корпоративними правами під головуванням Прем'єр-міністра України. Ця група була утворена з метою оперативного вирішення питань, які стосувалися приватизації об'єктів, а також посилення рівня управління державними корпоративними правами. Як вказують дані Фонду державного майна України, стан справ з управлінням цими правами у більшості суб'єктів підприємницької діяльності, де держава мала власність, було визнано незадовільним. Не випадково, що членські

організації ФПУ вносили пропозиції відносно недоцільності надання прав на управління комерційним структурам, які не зацікавлені у покращенні роботи цих господарських структур.

Таким чином, незважаючи на те, що з боку профспілок докладалися певні зусилля вирішення зазначених проблем, визнати ці дії достатньо ефективними не можна. Це стосується, зокрема, і участі представників профспілок у комісіях з реструктуризації підприємств і галузей. І справа не тільки в тому, що одного голосу представника профспілки недостатньо для протидії більшості. Часто він не знаходив підтримки, оскільки профспілковому представнику не вдавалося переконливо аргументувати свою позицію через брак інформації, правових та професійних знань. Спеціальна підготовка профспілкових лідерів з цих питань у системі профспілкового навчання здійснювалася недостатньо.

Насправді, кількісні параметри роздержавлення власності у період, що розглядається, вражають: на 1 липня 2002 р. з початку приватизації форму власності змінили 81016 об'єктів, з них 21,7% належали до державної власності та 72,9% – до комунальної [11, с. 26]. Порівняно з країнами розвинутої ринкової економіки це – безпрецедентні темпи. Проте визнати, що між кількісними результатами і соціально-економічними наслідками цього процесу була відповідність, на жаль, неможливо. Багато трудових колективів, які здобули пріоритетне право на приватизацію і стали власниками значної частини роздержавленого майна, пізніше опинилися в тяжкому стані. Нестача обігових коштів, невиплата заробітної плати, відсутність прибутку для виплати дивідендів, погіршення соціальних умов – усе це стало характерним для більшості приватизованих підприємств. Це призвело до того, що на підприємствах, де трудові колективи зосередили 50 і більше відсотків акцій, поступово права власності почали переходити або до керівників цих підприємств, або до випадкових осіб, незацікавлених чи неспроможних змінювати ситуацію на краще. Хоча сертифікатна приватизація надала змогу більше як 30 млн. громадян стати власниками, проте відсутність роботи та стабільних доходів призвели до продажу акціонерами за безцінь своїх акцій і через це – до втрати можливості впливу на управління підприємствами, а також посилило залежність найманих працівників від адміністрації. У результаті у досліджуваній період так і не вдалося сформувати потужний середній клас. Не зазнало кардинальних змін питання зростання життєвого рівня народу. Більш як для 50 % підприємств виникла загроза банкрутства.

Позбавлення законодавчої ініціативи, тривалий опір урядів, які довгий час не хотіли бачити профспілки партнерами у процесі приватизації, ускладнювали їх діяльність за цих несприятливих умов. До цього слід додати також небувале відчуження, яке виникло між власниками, керівництвом підприємств, з одного боку, і трудовими колективами, – з іншого, представниками інтересів яких виступали профспілки, що, безперечно, дуже заважало їх роботі. Виявилася і відсутність досвіду у профспілкових організацій, недостатня правова обізнаність у великому обсязі законодавчо-нормативних актів з питань роздержавлення власності. Проте, відверто кажучи, якщо б цих проблем не існувало, то були більш вагомі причини, які не забезпечували очікуваний від приватизації ефект для усіх суб'єктів цього процесу. Це стосувалося створення на державному рівні відповідної податкової, кредитно-фінансової підтримки підприємств, активної політики зайнятості населення, без чого будь-які намагання профспілок захистити людей праці не могли мати вагомих здобутків.

Тому, на нашу думку, подальші результати в роботі вітчизняних підприємств залежатимуть від політики держави, в основі якої має бути всебічний аналіз прорахунків у приватизації і з урахуванням цього наступні зміни в ідеології цього процесу.

Література

1. Новак І.М. Профспілки і реструктуризація: Дії профспілки в умовах реструктуризації підприємств // Профспілки України. – 1998. – №4. – С. 18-44.
2. Стирник І.О. Профспілки та приватизація // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2000. – №3. – С. 152–156.

3. Програма професійних спілок України. – К., 1993. – 16 с.
4. Федерація професійних спілок України. Док. і мат. (1992–1997). – К., 1997. – Ч.1. – 341 с.
5. Програма Федерації професійних спілок України. Прийнята III з'їздом Федерації професійних спілок України. – К., 1997. – 15 с.
6. Матеріали III з'їзду Федерації профспілок України // Профспілки України. – 1997. – №4. – С. 5–31.
7. Федерація професійних спілок України (від з'їзду до з'їзду). – К., 2002. – Ч.2. – 275 с.
8. Федерація професійних спілок України. Документи і матеріали (1997–2002). – К., 2002. – Ч. 3. – 440 с.
9. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. із змінами від 13 грудня 2001 р. – К.: Профінформ ФПУ, 2002. – 28 с.
10. Федерація професійних спілок України. Документи і матеріали (1997–2002). – К., 2002. – Ч. 2. – 282 с.
11. Федерація професійних спілок України (від з'їзду до з'їзду). – К., 2002. – Ч. 1. – 174 с.

Купчик О.Р.,

*канд. істор. наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Встановлення дипломатичних відносин між УСРР та Естонською Республікою (1920–1921)

В статтю проаналізовані особливості переговорного процесу по встановленню дипломатических отношений между УСРР и Эстонией в 1920–1921 гг.

The author of the given article analyses some specific features of the negotiating process aiming to establish diplomatic relations between Ukrainian SSR and Estonia in 1920–1921.

Ключові слова: офіційне визнання, дипломатичні відносини, договір, конференція, переговори, повноважене представництво, репатріаційна угода, додатковий протокол, ратифікація.

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності України є розвиток двосторонньої співпраці. Розвиваючи відносини з європейськими країнами, Українська держава може спертися на попередній історичний досвід. Серед країн, з якими Україна має певні традиції взаємостосунків і спільне державне минуле, виокремлюється Естонія.

Українсько-естонські відносини у ХХ ст. викликали значний інтерес дослідників. Праці радянських дослідників [1; 2; 3; 7] традиційно відзначалися пріоритетом висвітлення стосунків між УСРР та Естонською республікою (ЕДР) у контексті радянсько-західного протистояння у балтійському регіоні. За умов відновлення незалежної української державності науковці зосередили свої зусилля на вивченні українсько-естонських стосунків на початку 1920-х років. Лише в окремих наукових доробках опосередковано розглядається проблема двосторонніх відносин УСРР й Естонії у 1920 – 1921 рр. [8; 9; 14]. Практично залишається поза увагою сучасних істориків невеликий пореволюційний період, протягом якого радянська Україна виступала як суб'єкт міжнародних відносин і намагалася встановити дипломатичні стосунки з європейськими країнами, зокрема, з Естонією.

Метою цієї статті є аналіз переговорного процесу між урядами УСРР і Естонією у 1920–1921 рр., а також дослідження особливостей встановлення дипломатичних відносин між двома державами.

У ході подолання міжнародної ізоляції, УСРР прагнула поновити відносини з країнами, з якими до закінчення Першої світової війни (1918) знаходилась у складі однієї держави – Російської імперії. Під час мирних переговорів з Польщею у м. Ризі радянські дипломати неофіційно зустрілися з представниками естонського уряду і запропонували встановити офіційні відносини з УСРР. 17 грудня 1920 р. РНК УСРР отримала неофіційну згоду латвійців розпочати переговори. Українсько-естонську конференцію планувалося провести у столиці Латвії. РНК УСРР надіслала Е. Квірінгу і О. Шумському, які представляли її на Ризьких мирних переговорах, відповідні повноваження. Однак, уряд ЕДР запропонував провести конференцію у Москві.

Українці, зважаючи, що це допоможе координувати переговори з усіма прибалтійськими країнами, погодилася з естонцями [14, с. 107–108].

Дипломати УСРР, щоб налагодити офіційні стосунки з Естонією, використали її міжнародне становище. Вони врахували, що провідні європейські країни Франція і Велика Британія намагалися залучити Естонію до участі у прозахідній Балтійській Антанті [2, с. 7, 11], а також як складову антирадянського «санітарного» кордону у Північно-Східній Європі [7, с. 274]. Водночас вони затягували офіційне визнання цієї прибалтійської країни: Франція визнала Естонію 26 січня 1921 р., а США – лише у липні 1922 р. Спроби ЕДР вступити до Ліги Націй у 1920 р. Велика Британія і Франція заблокували. Естонію прийняли до цієї міжнародної організації у вересні 1921 р. [1, с. 24].

Встановити УСРР офіційні стосунки з Естонією сприяло укладення 2 лютого 1920 р. мирного договору між Естонією і РСФРР [3, с. 93]. Нарком закордонних справ РСФРР – Г. Чичерін 29 лютого 1920 р., у листі до голови уряду УСРР Х. Раковського, зазначив, що дипломатичні відносини між УСРР та Естонією потрібно встановити. А також, що повпред УСРР проводив би в Естонії, спільно з російським послом, радянську зовнішню політику, а зокрема, протидіяли там польському впливу [15].

У червні – жовтні 1921 р. сторони консультувалися щодо порядку денного роботи конференції. Естонія пропонувала підписати попередню угоду про репатріацію естонців, які проживали в Україні. УСРР, навпаки, прагнула укласти спочатку договір про взаємне визнання. Х. Раковський 30 червня 1921 р. повідомив естонський уряд, що буде застосовувати до естонців, які мешкали в УСРР, закони УСРР, тобто призиватиме на військову службу до РСЧА і не надаватиме їм статусу іноземних громадян в Україні. Ці дії радянська влада обіцяла припинити лише після підписання Естонією основного договору [12].

Українсько-естонська конференція відбулася у Москві 14 жовтня 1921 р. УСРР представляв повпред УСРР у Москві – Ю. Коцюбинський, Естонію – Д. Варес і Ф. Кельнер. Вони розглянули і затвердили вступну частину і перші статті основного договору: про взаємне визнання (ст. 1), відмову сторін угоди від будь-яких фінансових претензій (ст. 2), взаємно заборонити перебування на своїй території, осіб, військових формувань та організацій, які ставили за мету повалити уряд й існуючий політичний лад у протилежній державі (ст. 3), взаємний нейтралітет на випадок війни однієї із сторін угоди з третьою країною (ст. 5), встановлення дипломатичних відносин (ст. 14) [12]. Під час другого (18 жовтня) і третього (21 жовтня 1921 р.) засідань конференції УСРР погодилася повернути естонців, які мешкали в Україні, до ЕДР. Погодилася також повернути частину майна, зокрема, бібліотеки, архіви, художні твори, документи, які вивезли російські війська і залишили в Україні під час Першої світової війни.

Під час четвертого (24 жовтня) і п'ятого (27 жовтня 1921 р.) засідань сторони переговорів узгодили текст угоди про обмін населенням і порядок вивезення майна особами, які приймали естонське (українське) громадянство [12].

Договір між УСРР і Естонією було укладено 25 листопада 1921 р. Від УСРР його підписав Ю. Коцюбинський, від ЕДР – Д. Варес і Ф. Вельнер [4]. Договір складався з преамбули і 18 статей. Цього ж дня сторони переговорів уклали угоди «Про порядок оптації громадянства» і «Про вивіз майна осіб, які оптують українське (естонське) громадянство» [10]. Згодом уряди УСРР і Естонії підписали також «Додатковий протокол» (20 грудня 1921 р.), «Додатковий протокол до угоди» (27 травня 1922 р.), «Додатковий протокол до договору» (18 грудня 1922 р.), які визначали порядок повернення українців, які проживали в Естонії, до УСРР [5]. ВУЦВК ратифікував українсько-естонський договір 7 квітня 1923 р., естонський парламент – 16 грудня 1921 р. [13]. Уповноваженим УСРР у справах репатріації в Естонії (згодом повпредом) був призначений Є. Терлецький, його заступником по Естонії став – М. Гордон. Уповноваженим Естонії у справах репатріації в УСРР призначили, за сумісництвом, посла Естонії в РСФРР [11]. Представництво УСРР в Естонії проіснувало до квітня 1922 р. У результаті створення НКЗС СРСР і передачі йому

права закордонного представництва, повпредство УСРР у прибалтійських країнах, згідно з постановою ЦК КП(б)У від 10 квітня 1921 р., було ліквідоване [6].

Таким чином, уряди УСРР і РСФРР скористалися тим, що Франція і Велика Британія зтягували із визнанням Естонії, планували використати її лише у радянсько-західному військово-політичному протистоянні, і активізували взаємини з цією прибалтійською країною.

У відносинах з Естонією УСРР реалізувала власний план зовнішньополітичних домовленостей: вона використала бажання естонського уряду підписати репатріаційну угоду і повернути з України своїх громадян, щоб змусити їх укласти основний договір про офіційне взаємне визнання і встановлення дипломатичних відносин. Водночас, РНК УСРР успішно вирішила майновий спір між країнами. Вона не повернула естонцям частину майна, зокрема великих промислових підприємств, які були вивезені з Естонії російськими військами і залишені в Україні в роки Першої світової війни. Перспективним у цьому напрямі, водночас, залишається дослідження як естонців, що повернулися додому, уряди УСРР і РСФРР використали у Прибалтиці для розвідувальної роботи.

Література

1. Арумяэ Х. Т. Антинародная внешняя политика буржуазного правительства Эстонии в 1918 – 1939 гг.: Дисс. ... докт. истор. наук. – Таллин, 1987. – 44 с.
2. Арумяэ Х. Т. Внешняя политика буржуазной Эстонии в 1920 – 1925 годах: Автореф. дисс. канд. истор. наук. – Таллин, 1960. – 28 с.
3. Арумяэ Х. Т. За кулисами Балтийского союза (из истории внешней политики буржуазной Эстонии в 1920 – 1925 гг.). – Таллин, 1966. – 281 с.
4. Договор между УСРР и Эстонской демократической республикой (копия), полномочия, мандаты (1921 г.). // Центральный державный архив вищих органов власти та управління (далі – ЦДАВО України). – ФР. – 4 сч. – Оп.1. – Спр.617.– Арк. 48–52.
5. Додатковий договір між УСРР та Естонією // Вісти ВУЦВК. – 1922. — 30 трав.
6. Информационные сводки, доклады, статьи и письма представительства УСРР в Польше (16 февраля – 1922 – 30 января 1923 г.). // ЦДАВО України. — ФР. – 4 сч. – Оп.1. – Спр.591. – Арк. 55.
7. История Эстонской ССР. – Таллин, 1974. – Т.3: Март 1917 – до начала 1950-х годов. – 849 с.
8. Кульчицкий С., Павлюк О., Кірсенко М. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.397 – 490.
9. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921 – 1938). – К., 2003. – 512 с.
10. Обзорные статьи о внешней политике УСРР (19 апреля – 5 августа 1923 г.) // ЦДАВО України. — ФР. – 4 сч. – Оп.1. – Спр.700. – Арк. 4–4 зв.
11. Переписка с представительством УСРР в Польше (21 августа – 21 октября 1922 г.). // ЦДАВО України. — ФР. – 4 сч. – Оп.1. – Спр.75. – Арк. 4
12. Протоколы конференции по заключению договора с Эстонией и переписка с НКВД РСФСР по этому вопросу (10 июня – 7 декабря 1921 г.). // ЦДАВО України. — ФР. – 4 сч. – Оп.1. – Спр.687. Арк.3, 10–11 зв., 14–15, 16–21.
13. Ратифікація угоди УСРР з Естонією // Вісти ВУЦВК. – 1923. — 12 квіт.
14. Складенко Д. Є. Україна і Ризька мирна конференція (1921 – 1921 рр.). Дис... канд. істор. наук. – К., 1999. – 173 с.
15. Справки и переписка о взаимоотношениях УСРР с Австрией, Болгарией, Германией, Польшей и Турцией (25 февраля 1920 – 11 апреля 1921 гг.). // ЦДАВО України. – ФР. – 4 сч. – Оп.1. – Спр.628.

Мандрик М.В.,

канд. істор. наук, доцент кафедри суспільних дисциплін
Буковинського університету

*Організація розвідувальної діяльності та пропаганди
радянськими спецслужбами у прифронтовій зоні
протягом 1941–1943 рр. (на прикладі Північної Буковини
та Бессарабії)*

В статье на основе ранее неопубликованных архивных материалов проанализированы отдельные теоретические и практические аспекты организации советскими специальными службами разведывательной и пропагандистской деятельности на территории Западной Буковины и Бессарабии (1941–1943 гг).

Basing on earlier unpublished archival materials, the author of the given article analyses some particular theoretical and practical aspects of organizing intelligence and propaganda activity carried out by Soviet intelligence agencies on the territories of Western Bukovyna and Bessarabia during 1941–1943.

Ключові слова: розвідка, військово-політичний режим, політика румунізації, Військовий кабінет, цензура, радянські спецслужби, саботаж, тероризм, пропаганда.

Влітку 1941 р. Румунія окупувала терени Буковини, а до жовтня і Трансністрії – це майже 10% української території з населенням 3,5 млн. осіб. На цих землях було запроваджено військово-політичний режим, жорстка політика румунізації, новий адміністративний поділ та система управління. Представником влади став уповноважений генерала Антонеску для адміністрації Буковини, який був фактичним керівником Буковини, мав виключні права до остаточного вироблення закону про управління територією Буковини. Відповідно до постанови про адміністративну організацію території Буковини від 22 до 30 липня 1941 р. при Антонеску були створені 11 директоратів. Управління Буковиною здійснювалося такими органами: губернатором, директорами з відповідними відділами, радою провінції. На підставі декрету-закону про реорганізацію управління Бессарабії та Буковини від 3 вересня цього самого року запроваджено такі зміни: 11 дирекцій були реорганізовані на дев'ять директоратів. При губернаторстві діяв політичний орган – Військовий кабінет з підвідділами, що займалися питаннями збору інформації, контрінформації, цензури, розвідувальної діяльності. Була розроблена чітка адміністративна ієрархія і відрегульована система контактування між інституціями в Румунії та на Буковині, передачі даних, офіційних паперів, таємної кореспонденції, що дозволяло маршалові Антонеску за умов війни володіти ситуацією.

Суперечливість та складність цієї проблематики не дозволила історикам у радянський час ґрунтовно її вивчити. Пояснюється це як складністю доступу до архівних документів, які у 1944 р. були розпорошені радянською владою та частину їх вивезено до Москви, так і тематикою, що тривалий час залишалася під забороною. Це спричинило творення певних міфів та ідеологічних стереотипів, крізь які оцінювався період 1941–1944 рр. на окупованих українських теренах у контексті тодішньої міжнародної ситуації, відносин Румунії з Німеччиною та СРСР. Ця проблематика досі залишається майже недослідженою в українській історіографії, за винятком узагальнюючих праць В. Ковалюка, О. Павлюка, А. Собко. Цю своєрідну нішу заповнили праці румунських істориків М.- А. Керунту, П. Джеоржеску, І. Арделяну, І. Александреску, І. Скурту, які дослідили окремі аспекти проблеми, кілька документальних збірок, опублікованих у Румунії, Великобританії, Франції, що стосуються правління І. Антонеску [11–15]. У цьому дослідженні зроблено спробу крізь призму раніше неопублікованих архівних документів проаналізувати принципи організації розвідувальної та пропагандистської діяльності радянських спецслужб на

території Буковини та Бессарабії у 1941–1943 рр., яким чином сприймалися місцевим населенням румунська окупація та можливість повернення радянської влади, які методи роботи використовувалися для радянзації цих теренів.

Розгалужена мережа агентів та шпигунів дозволяла румунській розвідці отримувати необхідну інформацію про стратегічні наміри Радянського Союзу та роботу спеціальних служб ще задовго до початку Першої світової війни. Зокрема, у 1930-х роках у Парижі виходив журнал «Antibolchevisme», в якому публікувалися дуже цікаві матеріали щодо роботи радянської розвідки. Одна зі статей від 12 лютого 1939 р., що стосувалася організації радянської системи шпіонажу, зберігалася в Квестурі (управлінні) поліції м. Чернівці серед циркулярів конфіденційного призначення. Зокрема зазначалося, що на підставі відомостей, що надходять з Радянської України, встановлено, що система радянського шпіонажу реорганізована – Головне управління державної безпеки, що зберігало певну автономію, сьогодні перетворювалося на департамент комісаріату внутрішніх справ, тобто на Головне політичне управління (ГПУ). Зазначалося, що цей департамент має такі відділи – перший – відділ по боротьбі з контрреволюційними тенденціями; другий – відділ контролю за іноземцями; третій – відділ контролю за економічним шпіонажем, включаючи контроль за фінансовим комісаріатом і закінчуючи радянськими промисловими підприємствами; четвертий – секретний відділ контролю за агентами ГПУ. Контрреволюційний відділ поділяється на чотири підвідділи – (1) внутрішній, балтійський, французький, британський. Британський розгортає діяльність навіть на Далекому Сході і у колоніях Британської імперії. Наступних два відділи (з контролю за іноземцями та за економічним шпіонажем) розгортають діяльність, на яку Кремль звертає особливу увагу. Вони контролюють керівників первинних партійних організацій, що діяли на поштамтах, телеграфі та пресі.

Четвертий відділ (секретний – контролю за агентами) разом з підвідділом з охорони радянських кордонів створив мережу понад 80 прикордонних відділків на всіх теренах Радянського Союзу. Секретний відділ здійснює контроль за радянськими військовими, тобто знаходиться в тісних взаєминах з головним політичним управлінням армії. Прикордонний відділ підпорядковується заступнику комісара внутрішніх справ Проновського, з оточення Й. Сталіна [1].

Завдяки чітко спланованій та проведеній у серпні 1941 р. операції румунським спецслужбам вдалося заволодіти інформацією стосовно організації діяльності радянської розвідки, її напрямків [8]. Цю інформацію МВС Румунії розіслало для ознайомлення усім префектурам, у тому числі Буковини та Бессарабії. Внаслідок розсекречення групи радянських розвідників, закинутих на румунську територію парашутами встановлено коло їхніх завдань: 1) здійснення шпіонажу (збір інформації, що стосується німецьких та румунських з'єднань, ідентифікація аеродромів), саботажу (виведення з ладу залізничних колій, мостів, доріг, нищення телефонного зв'язку, виявлення розташування складів з боєприпасами, цистерн з паливом) та терористичних актів (нищення офіцерського складу, подача світлових сигналів для здійснення бомбардувань [8]. Парашутисти відібрані з найкраще фізично та інтелектуально підготовлених осіб, нерідко колишніх спортсменів, виключно членів або кандидатів в члени КППС, що дає право їм працювати в ГПУ. Групи сформовані по шість–вісім осіб віком від 19 до 38 років, серед них один знавець румунської мови, радіотелеграфіст, мінери, які оснащені радіопередавачем, географічною мапою, планом місцевості. Кожен член групи озброєний пістолетом «Маузер» та автоматом, при собі мав п'ять ручних гранат, дві–шість вибухівок, 10–12 пакетів паливного матеріалу, компас, ліхтар, харчі, фальшиві документи, нібито видані румунськими установами. Кожна група мала при собі румунську валюту, одягнена в румунську чи німецьку форму. Всі парашутисти перед отриманням спецзавдань проходили кількатижневу підготовку та інструктаж, а політичний комісар давав рекомендації щодо того, як уникнути полону [8]. Румуни заволодили не лише радіопередавачем, а й шифрами, складеними П. Шмідтом-Лейнертом, кодовими таблицями [8].

На початку 1943 р. агенти румунської служби безпеки здобули секретні матеріали, призначені виключно для внутрішнього користування радянської розвідки, що стосувалися напрямів та методів розвідувальної діяльності радянських військ у прифронтовій зоні у період зимового наступу 1942/43 р. Серед них були фотокопії умовних позначень, шифри. Зокрема йшлося про те, що у ході радянської офензиви взимку 1942/43 р. і у період її підготовки радянський Генеральний штаб та інформаційні органи НКВС почали активну підпільну діяльність у тилу, яка мала на меті збір інформації стосовно кількісного складу сил, розташування та планів німецьких формувань [4]. Також планувалося наведення паніки, порушення безпеки тилу, параліч постачання продукції та провізії, підтримка тотального дефіциту.

Для досягнення цих завдань розгорнулася справжня підривна кампанія, на реалізацію якої були кинуті всі сили радянських компетентних органів. Кількісний склад працівників радянських органів, надісланих через лінію фронту, була помітно збільшена, як у період контрнаступу, так і після наступу. Ці підривні елементи можна було розподілити на дві категорії: 1) елементи інструктажу з добре продуманою практичною діяльністю; 2) завербовані особи, що представляли різні соціальні верстви і не мали спеціальної теоретичної підготовки щодо розвідувальної діяльності, тому радянська влада намагалася кількістю досягти бажаних результатів. Для вербування необхідних елементів відповідними органами використовувалися зазвичай класичні методи, зокрема обіцянки матеріальних достатків та становища; психологічний тиск та погрози стосовно осіб або їхніх родин; шантаж стосовно осіб, які несли військову службу за попередньої влади. У такий спосіб можна була здійснювати вербування великої кількості агентів, особливо осіб, що народилися в тих місцевостях, куди наближалася лінія фронту, оскільки вони добре знали місцеву ситуацію, могли б легше виконувати доручення. Однак, як зазначалося в цих секретних матеріалах, немало таких завербованих агентів працювало на дві розвідки, або ж переходило на службу до німецької контррозвідки. Частина з них було розпізнане місцевим населенням, інші, в яких зашилася родина на окупованій зоні, намагалися переходити на більш безпечні терени.

Інструкції, які отримували ці агенти, носили досить поверховий характер, оскільки в них подавався опис завдання та поради щодо того, як уникнути розсекречення, або ж якщо цього не сталося, то якими мали бути подальші дії. Однак ці інструкції обмежувалися тим, що рекомендувалися основні принципи роботи для цієї місцевості та контрольні пункти окупаційної влади, щоб не потрапити до рук ворога. Лише у випадках, коли йшлося про виконання спеціального завдання, що вимагало особливої довіри до агента, проводився спеціальний інструктаж. Зазвичай, виконання завдання залежало від інтелігентності, інтелектуальних здібностей та спритності агента. Стосовно тих осіб, які отримували особливі доручення і для їх виконання потрібно було переходити лінію фронту, то тут підготовка варіювалася. Ці завдання виявлялися короткотривалими для виконання і негайними, оскільки результати могли бути використані лише Генеральним штабом. Секретні матеріали, виявлені румунськими розвідниками, вказують на те, що серед основних напрямів діяльності радянських агентів були такі:

1. Пропаганда – для цього завдання виключно відбиралися члени КПРС, партизани, які фанатично вірили у доцільність та досконалість радянського режиму. Тематика пропаганди була такою: «...війна ведеться з метою визволення Батьківщини та звільнення територій, окупованих фашистськими бандами»; «Червона Армія пролетаріату може домогтися перемоги». Через це робилися спроби підтримати дух населення з окупованих німцями територій у сенсі симпатизування радянському режимові, оскільки зрадники мали бути притягнуті до відповідальності тоді, коли радянські війська захоплять владу. Оскільки переважно молодь з окупованих територій виявляє бажання записатися в ряди радянських формувань, то пропаганда має на меті заохочувати решту населення до створення окремих груп та партизанських загонів для ведення боротьби з німецькими військами та їхніми союзниками.
2. Саботаж – повинен був розгортатися в першу чергу на підприємствах, що функціонували на окупованих територіях та залізницях. З цією метою агенти, що перейшли лінію фронту та

партизани, які залишилися під німецькою окупацією мали влаштуватися працювати на промислові підприємства та залізниці у ролі керівного персоналу або ж як робітники. У такий спосіб мали створюватися проблеми з постачанням фронту, ставлячи військові частини на фронті у дуже складне становище.

3. Тероризм – мав застосовуватися стосовно окремих груп та військових осіб, телеграфу, телефонної мережі, ліній комунікації. Серед населення мала провокуватися паніка та створюватися небезпечна ситуація в тилу. Протягом зимового наступу радянських військ був добре підготовлений терористичний апарат у німецькому тилу, який отримав інструкції вичікувати відповідні накази верховного командування.
4. Шпіонаж – був одним з провідних напрямів розвідувальної діяльності спецслужб, особливо під час наступу 1942–1943 рр. і полягав у зборі інформації про кількісний та якісний склад ворожих військ. Як зазначалося в документах, для виконання цих завдань використовувалася особливо велика кількість агентів, які не повинні були жєбрувати нічим. До завдань шпіонажу належали:

- збір інформації;
- встановлення контактів з резидентами та партизанами з територій, втрачених СРСР та збір інформації стосовно цього;
- перевірка інформацій, принесених іншими агентами.

Збір інформації мав відбуватися за такими напрямками:

- транспортування військових частин та боєприпасів для ведення війни;
- настрої німецьких частин та союзників;
- дислокація німецьких та румунських частин, одиниць та штабу армії;
- ідентифікація складів, аеродромів;
- напрямки руху військових частин шляхами з тилу фронту;
- спорядження та харчування військових частин;
- розташування армій, позиції артилерійських батареї;
- настрої населення прифронтної зони;
- міцність позицій Компартії та її членів у місцевості;
- інформації про голів сільських рад, міліціонерів та інших місцевих чиновників, призначених окупаційною владою.

Лише у випадку, коли особу відібрали контррозвідувальні органи для виконання завдань надзвичайної секретності, вона проходила спеціальне навчання і вчилася користуватися так званою легендою – своєрідним текстом, складеним радянськими інформаційними органами, що містив справжню інформацію про біографію агента, доповнену різними фальшивими даними, що виправдовували його перебування в даній місцевості, де його спіймали. Особливу довіру та можливість виконання щоразу складнішого завдання отримували агенти, яким вдалося уникнути затримання ворожою контррозвідкою при наближенні лінії фронту.

Для встановлення контактів з резидентами та радянськими партизанами агенти використовували певні паролі. Зокрема, агент-інформатор Баран, що був засланий із завданням у с. Охтирське, мав зав'язати контакти з резидентом Петренко через такі паролі: Баран: «Діду, не хочеш купити у мене сорочку?» Петренко: «Ні, якщо маєш пару штанів, то я їх куплю». Або інший випадок: агент Бабенко, який мав зав'язати контакти з резидентом Сорокіним, повинен був застосовувати такий пароль. Ввійшовши до хати Сорокіна, Бабенко мав сказати «Бабенко прибув!». Сорокін мав його запитати чи той мав два прізвища, на що Бабенко мав відповісти «так» і запитати «Ваше прізвище?» Сорокін мав відповісти: «Сорока-Бабин». «А твоє прізвище?» Бабенко мав відповісти: «Бабенко-Коваленко». Шпигун, будучи розпізнаним резидентом, отримував конверт з інформативним рапортом, потім мав бути супроводжений Сорокіним добре знайомою дорогою і з його допомогою переходив лінію фронту.

Для коригування рапортів та інформативних даних про дислокацію частин, радянські агенти були інструктовані так, щоб ці відомості викладались на папері виключно у вигляді малюнків прихованого змісту, де кожна деталь повинна була відповідати деталі на місцевості. З цією метою агент, перш ніж вирушити на виконання завдань, повинен отримати відповідні навички у малюванні і запам'ятати, що означають позначення. Умовні позначення, застосовані радянськими агентами в інформативних рапортах: дитячі санки – легкі танки, санки для транспортування – важкі танки, ручний візочок – легковий автомобіль, віз для коней (підвода) – вантажівка, жінка – піхота, жінка з відром – мотопіхота, сіно – сховища боєприпасів, купа дров зліва від дому – артилерія, купа дров справа від дому – ПВО, собака на прив'язі – воєнний ешелон, вільна собака – кавалерія, жінка з парасолькою – повітряна артилерія (парашутисти), качка у воді – флот, качка на суші – авіація, міст – крамниця, покривало на вірьовці – аеродром, вила – батарея, граблі – дивізія, пеньок (колода) – полк, стоячі бочки – бригади, лежачі бочки – батальйон, радіоантена – рота, відро – взвод, коло – група, скриня – кулеметні гнізда, миска, притулена до стіни – бетонний каземат (дот), покладена миска – дерев'яний каземат [2].

Іншими методами комунікацій між резидентами та партизанами, які використовувалися радянськими агентами під час наступу був перехід лінії фронту маловідомими шляхами, апарати TFF, морські шляхи та зв'язок з допомогою моторних човнів, парашути. З наведених вище прикладів складається уявлення про напрями діяльності окремих агентів та таємних груп, їхні зв'язки з органами НКВС та спеціальними розвідувальними загонами під час радянської зимової офензиви. Як коментує румунська розвідка, всі вони дотримувалися суворої секретності, абсолютна конспірація була обов'язковою умовою, яку радянські органи ставили особам, засланим із завданнями. Завдяки цьому вони володіли значною інформацією і відповідно досягали потрібних результатів у плануванні військових операцій. З одного боку, великий вплив підпільних елементів, надісланих радянською владою зі спеціальними завданнями в німецький та союзницький тил, з іншого боку, постійне існування місцевих терористичних елементів на територіях, втрачених радянською армією вказували на те, що вплив НКВС залишався відчутним і мав тенденцію до зростання. Саме це насторожувало румунську службу безпеки. Тому було розроблено план дій по знешкодженню цієї небезпеки. Було активізовано діяльність контрозвідувальних органів з метою паралізування підпільної діяльності агентів та радянських партизанів. Напрями цієї діяльності виглядали так:

- стеження за шляхами та чіткий контроль за особами, які починають переміщатися водночас із наближенням лінії фронту;
- стеження за персоналом, який працює на промислових підприємствах та залізницях, так само як і за чиновниками державних установ, місцевим населенням з територій, втрачених Радянським Союзом;
- постійне стеження за колишніми членами КПРС;
- чіткий контроль за персоналом, який під час радянської окупації займав адміністративні пости;
- перехоплення таємної інформації, що передається радіопередатчиками;
- грошові винагороди за виявлення партизанів, імена цих людей тримати в таємниці, щоб вони не зазнали переслідувань;
- переслідування тих, хто знав, але не доніс своєчасно місце знаходження цих елементів;
- здійснення пропаганди в тилу радянського фронту, пообіцявши тим, хто, буде виявлений і добровільно здасться румунам, не буде знищений [2]. Пропаганда мала привести до необхідності кардинальної перебудови системи діяльності радянських інформативних органів. Румунська розвідка сподівалася, що це відбере багато часу, тим більше потрібно буде коригувати систему підготовки радянських агентів, що мало би паралізувати шлях отримання інформації Генеральним штабом. Відповідно полегшиться боротьба проти партизанів з меншими затратами особового складу та боєприпасів;

- вжиття загальних заходів адміністративного характеру, яких мало дотримуватися населення з територій, захоплених німецькими та союзницькими арміями.

Це мало би пряий результат у разі справжнього притягнення населення на бік нової форми життя та відтягнення його з-під впливу колишньої влади. У результаті сформувався б клімат, несприятливий для підпільної діяльності.

Численні агентурні донесення, інформативні ноти, конфіденційне листування між найвищими інституціями влади Румунії вказують на практичне втілення цієї політики радянськими розвідувальними органами, а також заходи, що вживалися румунськими органами безпеки та адміністрацією, щоб максимально цьому протидіяти. Так, в одному з агентурних донесень, датованих червнем 1942 р., йшлося про значну та досить плідну роботу з місцевим населенням, яку розгорнули радянські агенти на Буковині та Бессарабії. Зазначалося, що мирне населення українських сіл теж живе під пресингом комуністичних агентів. Всі, хто за радянської влади займав посади голів колгоспів, директорів шкіл, а також ті, хто залучався до співпраці з НКВС як агенти, нині активно працюють на радянську розвідку. Відповідно, ці особи чинять перешкоди румунській адміністрації, яка, за критичними оцінками самого військового кабінету, на диво, не вживає найжорсткіших заходів. Вони вільно перебувають у селах, заново інтегруючись на адміністративні установи, школи, церкви і працюють під прикриттям [9].

23 лютого 1943 р. секретар Президії Ради Міністрів Румунії С. Яманді на підставі отриманої таємної інформації з Генерального штабу (Marele Stat Major) Другого корпусу румунської армії повідомив, що комуністи, які залишили Бессарабію та Буковину разом з радянськими військами, змогли різними шляхами отримати довіру у німецької армії, переважно займаючись паплюженням румунської армії у німецькому середовищі. Вони отримали документи від німецького штабу за хорошу поведінку. Водночас ці люди отримали спеціальні рекомендації з радянського боку щодо повернення на Буковину та Бессарабію, а також чітко поставлені завдання – підготовча діяльність щодо здійснення радянізації на цих теренах та отримання якнайбільшої кількості прихильників радянської влади [6]. У зв'язку з цим Президія поставила чітку вимогу перед військовим кабінетом губернаторства здійснювати чітку перевірку кожного новоприбулого з-за кордону, посилити прикордонний контроль, особливо пильно ставитися до тих, хто переходить кордон таємно або під прикриттям репатріантів зі Східного Бугу, виявляючи серед них потенційних шпигунів.

Бюро контррозвідки Генерального штабу румунської армії підтвердило зазначену вище інформацію. Зокрема, пересуваючись з території Буковини та Бессарабії, радянські військові частини взяли з собою найактивніших комуністів, які прибули сюди для активізації комуністичної пропаганди та сприяння радянізації населення. Далі йшлося про те, що ці особи справді прибувають сюди під прикриттям репатріантів, мають при собі відповідні посвідчення репатріанта, документальне підтвердження, видане німцями за добру поведінку, що також прирівнюється до посвідчення. Оскільки в'їзд таких осіб у країну вважався небезпечним, то йшлося про вжиття заходів для нагляду за кордонами та створення системи перешкод для потрапляння їх до країни, а з іншого боку – системи ідентифікації кожного, хто перетинає кордон. Прикордонній поліції та органам безпеки нагадувалося про те, що єдиним контрольно-пропускним пунктом для репатріантів є м. Тирасполь, де працює комісія по відбору і, що репатріація дозволена лише на підставі посвідчень, виданих румунськими органами, з візою, отриманою у Тирасполі [6]. Вже 5 квітня МЗС Румунії видає наказ № 79623/1943 щодо запровадження паспортного режиму для тих, що виїжджає за кордон – документи, що посвідчують особу повинні бути виданими виключно генеральним директором поліції, щоб таким чином здійснювати контроль за кожним [7].

15 березня 1943 р. від Президії Ради Міністрів до губернатора надійшла інформаційна нота про активізацію радянської пропаганди на теренах Буковини та Бессарабії. Зокрема, йшлося про те, що в середовищі українського населення в Північній Буковині та Бессарабії працюють радянські агенти, які говорять, що ці землі були в минулому під радянською владою і що треба

перешкоджати поширенню антибільшовицьких тенденцій. Ці радянські пропагандисти роблять усе, щоб завадити формуванню на українських територіях головного губернаторства добровільних частин, утворених з українців і призначених для антирадянської боротьби. Ця пропаганда здійснюється переважно серед молоді, при цьому шукаючи можливість їхнього вербування та відправки у складі радянських формувань на фронт. Агенти перебувають у селах і переховуються у родинях українських селян, які сподіваються на звільнення з-під іноземного ярма [5]. 26 березня 1943 р. бюро поліції Жандармського інспекторату Чернівців надіслало військовому кабінету губернаторства інформаційну ноту щодо радянської пропаганди, що поширюється на теренах Буковини після битви під Сталінградом [3]. Зазначалося, що після розгрому німецьких військ під Сталінградом серед українців Буковини ширяться чутки, що радянські війська повернуться на буковинську землю. Тому обговорюється необхідність організуватися та перейти на бік партизанів, щоб себе реабілітувати перед радянською владою.

Таким чином, аналіз численних агентурних донесень, інформативних нот, конфіденційного листування між найвищими владними інституціями Румунії дають змогу відтворити загальні напрями розвідувальної діяльності та здійснення радянської пропаганди на теренах Північної Буковини та Бессарабії, що були окуповані військовим режимом І. Антонеску. Це дозволило пролити світло на деякі маловідомі аспекти військової історії 1941–1943 рр., окреслити заходи, що вживалися румунськими органами безпеки та адміністрацією, щоб максимально протидіяти радянській захопленні теренів та зміцнити тут свій вплив.

Література

1. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 38 Chestura Poliției Municipiului Cernăuți (Квестура (управління) поліції, м. Чернівці). – Оп. 2. – Спр. 766. – Арк. 10.
2. ДАЧО. – Ф. Р-307 «Guvernământul Provinciei Bucovina» (Губернаторство провінції Буковина, м. Чернівці). – Оп. 1. – Спр. 406. – Арк. 11, 14.
3. Там само. – Спр. 1099.
4. Там само. – Спр. 1100.
5. Там само. – Спр. 1124. – Арк. 1–2.
6. Там само. – Спр. 1126. – Арк. 1, 5.
7. Там само. – Спр. 2028. – Арк. 1.
8. Там само. – Спр. 2407. – Арк. 70, 72, 75.
9. Там само. – Спр. 3658. – Арк. 1.
10. Лебедев Н. История Румынии (1918-1970). – М.: Наука, 1971.
11. Alexandrescu, Ion, Ion Ardeleanu, Gh. Buzatu și colab., Istoria militară a poporului român, VI, 1919–1944, București, Editura Militară, 1989.
12. Ardeleanu, Ion, C. Botoran, Gh. Buzatu, Florin, Constantiniu și colab., România în anii celui de-al doilea război mondial, 3 vols., București, Editura Militară, 1989.
13. Ciorănescu, George, Bessarabia. Disputed Land between East and West, Munich., Ion Dumitru – Verlag, 1985.
14. Rallo, Michele, România în perioada revoluțiilor naționale din Europa (1919–1945), București, Editura SeMpre, 1993. Ed. originală: Roma, 1990.
15. Scurtu, Ioan, Contribuții privind viața politică din România. Evoluția formei de guvernământ în istoria modernă și contemporană, București, Editura Științifică și Militară, 1988.

Лабур О.В.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії
Національного технічного університету «КПІ»

*До питання висвітлення гендерної трансформації в Україні
(перша половина ХХ ст.) у працях сучасних вітчизняних науковців*

В статтю в обобщенном и систематизированном виде исследуются современные научные работы, посвященные сути и причинно-следственной обусловленности трансформационных процессов в гендерных отношениях в первой половине ХХ в. на Украине.

The author of the given article, in general and systematized ways, studies modern scientific works on the essence and cause-and-effect conditionality of transformation processes within gender relations in the first half of the XXth century in Ukraine.

Ключові слова: трансформація, сучасна історіографія, гендерні відносини, гендерна асиметрія, причинно-наслідкова обумовленість, міждисциплінарність.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. у методологічній складовій наукових досліджень минулого України започатковується новий гендерний підхід. Його поява та вкорінення у систему наукового аналізу були обумовлені суспільно-політичними зрушеннями, що відбувалися наприкінці ХХ ст. не лише в Україні, а й у цілому світі. Визначальними подіями міжнародного співтовариства стали зустрічі у Мехіко (1975), Копенгагені (1980), Найробі (1985) та Пекіні (1995) на Міжнародних конференціях щодо поліпшення становища жінок, де було узагальнено світовий досвід подолання дискримінації щодо жінок і прийнято конкретну програму дій по забезпеченню реальної гендерної рівноваги у світі. Україна не була осторонь міжнародних демократичних процесів і однією з перших серед членів ООН ратифікувала Конвенцію про ліквідацію форм дискримінації щодо жінок. Одним з напрямів реалізації положень цієї Конвенції передбачалось розширення дослідних програм і заохочення гендерного аналізу у всіх сферах суспільного життя України, у тому числі й гендерної ретроспективи української історії [1]. Отже, вивчення історичного минулого крізь призму гендерних відносин має насамперед суспільно-політичну актуальність і значення, особливо враховуючи наміри побудувати цивілізоване і демократичне українське суспільство.

Звернення науковців до гендерного підходу у пізнанні історичних процесів було також спричинене і тими внутрішніми процесами, що відбувалися в самій історичній науці останніх 15 років – відхід від розуміння та використання марксистсько-ленінської теорії як єдиної методологічної бази наукових досліджень та поява альтернативних методологічних концепцій. Позитивним кроком у відродженні історичної науки як діалектичної і об'єктивної дисципліни стало її повернення до наукового аналізу соціальної історії українського суспільства, складовою якого є й історія повсякденності, й історія уявлень та ідей, й гендерна історія та ін. Ці нові дискурси взаємопов'язані між собою і поступово все більше набувають ознак самостійних наукових напрямів та навіть окремих теоретичних концепцій [2]. Вони не тільки значно розширюють міждисциплінарний дослідний простір історичної науки, а й забезпечують його актуальність і затребування у перспективі.

Виходячи з актуальності гендерного підходу у дослідних працях, вбачається необхідним і закономірним зробити спробу визначити та проаналізувати певний масив наукових пошуків щодо гендерної трансформації в Україні першої половини ХХ ст., розуміння вже усталених позицій, постановка нових проблем та завдань по їх вирішенню. Доцільно, на нашу думку, перш як визначати сучасний стан наукових розробок щодо зазначеної теми, зупинитися на стартових позиціях досліджень з гендерної проблематики.

Насамперед слід зазначити, що гендерні дослідження не є виключно українським науковим надбанням, а характерні для всього світового загалу. Становлення цих досліджень як складової

наукового історичного знання відбувалося на синтезованій інтернаціональній основі і феноменологічних засадах із збереженням своєї етнонаціональної унікальності. Такий стан речей пояснюється самою суттю дефініції ЧОЛОВІК/ЖІНКА, її наднаціональному характері та одночасно соціокультурної специфічності. Інтернаціоналізація проявляється на пострадянському просторі також від запозичень гендерної методології західноєвропейських та американських феміністичних гендерних студій.

Слід відзначити, що в Україні гендерний підхід у наукових дослідженнях визначається певним дуалізмом формування. По-перше, сьогодні він знаходиться на етапі освоєння надбань західних вчених та інституційного оновлення. По-друге, предмет і об'єкт дослідження не є абсолютно новими в українській історіографії, а внесені у сферу наукового аналізу ще у XIX ст. вивченням ролі і місця жінки в історії [3]. Виходячи із зазначеного, з певними застереженнями можна погодитися з висновком відомої американської дослідниці гендеру М. Рубчак, що в Україні ще «...далеко до тієї доброзичливості й поваги, з якою ставляться на Заході до гендерних студій як галузі академічних досліджень» [4]. Це пояснюється такими факторами: пануванням позитивістської методології на рубежі XIX–XX ст. щодо історії жінок; побоюванні академічної спільноти у причетності до феміністичного радикалізму і визнанням догматичності марксистсько-ленінської теорії у радянській історіографії, яка виключає саму потребу в гендерному аналізі в сучасному її розумінні [5]. Але офіційне оголошення відсутності гендерної дискримінації у Радянському Союзі, особливо після 20-х років XX ст. та зосередження уваги дослідників на економічному і політичному аспектах ще не означало, що проблема вирішена.

На нашу думку, якомога більше залучення науковців-істориків до розгляду гендерної проблематики і пошуків оптимальних моделей гендерних відносин в українському суспільстві сприятиме формуванню усталеної методологічної бази вітчизняних гендерних досліджень. Автор з розмаїття методологічних складових гендерних досліджень надає перевагу саме історико-соціальному аналізу, не зменшуючи значення та необхідності бібліографічного і лінгвістичного підходів.

Початком і кінцевим результатом гендерних досліджень є проблема гендерної асиметрії: її наявність чи відсутність. Тому трансформаційні процеси визначають насамперед подолання асиметричності крізь призму гендеру у напрямкі рівноцінного партнерства статей (паритетної демократії). Аналізуючи сучасну наукову літературу, можна зазначити, що хоча окремих наукових монографій з визначеної проблеми ще досі не створено, проте це питання є наскрізним у всіх гендерних дослідженнях, що стосуються першої половини XX ст. При цьому гендерними проблемами зазначеного періоду переймалися не тільки історики, а й соціологи, філософи, психологи та правники [6].

Отже, першою тезою є характеристика самих трансформаційних змін, що відбулися у першій половині XX ст., а саме – юридичне оформлення рівності прав чоловіків і жінок. Так, Т.О. Свидла визначає, що вперше рівність було закріплено в Конституції Української Народної Республіки 1918 р. у ст. 11: «Ніякої різниці в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає» [7]. Б. Савчук, досліджуючи участь жіноцтва у суспільному житті Західної України, зазначає, що одним з перших революційно історичних кроків ЗУНР у 1919 р. було надання жінкам усіх громадянських прав. Незаперечним фактом є те, що першими в Україні проблему рівноправності жінок і чоловіків на законодавчому рівні поставили саме революційні національні уряди (УНР та ЗУНР), водночас механізм реалізації рівного партнерства за спостереженнями науковців було визначено тільки у Конституції УРСР у 1937р. [8].

У науковій літературі зазначається, що найрадикальніші гендерні перетворення відбулися саме у сфері шлюбно-сімейного права за доби встановлення радянської влади. Юрист-дослідник І.В. Жилінкова наголошує, що прийняті вже у перші роки радянської влади (1917–1919) нормативні акти проголосили принципово новий підхід до регулювання відносин у сім'ї, де «...рівність подружжя і визнання прав позашлюбних дітей воістину стали гаслом того часу».

Причому, норми права започатковані в Росії, через деякий час за аналогією відтворювалися в Україні. Цікаво, що авторка звертає увагу на глобалізацію таких тенденцій у світі, при цьому наголошуючи на те, що у Росії (читай – Радянському Союзі. – *Авт.*) вони були найрадикальнішими [9].

На порівняльному аналізі шлюбного законодавства радянської Росії і Північної Європи побудована і робота шведського історика Х.Карлбека. Він підтримує погляди українських науковців про прогресивність радянського шлюбного законодавства порівняно з європейським, зауважуючи, на те, що Росія зробила після Першої світової війни гігантський стрибок вперед на шляху модернізації суспільства. Фактично новий радянський закон про сім'ю означав, на думку автора, секуляризацію інституту шлюбу, коли його чинність набувалася з моменту реєстрації громадянськими органами влади та спрощувалася процедура розлучення. Революційними виглядали і права народжених у шлюбі чи поза ним дітей у сім'ї, коли встановлювалася верхня межа батьківського спадку в розмірі 10 тис. руб., та легалізація абортів, що, на думку автора, суттєво контрастувало з законодавством європейських держав [10]. Фактично всі дослідники визначають революційність і прогресивність трансформаційних змін. Але, як наслідок проголошеної тези, виникають одразу два питання: які причини і обставини призвели до цих змін? Наскільки вони мали вплив на тогочасну життєву практику і були сприйняті суспільством?

Щодо причин і обставин гендерної трансформації, то думки вчених почали розділятися. Серед причин визначали модернізаційні процеси, які розпочалися з реформ 60-х років XIX ст. (Х. Карлбек), настання нової ери прав людини, коли постає питання жіночих прав (О.М. Пищуліна), суспільно-політична активність та революційні вибухи (Л. Смоляр, О. Луценко та ін.). Цікаво, що визначення причин безпосередньо пов'язано з фаховим напрямом досліджень самих науковців. Так, юристи пов'язують їх з настанням ери прав людини, історики – з суспільно-політичними процесами, що обумовлені розвитком капіталістичних відносин. А інші, наприклад П.Е. Чмихало, визначають, що верховенство чоловіків у соціальній сфері до XX ст. було обумовлене об'єктивними факторами, пов'язаними з тим, що чоловіки забезпечували більшу частину матеріальних потреб суспільства, а з настанням XX ст. нерівність уже не має під собою реальних об'єктивних причин [11]. З точки зору об'єктивної діалектики визначені причини є скоріш різними гранями системного явища під назвою індустріальна модернізація, якщо під цим терміном розуміти перетворення у політичному, ідеологічному, соціонормативному та науково-технічному розвитку людства.

У більшості праць простежується закономірність та обумовленість трансформаційних змін у гендерних відносинах на початку XX ст. Зокрема Л. Смоляр зазначає, що під тиском революційних подій цього періоду змінювалося уявлення про права жінок в правах спадкування рухомого майна, що було прийняте Державною Думою Росії у 1912р. Але ця рівність в правах не стосувалася нерухомого майна. У збірнику «Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність» дослідники звертають увагу на те, що у більшості програмних документів політичних партій досліджуваного періоду серед важливих питань ставилося завдання про виборче право для «всіх громадян і громадянок» (це право було актуальним для всіх передових країн Європи. – *Авт.*), заборона жіночої праці у шкідливих галузях виробництва та надання відпустки за пологами терміном до шести тижнів. Також дослідники визначають тенденції поступового залучення жінок у сферу виробництва, коли «...на сцену виходить тип жінки-робітниці» (І.В. Жилінкова), де праця жінок стає дедалі вигіднішою [12].

Крім того, відбувалися зрушення і у професійній освіті жінок на рубежі XIX–XX ст. Так, дослідник О.В. Аніщенко відзначає зростання і наявність великої кількості суб'єктів законодавчого забезпечення жіночої фахової освіти жінок та їх професійної діяльності. Цікавим є те, що ще у дореволюційний період відбувається підтримка приватної ініціативи у галузі жіночої професійної освіти [13]. Виходячи з цього, можна зазначити, що всі науковці фіксують та окреслюють витоки гендерних змін за радянської доби ще з революційних часів. Питання скоріш

постає у їх масовості, масштабності на практиці. У цьому аспекті радикальні зміни в радянській період виглядають більш грандіозними і прогресивними. Можна погодитися з думкою Х.Карлбека, що реформування сімейно-шлюбного права вже тривалий час обговорювалося в інтелектуальних і законодавчих колах царської Росії, а радянська влада прийняла більш радикальне законодавство, ніж раніше можна було очікувати, і цьому його історичне значення [14].

Другою тезою гендерних трансформацій у першій половині ХХ ст. є наслідкові процеси і сприйняття таких нововведень у свідомості пересічного громадянина чи громадянки. З огляду на це цікавим є дослідження принципів роздільності та спільності майна у сім'ї, проведене І.В. Жилінковою, де науковець визначає, що перехід до спільності подружнього майна у 1926 р. захистив жінку більше, ніж роздільність, хоча це першочергово мало на меті звільнити жінку від економічної залежності від чоловіка. Не мало позитивних наслідків і не сприяло поліпшенню правового стану жінки у сім'ї також визначення юридичної сили за фактичними шлюбними відносинами (шлюб без реєстрації на віру), що призвело до встановлення у 1944р. обов'язкової державної реєстрації [15].

Водночас у сфері виробництва науковці фіксують вражаючі результати. Так, О.Г.Воронко, досліджуючи формування тенденцій виробничо-професійної зайнятості жіночого населення України у 20–30-х роках, доходить висновку, що за переписами 1926 та 1939 рр. відносна чисельність жінок, зайнятих у сільському господарстві, зменшилась майже вдвічі, а у промисловості їх частка зросла на 29,4%, на транспорті – 20,5 %, у будівництві – 13,9 %. Така ситуація пов'язана насамперед з поширенням у суспільстві фізичної праці, що в свою чергу визначало і специфіку зайнятості жінок [16]. Підтвердження цих висновків зустрічаємо і у дослідженні довоєнного періоду Л.Стефаненко. Особлива увага при цьому приділяється проблемі жіночого безробіття із встановленням радянської влади і робиться висновок, що «... у перші роки радянської влади участь жінок у виробництві не мала масового характеру». З реалізацією курсу індустріалізації темпи залучення жінок у суспільне виробництво значно прискорюється [17]. Таким чином, вражаючі результати по залученню жінок у масове виробництво за спостереженнями вчених мало політико-ідеологічний характер.

Зворотня сторона значного залучення жінок у виробництво розглядається у праці О.В. Аніщенко, де зазначається, що таке масове залучення у 30-х роках відбувалося за рахунок обмеження можливостей їх самореалізації у науковій та освітній галузях. До цього далеко не завжди прискорене здобуття жінками кваліфікації давало можливість їх працевлаштуванню за спеціальністю. На основі широкої джерельної бази вчений спостерігає у реальності іншу картину, коли «... незважаючи на здобуті знання переважна більшість робітниць виконувала роботу, яка не вимагала кваліфікації (чорнороби, кур'єри та прибиральниці)» [18]. За даними, наведеними Л.Стефаненко, підтверджується ця позиція, а саме – близько 64 % робітниць працювали на некваліфікованих роботах – чорноробами, кур'єрами та прибиральницями, 27 % – на напівкваліфікованих і лише 9 % мали кваліфікацію [19].

Цікавим є розгляд питання про призначення жінок на керівні посади. Вперше постановку цього питання зустрічаємо у дослідженні О.Г. Воронко, який на основі тогочасних статистичних даних визначає дуже малу представленість жіноцтва у органах державного управління, партійних та інших громадських організаціях. Вона була на рівні 10,2 %, а серед керівників підприємств не перевищувала 7% [20]. Подальша фундаментальна розробка цієї проблеми з урахуванням не тільки статистики, а й динаміки представлення жінок і чоловіків на керівних посадах у радянські часи ще попереду і чекає на своїх дослідників.

Аналізуючи проблему гендерної трансформації у 20–30-х роках ХХ ст., чимало науковців наголошують, що другим значним кроком поряд із законодавчим закріпленням рівності прав жінок і чоловіків на шляху реалізації більшовицької концепції розв'язання «жіночого питання» було створення при партійних органах жіночих відділів у 1919–1921 рр., які б мали опікуватися

безпосередньо проблемами жінок. При цьому, науковці акцентують увагу на тому, що жіночі відділи, як невід'ємна складова партійних структур, здійснювали переважно агітаційну роботу серед жінок щодо залучення їх до радянського будівництва. Чітку характеристику жіночим відділам у своєму дослідженні дала Л. Стефаненко, яка зазначила, що вони були не осередками жіночого руху, а виступали ініціативою партії. Проте, за її даними, відсоток жінок України, представлених у Компартії України у 1922 р., становив 7,7 %. Серед важливих напрямів роботи жінвідділів було також проведення занять з політграмоти серед безпартійних за програмою, складеною Центральним відділом робітниць і селянок. Жіночі відділи, окремі товариства та гуртки політграмоти сприяли ліквідації неписьменності серед жінок [21].

Скасування жінвідділів у 1930 р. дослідники пов'язують з оголошенням радянським керівництвом остаточного вирішення жіночого питання. За влучним виразом В.М. Касілової та Т.П. Шарової, «...жодного нерозв'язаного жіночого питання вже не лишилося і радянські жінки досягнули всю повноту рівності» [22]. Таким способом штучно створювалася уява про те, що жінки у Радянському Союзі отримали реальні рівні права з чоловіками. Проте, більшість сучасних дослідників в Україні критично ставляться щодо проголошення про остаточне вирішення жіночого питання у зазначений період і наголошують на необхідності поглибленого аналізу реального стану гендерної асиметрії.

Оцінюючи нововведення радянської влади і порівнюючи їх з аналогічними процесами у Швеції, Х. Карлбек доходить цікавого і деякою мірою активізуючого на подальші наукові пошуки висновку, що модернізація гендерної сфери за загальною спрямованістю (звільнення жінки і зрівняння її у правах з чоловіком, секуляризація шлюбу, захист прав дітей та ін.) у Росії і Північній Європі відбувалося в двох різних варіантах. Політична реалізація певної ідеї у російському випадку і соціальна практика, обгорнута у юридичні формули, – у північноєвропейському [23]. На політичному характері також наголошують і сучасні українські наукові дослідники, визначаючи, що успіх цих нововведень у той період був швидше бажаним, ніж реальним.

Малодослідженим у наукових розробках залишається питання створення нових стереотипів поведінки, які прийшли на зміну традиційним після більшовицького радикального реформування. Часткову відповідь знаходимо у працях сучасних психологів Т.В. Говорун та О.М. Кікінежді. На їхню думку, саме у той історичний період почали формуватися типові моделі гендерної поведінки, коли чоловіки і жінки виховувалися передусім як товариші, тобто поза статевою ознакою, що у результаті й продукувало виникнення образу «чоловіків у спідницях» (жінку з веслом, напористу тітку з черги за дефіцитом). Негативним фактором цього було ототожнення гендерної рівності з механічною зрівнялівкою і вихованням у громадян слухняності, дисциплінованості та підпорядкованості. Відзначене позначилося на неспроможності брати відповідальність на себе у виконанні суспільних і сімейних ролей як жінками, так і чоловіками [24]. Подібні дослідження вкрай рідкісні, але їх наявність вказує на актуальність і затребуваність нового бачення та розуміння тогочасних історичних процесів з позицій нових міждисциплінарних підходів.

Аналіз наявної сучасної наукової літератури дає підстави визначити коло можливих проблем, що допоможе у подальшому зорієнтуватися на дослідних напрямках і визначити шляхи послідовного їх розв'язання. Насамперед до них слід віднести надання за радянський період рівних можливостей жінкам і чоловікам у виробничій сфері, оскільки воно не вирішувало проблему побутової сімейної сфери. Хоча інститут сімейного партнерства і був офіційно оголошений, проте культивувався більше образ матері-виховательки майбутнього покоління, ніж образ батька-вихователя. По-друге, остаточно не визначені, наслідки гендерної трансформації як у суспільній, так і в особистісній свідомості. До третього напрямку можна віднести малодосліджені питання встановлення ролі і значення жінвідділів у поширенні ідеї гендерної рівності. Також глибокого аналізу потребує визначення розміру розриву між оголошеними нормами функціонування суспільства і практикою повсякденного життя.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що певні напрацювання щодо розуміння складності гендерних трансформацій в Україні першої половини ХХ ст. вже існують, але здебільшого знаходяться на початковому етапі вивчення. Певний внесок у розробку цієї проблеми внесли не тільки історики, а й правники, філософи, психологи та соціологи. Залучення наукових досліджень суміжних з історією гуманітарних та суспільствознавчих дисциплін збагачує інформативну базу досліджуваної проблематики і є позитивним явищем.

Чимало важливих питань науковці тільки окреслили і вони потребують залучення більш широкого документального та наукового матеріалу. Крім того, є необхідність створення єдиного інформаційного простору гендерних досліджень, що дозволить науковцям об'єднати свої зусилля для нового осягнення історичного досвіду українського суспільства. Зрештою, можна сподіватися, що така спроба історіографічного аналізу допоможе дослідникам не тільки дещо окреслити інформаційне коло наукового пошуку та визначити подальші наукові напрями і теоретичні розробки, а й наблизитися до відтворення більш повної картини трансформаційних процесів у гендерних відносинах.

Література

1. Доклад Четвертой Всемирной конференции по положению женщин. (Пекин, 4–15 сентября 1995г.). – ООН, 1995. – 59 с.; Конвенция о ликвидации всех дискриминации в отношении женщин. – ООН, 1996. – 68 с.; Гендерні аспекти державної служби / За заг. ред. Б.Кравченко. – К.: Основи, 2002. – С.8-13, 242-268.
2. Горобець В. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2005. – Вип. 5. – С. 7–9; Пушкарева Н. Гендерные исследования и исторические науки // Гендерные исследования. – 1999. – № 3(2). – С. 166–186; Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. – М., 1998. – С. 153–162; Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Під ред. Л.Гентоги, О.Кісь. – Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 15–45, 62–73, 97–110; Соціологія: Підруч. / За ред. В.Г.Городяненка. – К., 2002. – С. 442–454; Антологія гендерної теорії: Сб. пер. / Сост. и ком. Е.Гаповой, А.Усмановой. – Минск, 2000. – 300 с.
3. Серед перших праць про місце і роль жінок в українському суспільстві цікавими є: Й. Ролле (Анатолій I) Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. – июнь. – Т.VI. – С. 268–309; Лазаревский А. Властная гетьманша // Киевская старина. – 1882. – Март. – Т. 1. – С. 101-125; Левицкий О. Обычная форма заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII вв. // Киевская старина. – 1900. – Январь. – Т. LXVIII. – С. 2–25.
4. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство, 2003. – С. 12.
5. Женщины страны Советов. – М., 1977. – 159 с.; Стародуб В.И. Женщина – труженица и мать. – Л., 1967. – 205 с.; Женщина и социализм. – М., 1979. – 170 с.; Курносова А.М. Женщины страны Советов. – М., 1975. – 256 с.
6. Пушкарева Н.Л. Зарубежная историография о социальном положении женщины в Древней Руси // Вопросы истории. – 1988. – №4. – С.140-150; Шевченко Н.В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Український історичний журнал. – 2001.– №1. – С. 30-39; № 2. – С. 34-48; Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. // Незалежний культурологічний часопис «Д». – 2000. – Чис.17. – С. 22–29; Смоляр Л. Прогрес та перспективи гендерних досліджень та гендерної освіти в Україні / Гендерні стратегії сталого розвитку України / Наук. ред. Л.С. Лобанова. – К.: Фенікс, 2004. – С. 399-417.
7. Гендерний розвиток у суспільстві: конспект лекцій. – 2-е вид. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 52–53.
8. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ століття – 1939 рік). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – С. 73.
9. Еволюція правового становища жінок: історія і сучасність / Упор. О.М. Руднева, О.Р. Дашковська. – Харків: Право, 2000. – С. 75.
10. Карлбек Х. Гендер и модернизация. Брачное законодательство Северных стран и Советской России в 1920-е годы // Новая и новейшая история. – 2004. – № 5. – С.171.
11. Карлбек Х. Гендер и модернизация. – С.171; Еволюція правового становища жінок. – С. 121; Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні / За заг. ред. Л.О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 80; Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Мат. Всеукр. наук.-практ. конфер. (м. Київ, 11–13 груд. 2003 р.). – К.: ПЦ «Фоліант», 2003. – С. 297.
12. Жіночі студії в Україні. – С.80; Еволюція правового становища жінок. – С. 36–37, 39, 75.
13. Аніщенко О.В. Професійна освіта і самореалізація жінок в Україні: історія і сучасність. – Ніжин: Тов. Наука-Сервіс, 2003. – С. 189
14. Карлбек Х. Гендер и модернизация. – С. 176.
15. Еволюція правового становища жінок. – С. 77–78.

16. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Мат-ли Всеукраїн. наук.-прак. конф. (м. Київ, 11–13 груд., 2003р., додаткове видання). – К.: ПЦ «Фоліант», 2004. – С. 28–31.
17. Жіночі студії в Україні. – С. 131, 134.
18. Аніщенко О.В. Професійна освіта і самореалізація жінок в Україні: історія і сучасність. – С.190.
19. Жіночі студії в Україні. – С.135.
20. Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві (додаткове видання). – С. 30–31.
21. Аніщенко О.В. Професійна освіта і самореалізація жінок в Україні: історія і сучасність. – С. 189–190; Жіночі студії в Україні. – С. 132–133.
22. Касілова В.М., Шарова Т.П. Спроба критичного переосмислення історії жіночого руху в Україні 20-х років / Жінки України: сучасний статус і перспективи. Мат. міжнар. наук.-практ. конфер. (Одеса, червень 1995р.). – К., 1995. – С. 34.
23. Карлбек Х. Гендер и модернизация. – С.178; Еволюція правового становища жінок. – С.76.
24. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Гендерна психологія. – К.: Академія, 2004. – С. 49.

Матвієнко О.М.,

*аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Жінки-лідери політичних партій і блоків на виборах до Верховної Ради України V скликання

В статті аналізується участь в парламентських перегонах – 2006 жінок, возглавляющих политические партии или блоки, их программы, методы, с помощью которых они стремились одержать победу на выборах и результаты борьбы.

The present article focuses on the women leading political parties or blocs running for the 2006 parliamentary elections and analyses their party manifestos along with the methods used to win the elections, as well as the results of their election campaigns.

Ключові слова: гендер, жінки-лідери, вибори до Верховної Ради – 2006.

Перехід від змішаної виборчої системи до пропорційної, здійснений в Україні згідно із Законом України «Про вибори народних депутатів України», який набув чинності з 1 жовтня 2005 р., вніс суттєві зміни у виборчу стратегію і тактику претендентів на депутатство у Верховній Раді України. Нова виборча система, за якою відбулися вибори до ВР 26 березня 2006 р., позбавила багатьох депутатів, у тому числі й жінок, гарантій обрання до парламенту в їх опорних одномандатних виборчих округах. За цих умов перед жінками – лідерами політичних партій постала дилема: або приєднуватися до потужних політичних блоків, або прориватися до Верховної Ради на чолі своїх власних партій.

Першим шляхом пішла Катерина Ващук. Її політична сила – Аграрна партія України – влилася до Народного блоку Литвина, де вона отримала №11 у виборчому списку. На перший погляд такий крок був виправданим. Тим паче, що вона вже мала позитивний досвід такої тактики. У 2002 р. її було обрано до ВР по багатомандатному загальнодержавному окрузі у складі провладного виборчого блоку політичних партій «За Єдину Україну!», в списку якого вона мала порядковий №3. У блоці Литвина, якому майже всі дослідні центри прогнозували отримання на виборах 5–7% голосів, №11 також здавався «прохідним». Та у передвиборчій кампанії 2006 р. позиція Катерини Ващук була істотно слабкішою, як на попередніх виборах. Якщо у 2002 р. вона була одним з лідерів блоку, то через чотири роки стала просто «прохідним номером». Речниками блоку Литвина стали інші особи на чолі з його лідером. Ця обставина завдала шкоди як самому блоку, який, всупереч усім прогнозам, набрав на виборах лише 2,44% [1], що не дозволило йому подолати трипроцентний бар'єр, так і Катерині Ващук особисто.

Другий шлях обрали жінки – лідери політичних сил, чия перемога на виборах була проблематичною. Таких сил було три: Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція», Партія «Віче» і Блок НДП. Кожна з цих сил обрала власну стратегію і тактику виборчої кампанії. Зокрема, різними були рішення про утворення виборчих блоків і союзів.

Відтіснивши на другу позицію засновника Народно-демократичної партії Валерія Пустовойтенка, Людмила Супрун доклала зусиль до утворення блоку традиційних політичних партій правоцентристської орієнтації. До блоку НДП увійшли: Демократична партія України (заснована у 1990 р.), Християнсько-демократична партія України (утворена у 1992 р.), Християнсько-ліберальна партія України (заснована у 1995 р.) і сама НДП (утворена у 1996 р.). Як бачимо, Людмила Супрун зробила ставку на підтримку традиційних політичних партій, що мали чималий досвід політичної діяльності. Їй вдалося згуртувати в єдиному блоці таких відомих політиків як, наприклад, голову ХДПУ Віталія Журавського. Але об'єднавчі зусилля лідерки блоку НДП виявилися недостатніми для перемоги на виборах. У результаті голосування блок НДП отримав лише 0,49 % голосів [2].

Інакше діяла досвідчений учасник попередніх виборчих перегонів Наталія Вітренко. Вона, експлуатуючи ідею східнослов'янської єдності, залучила до свого виборчого блоку Партію «Русско-Украинского Союза» («РУСЬ»), лідер якої – І. Симоненко навіть не потрапив до першої п'ятірки у списку, посівши у ньому лише шосте місце. Згодом російський бізнесмен Максим Курочкін (нині – покійний) заявив, що він надавав фінансову підтримку партії «Русско-Украинского Союза» [3]. Як би там не було, але політична сила Наталії Вітренко спромоглася набрати 2,93% на виборах і не потрапила до Верховної Ради.

На відміну від своїх колег, які, намагаючись потрапити до парламенту, утворили виборчі блоки, Інна Богословська відмовилася від такої тактики. Йдучи на вибори–2006, вона приділила першочергову увагу партійному будівництву. Якщо Людмила Супрун була висунута першим номером у списку блоку НДП лише наприкінці 2005 р. і, по суті, мала обмаль часу на консолідацію всіх політичних сил, то Інна Богословська розпочала роботу над утворенням єдиної монолітної партії заздалегідь. Вже 15 лютого 2003 р. в Харкові пройшла презентація Українського фонду «Віче». На плідну підготовчу працю І. Богословської та її команди вказує те, що на цьому заході були присутні послы Німеччини, Франції та Італії, консули Росії та Польщі. І хоча спочатку «Віче» було утворене як фонд, у його ідеологічному проекті діяльності на період 2003 – 2023 рр. на 2006 р. була задекларована мета «привести до парламенту команду, здатну здійснити імплементацію Плану розвитку країни» [4]. У списку «Віче» акцент робився на членах однієї партії. 43 кандидати представляли партію «Віче», інші 18 були безпартійні. Втім, «Віче» спромоглося набрати усього 1,74% голосів.

Отже, жодна з політичних сил «другого ешелону», очолювана жінкою, не пройшла до парламенту.

Зовсім іншими були цілі потужних Партії регіонів і Блоку Юлії Тимошенко. Їх обрання до Верховної Ради було поза всяким сумнівом.

Як бачимо, з шести названих вище жінок-лідерів дві – Катерина Ващук і Раїса Богатирьова йшли на вибори у складі політичних сил, яким прогнозувалося місце в парламенті. Ще три жінки – Юлія Тимошенко, Наталія Вітренко і Людмила Супрун очолили виборчі блоки. І, нарешті, Інна Богословська пішла на вибори на чолі утвореної нею партії.

Одним із перших лідерів ПР, які розпочали виборчу кампанію партії задовго до її офіційного початку, була Раїса Богатирьова. При цьому, вона дійшла належних висновків з невдач попередньої кампанії, зокрема, щодо надмірного акценту на активності виборців на Сході України. «Агітаційну кампанію ми проводитимемо рівномірно, для кожної області аргументи однакові. Але щоб вони були справді переконливими, в основу покладена концепція партійної діяльності, у центрі якої – людина, пересічний громадянин, з його потребами та нуждами... Влада для нас не самоціль, а можливість реалізувати насамперед соціальні проекти колосальної значущості», – заявляла Богатирьова [5]. Вона активно представляла Партію регіонів на міжнародній арені. По суті, підготувавши все необхідне для підписання угоди про співпрацю між українською Партією регіонів і партією більшості у російській Державній Думі – «Єдиной Россией». Саме вона вела 1 липня 2005 р. підготовчі переговори у Москві про співпрацю цих партій, внаслідок чого наступного дня було підписано відповідну угоду в Києві. При цьому, вона не приховувала, що міжпартійні зв'язки з російськими колегами є етапом підготовки до парламентських виборів в Україні у березні 2006 р. [6]. Діапазон міжнародної діяльності Раїси Богатирьової не обмежувався Росією. Саме вона представляла Партію регіонів у Європарламенті 23 лютого 2006 р., за місяць до виборів до Верховної Ради. Викладаючи у своїй промові програмні засади своєї партії, вона наголосила на тому, що її партія «підтримує просування нашої держави у європейський політичний та економічний простір» [7].

Так само як Раїса Богатирьова, котра, по суті, однією з перших у Партії регіонів оговталася після поразки лідера партії на президентських виборах 2004 р., Юлія Тимошенко не втратила рівноваги після усунення її з поста прем'єр-міністра 8 вересня 2005 р. Менш, як через тиждень

після відставки, вона чітко окреслила план своїх подальших дій, визначила своє місце у політичному полі України. Так, в інтерв'ю газеті «Коммерсант-Україна» вона наголосила: «Я впевнена в тім, що наша головна мета – це гідно провести парламентські вибори й перемогти на них. І після цього сформувати уряд, що буде персоніфікувати те, чого від нас очікували люди після революції» [8]. Тимошенко відразу ж визначилася, що йтиме на вибори виключно своєю власною політичною силою – блоком, що носить її ім'я й складається з її партії «Батьківщина» і Української Соціал-демократичної партії – УСДП. Незважаючи на подальший перебіг подій, мусимо констатувати: Юлія Тимошенко досягла поставленої на виборах мети – вона впевнено посіла друге місце в загальному підрахунку, набравши при цьому понад 22% голосів виборців. Та такому, несподіваному для багатьох результату, передувала величезна праця усієї команди Юлії Тимошенко, в якій вона відігравала роль яскравого та енергійного лідера. Насамперед, вона чітко визначила програму блоку й виклала її у доступній для мільйонів людей формі. Ця програма відрізнялася стислістю (усього один стандартний аркуш паперу, згорнутий навпіл) і була не тільки лаконічною, а й конкретною за змістом. Листівка з текстом програми «Маніфест справедливості» була читабельна, відзначалася доступною мовою і вдалою художньою композицією [9]. 11 розділів програми, викладених у кількох абзацах кожний, відповідали на головні питання сьогодення й перспективи більшості населення України. Вже після утворення «антикризової» коаліції у Верховній Раді О.Мороз, пояснюючи причини відносної невдачі СПУ на виборах, у звітній доповіді XII з'їзду партії наголосив: «Нашу опозиційну нішу в конфігурації політичної кампанії зайняв блок Ю.Тимошенко, власне, вона сама [10].

Розпочавши передвиборчу кампанію наприкінці листопада – початку грудня 2005 р., Тимошенко об'їздила всю Україну, не залишивши поза своєю увагою жодного регіону. При цьому її кампанія набула широкого міжнародного розголосу. В Європарламенті вона виступила раніше за Раїсу Богатирьову – 1 лютого 2006 р. «Мета моєї виборчої кампанії — боротьба з корупцією й очищення влади від кланів, які ще залишилися після «помаранчевої революції», – чітко окреслила свою позицію лідер БЮТ. Як повідомила київській газеті «ДЕЛЮ» секретар Європарламенту Майорі Ван ден Броеке, європарламентарії з великим зацікавленням слухали Тимошенко, оскільки вважають її компетентною особою у нафтогазовій галузі. Відповідаючи на запитання про свої плани, у випадку якщо вона стане прем'єр-міністром, Тимошенко заявила, що має намір проводити намічений президентом курс на європейську інтеграцію [11].

Міжнародна кампанія Тимошенко не обмежилася виступом в Європарламенті. Юлія Володимирівна активно спілкувалася з провідною світовою пресою, що сприяло творенню її позитивного іміджу за рубежом. При цьому вона чітко й дохідливо для західного читача формулювала свої цілі. «Моя політична мета насправді дуже проста – я б хотіла створити диво і виконати обіцянки, дані в той період, коли Ющенко брав участь у виборах. Я хочу, щоб Україна перестала бути країною кланів, я дуже хочу, щоб одного прекрасного дня тут з'явилися чесні суди і всі інші ознаки нормального громадянського суспільства, нормального уряду», – заявила Тимошенко авторитетній лондонській газеті [12].

У цілому, кампанія Юлії Тимошенко була надзвичайно ефективною, і це відіграло важливу роль у тому, що її політична сила стала однією з переможниць парламентських виборів–2006. Слід відзначити, що у своїй кампанії Тимошенко зробила головну ставку на безпосереднє спілкування з виборцями, а не на коштовну телерекламу. Завдяки цьому БЮТ витратив на свою кампанію відносно небагато державних коштів. З тих сил, що пройшли до Верховної Ради, за даними Центральної виборчої комісії, менше коштів виборчих фондів на фінансування заходів і засобів передвиборної агітації використали лише комуністи – 8 352,36 тис. грн. проти 13 500,89 у БЮТ. Для порівняння: ПР використала 112 698,63; НУ – 74 096,17; СПУ – 35 357,90 тис. грн. [13].

У виборчій пропаганді та агітації між потужними політичними силами, які впевнено крокували до парламенту й тими, що боролися за подолання трипроцентного бар'єру, була суттєва різниця. Якщо перші, попри істотний критичний заряд, спрямований проти головних конкурентів,

все ж головний акцент робили на відстоюванні ключових положень своїх програм, то у других часто переважала протестна агітація. Перед у цьому вів блок Наталії Вітренко. Усвідомивши з досвіду попередніх виборчих кампаній, що ультраліві гасла повернення в «світле радянське минуле» втрачають популярність в народі, Наталія Михайлівна спробувала позиціонувати себе як безкомпромісного борця проти несправедливості. Ось як розпочиналася виборча кампанія Вітренко: «Початок був покладений мітингом у Донецьку на площі Леніна, де під червоно-синіми прапорами Блоку Наталії Вітренко зібралося більше п'яти тисяч чоловік. Свій нинішній виступ у Донецьку Наталія Вітренко почала зі слів: «Ми не посоромимо Донецьк і не дозволимо реалізувати американський сценарій по захопленню влади в Україні. Україна не скориться американським ставленикам. Жовтогаряча влада не довела факти фальсифікації у другому турі президентських виборів. Відсутність таких змушена була визнати Парламентська асамблея Ради Європи. Це означає, що влада Ющенко не легітимна, а вибір народу України й, насамперед, жителів південно-східних регіонів був попросту зігнорований. Але ми не здаємося» [14]. Потім Наталія Вітренко засудила політику Сполучених Штатів щодо Ірану [15]. Дещо стриманішою вона була у студії Бі-Бі-Сі, де в інтерактивній програмі Української служби «Добрий вечір з Лондона» (3 березня 2006 р.) виклала основні пункти своєї політичної програми: «Найголовніші питання, які мають бути вирішені в Україні – це вступ до ЄЄП, недопущення втягування у НАТО, російська – друга державна мова і захист канонічного православ'я». Та цього позитиву виявилось замало для досягнення поставленої мети, і єдине, що спромігся зробити блок Вітренко, – це «відтягнути» 2,93% голосів у тих, хто поділяв її чотири головних принципи – Партії регіонів і комуністів.

Значно виваженіше вів свою виборчу кампанію Блок НДП. Проте, він дещо забарився з розробкою спільної передвиборчої програми: її основні положення було опубліковано лише 24 грудня 2005 р. У програмі відзначалися пріоритети Блоку НДП у сфері реформи місцевого самоврядування, соціальної реформи, модернізації національної економіки, зовнішній політиці. Зокрема, відзначалося, що Україна повинна зберегти позаблоковий статус, набути асоційованого членства у Європейському Союзі, брати участь у Єдиному економічному просторі тільки на принципах рівноправного партнерства. Також Блок НДП бачив своїм завданням підтримку дрібних власників землі, прискорений розвиток кооперації між ними й сільськогосподарськими, переробними й торговельними підприємствами» [16].

Втім, замість дієвої пропаганди цієї програми, яку могло підтримати чимало виборців, Блок НДП вдався до протестної агітації. Для ілюстрації цього достатньо переглянути друковане видання блоку «Україна і світ». Візьмемо, наприклад, передвиборчий спецвипуск [17]. Випуск відкривається анонсом інтерв'ю Людмили Супрун під заголовком: «Я ніколи нікого не зраджувала». Отже, замість того, щоб донести до виборця основні положення програми блоку, його пропагандисти відразу ж починають виправдовувати свого лідера невідомо від яких звинувачень.

Набагато краще ніж Блок НДП підготувалася до виборів партія «Віче». «Ми заявили про себе лише тоді, коли у нас у руках був конкретний продукт, а за спиною – тисячі людей, які брали участь у його розробці», – заявила Інна Богословська в інтерв'ю газеті «Аргументы и факты в Украине» на з'їзді партії 23 грудня 2005 р., коли було оголошено про намір партії брати участь у виборах до Верховної Ради й оприлюднено її виборчий список. Ось як викладає суть програми партії «Віче» зі слів її лідера харківська журналістка: «Всеукраїнський рух «Віче» головним своїм завданням вбачає репрезентацію інтересів індустріальної й постіндустріальної економіки, що повинна розвиватися в країні. Крім того, це репрезентація інтересів середнього класу й інтелігенції... Таким чином, сьогодні ми зробили саме головне, те, чого поки ще не робила жодна партія, – ми реально вивчили суспільну думку, вибрали те, що країну зшиває, і на підставі цього запропонували довгостроковий план. Ми йдемо у владу з реальним планом дій» [18]. На відміну від блоку Наталії Вітренко, у розпорядженні якого був лише один друкований орган, до того ж майже невідомий широкому загалу – газета «Досвітні огні» та блоку НДП, який друкував свої

програмні матеріали у маловідомій газеті, партія «Віче» активно «розкручувалася» тиражними друкованими виданнями (газети «Факты», «Аргументы и факты в Украине»).

На завершення розгляду діяльності очолюваних жінками партій і блоків у виборчій кампанії–2006 варто сказати про гендерні аспекти цієї кампанії. Найвищою була наявність жінок у виборчих списках блоку Наталії Вітренко – 40,61 %. Далі серед політичних сил, очолюваних жінками, розташувалися партія «Віче» – 21,31, БЮТ – 15,48 і блок НДП – 15,31. Серед політичних сил, що пройшли в парламент, найвищий показник був у КПУ – 18,75, найнижчий – у ПР – 10,59; СПУ мала у своїх списках 14,14 жінок, НУ – 10,80 [19]. Але, у підсумку, відсоток жінок, які потрапили до ВР, був у всіх фракціях нижчим, ніж той, що впливав з виборчих списків. Це зумовлено тим, що більшість жінок була зосереджена у «непрохідних» частинах списків. Загалом до Верховної Ради V скликання було обрано 36 жінок – 8% її складу. Слід наголосити, що ці цифри вказують на тенденцію поступового збільшення кількості жінок в українському парламенті. Так, у I скликанні було 13 жінок (3%), у II – 15 (3,3%), у III – 37 (8%), IV – 23 (5,1). Якщо б до Верховної Ради V скликання потрапив блок Наталії Вітренко (нагадаємо, що у роботі ВР III скликання брали участь жінки – депутати від ПСПУ, які становили третину фракції цієї партії, у котрій налічувалося 14 членів), то нині у парламенті України працювало б принаймні 40 жінок (до першої десятки виборчого списку блоку Вітренко входило чотири жінки). Та й це тільки незначно наблизило б Верховну Раду України до європейських стандартів. Для порівняння: у Швеції жінки становлять 45,3%, Фінляндії – 37,5, Німеччині – 32,2, Франції – 12,2, Білорусі – 10,3, Росії – 9,8% тамтешніх парламентів [20].

Підбиваючи підсумки розгляду діяльності жінок-лідерів політичних партій і блоків на виборах до Верховної Ради України V скликання, можна дійти таких висновків:

По-перше, перехід до пропорційної виборчої системи унеможливив обрання жінок-лідерів по одномандатних округах, де досі їм було, як правило, гарантовано перемогу. Отже, вони мали або приєднуватися до «прохідних» політичних сил, або йти на вибори на чолі своїх партій та блоків. Перший шлях обрала Катерина Вашук, але він не привів до успіху: знана в минулому лідер Аграрної партії «розчинилася» у списку Народного блоку Литвина, не змогла зробити вагомому внеску у виборчу кампанію цієї політичної сили, що стало однією з причин невдачі блоку на виборах.

Інші жінки – лідери очолили чотири політичні сили – Блок Юлії Тимошенко, Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція», Партію «Віче» та Блок НДП. Раїса Богатирьова стала одним з організаторів та керівників виборчої кампанії потужної Партії регіонів.

На виборах зазначені політичні сили вирішували різні завдання: ПР і БЮТ боролися за якомога кращий результат аби мати у майбутньому можливість формувати структури влади, а політичні сили «другого ешелону» ставили перед собою завдання потрапити до парламенту.

Дії Юлії Тимошенко і Раїси Богатирьової виявилися плідними та ефективними, що зумовило досягнення ПР і БЮТ оптимальних результатів на виборах.

Інші жінки-лідери не спромоглися привести свої партії до Верховної Ради. Цьому завадили як стратегічні, так і тактичні прорахунки. Зокрема, акцент на протестну агітацію (блок Наталії Вітренко, певною мірою – блок НДП). Невдача останнього була обумовлена ще й надто пізнім оформленням виборчого блоку й недостатньою пропагандою його програми в ЗМІ. Що стосується партії «Віче», то вона переоцінила можливості так званого середнього класу України, якого виявилось аж ніяк не 60% населення, на що робила ставку лідер партії Інна Богословська та її колеги.

По-друге, партії та блоки, очолювані жінками, являли собою увесь політичний спектр країни. На його крайнє лівому фланзі виступив блок Наталії Вітренко. Аналіз його передвиборчої агітації засвідчує, що він цього разу опинився лівіше від комуністів, не кажучи вже про Соціалістичну партію О. Мороза. Нішу демократичного соціалізму успішно використала Ю. Тимошенко, на що скаржився лідер соціалістів на XII з'їзді своєї партії. Програма БЮТ робила

наголос на соціальних аспектах, що й посунуло СПУ на другу позицію серед лівоцентристських сил. Саме посередині політичного спектру опинилася партія «Віче» з її ставкою на середній клас. Правий центр представив блок НДП. Правіше від нього розташувалася Партія регіонів.

По-третє, незважаючи на невдачу трьох очолюваних жінками політичних сил, представництво жінок в українському парламенті збільшилося з 5,1% (ВР IV скликання) до 8% (ВР V скликання), що є позитивною тенденцією у гендерному розвитку політичної системи України.

Література

1. Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. — №2(4). – С.26.
2. Там само.
3. Комсомольская правда в Украине. – 2006. – 23 сент.
4. Віче України. The first Stage. February 2003 – July 2003. – Р.4.
5. Богатирьова Раїса Список нашого блоку перетворюється на список кримінальних справ. – День. — 2005. – 26 лип.
6. Львівська газета. – 2005. – 4 лип.
7. <http://www.bogatyrova.org.ua/>.
8. Коммерсантъ-Украина. – 2005. – 13 сент.
9. Друк – ПП «Друкарський САЛОН» /Відп. особа О.Надоша.
10. Товариш. – 2006. – 2 жовт.
11. Дело. – 2006. – 2 лют.
12. Tom Parfitt. 'I want to work a miracle'. The Guardian. – 2006.- February 2.
13. Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. — №2(4). – С.103.
14. Досвітні огні. Газета Прогресивної соціалістичної партії України. – 2006. — №2 (213).
15. Досвітні огні. – 2006. – лют.
16. . <http://www.korrespondent.net/main/140282>.
17. . Україна і світ. Спецвипуск. – К., 2006. – 9 лют.
18. Груздь Софья «Вече» предлагает Украине общественный договор» // Вечерний Харьков. – 2005. – 29 дек.
19. www.cvk.gov.ua.
20. Роль Верховної Ради України у впровадженні Закону «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків». Мат. семін. для Комітетів Верховної Ради України. 24 – 25 листопада 2005 року. – К., 2005. – С. 13.

Пірожкова Ю.А.,

*аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Внутрішньо- та зовнішньополітичні мотиви
модифікації політики США щодо СРСР у другій половині
50-х – на початку 60-х років ХХ ст.*

В статье анализируется комплекс факторов обуславливающих модификацию политики США относительно СССР во второй половине 50-х – начале 60-х годов ХХ в., которые способствуют появлению на международной арене такого явления как детант.

The article analyses the basic complex of factors that caused modification of the US's policy towards the USSR during the second half of the 1950s – the beginning of the 1960s, as well as the origin of Détente as a phenomenon of international relations.

Ключові слова: внутрішньополітичні мотиви, зовнішньополітичні мотиви, модифікації політики США, американо-радянські відносини, холодна війна, деколонізація, країни співдружності.

Американо-радянські відносини з перших повоєнних років набули характеру тривалого і стійкого протистояння на світовій арені. Однак уже у другій половині 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. у взаємовідносинах США і СРСР визначився поворот від жорсткої конфронтації до мирного співіснування. Він ознаменував собою перехід до загального послаблення напруженості на світовій арені і виникнення в міжнародних відносинах такого явища як детант.

Темі детанту, його оцінок та впливу на розвиток не лише американо-радянських, а й міжнародних відносин загалом, присвячена значна література американських дослідників. Найбільш помітними серед них є праці Р. Гартхоффа [1], Р. Пайпса [2], У. Лафібера [3], Дж. Геддіса [4], Дж. Йонга [5], В. Лота [6] та В. Хьюленда [7]. Незважаючи на те, що ці дослідження мають суттєву проамериканську спрямованість та виправдовують активну діяльність США на міжнародній арені захистом власних національних інтересів, вони, однак, становлять серйозну спробу всебічного дослідження історії холодної війни й перебігу американо-радянського змагання.

Спираючись на багатий фактичний матеріал та використовуючи максимально широке коло джерел, американські дослідники здійснюють детальний аналіз взаємовідносин двох наддержав періоду холодної війни. Проаналізувавши великі масиви документів, автори отримали змогу об'єктивно розкрити основні причини холодної війни, співставити відповідальність за її розв'язання та ескалацію між двома наддержавами, показати вплив холодної війни на всіх її учасників та розвиток сучасних міжнародних відносин у цілому.

Радянські та сучасні російські дослідники також не оминули своєю увагою згадані вище проблеми. Так, насамперед, слід згадати ґрунтовні дослідження таких істориків як І.Г. Усачов [8], Л.Н. Толкунов [9], Ю.П. Давидов [10], А.Д. Богатуров [11], В.О. Рукавишников [12] та А.І. Уткін [13]. Але всупереч американським дослідженням, монографії радянських дослідників мають більш тенденційний та заідеологізований характер. Історичній науці радянських часів був притаманний запрограмований підхід до висвітлення багатьох подій та явищ, які відбувались на міжнародній арені у середині минулого століття. Більша частина радянської історіографії перебувала під впливом політичної пропаганди, що створювало значні перешкоди та обмеження для об'єктивного історичного дослідження. Однак тенденції сучасного пострадянського розвитку історичної науки все більш схиляють дослідників до переоцінки багатьох явищ і подій та їх більш об'єктивного і неупередженого висвітлення. У зв'язку з цим відбувається перегляд багатьох процесів міжнародного життя, робляться спроби їх більш безпристрасного дослідження.

З нових позицій сучасні російські дослідники оцінюють американо-радянське протистояння часів холодної війни, рівною мірою покладаючи провину за її розв'язання й на СРСР, з двосторонніх позицій аналізують гонку стратегічних озброєнь та її вплив не лише на перебіг холодної війни, а й на стан міжнародних відносин загалом. Піддаючи глибокій критиці основні закономірності та характерні особливості зовнішньої політики обох наддержав, російські історики по-новому оцінюють внесок кожної сторони у процес пом'якшення міжнародної напруженості та появи у системі міжнародних відносин детанту.

Не можна оминати увагою внесок у розробку теми також української історіографії як радянського, так і пострадянського часу. Це насамперед дослідження таких істориків як І. Кравченко [14], О.К. Власенко [15], В.В. Волошин [16], Г.М. Цветков [17], Ю.М. Мацейко [18], Б. М. Гончар [19], О. В. Гарань [20].

У цих працях на основі широкого кола джерел та матеріалів висвітлюються різні аспекти зовнішньої політики обох наддержав періоду розрядки міжнародної напруженості. Однак характерне подання та оцінки матеріалу через призму радянської історіографії наклали значний відбиток на трактування багатьох історичних явищ. Їм нерідко властива певна стереотипність та догматизм при висвітленні досліджуваних проблем.

На жаль, у сучасній українській історіографії відсутні цілісні праці, присвячені початковому періоду модифікації американо-радянських відносин та їх подальшому переходу до розрядки міжнародної напруженості.

З огляду на це вважаємо за доцільне присвятити цю статтю окремому комплексному дослідженню основних чинників, що сприяли виникненню й поширенню детанту не лише у взаєминах США й СРСР, а й на міжнародній арені у цілому. Вивчення мотивів, що спонукали Вашингтон на перших порах піти на зближення з СРСР, а надалі взяти курс на розрядку міжнародної напруженості представляється серед них найбільш важливим і актуальним.

Значну роль у модифікації американської політики щодо СРСР на рубежі 50–60-х років ХХ ст. відіграло зростаюче розуміння в США взаємозв'язку між зовнішньою і внутрішньою політикою.

В економічній сфері для американського суспільства цей взаємозв'язок матеріалізувався у вигляді зростаючої долі витрат на оборонні потреби, які суттєво позначалися на структурі національного бюджету. Віднімаючи до 40% доходів, що надходили в розпорядження уряду, воєнні витрати з кожним роком поглинали все більшу частку валового національного продукту [21]. Величезні воєнні замовлення здійснювалися за рахунок поступового підключення нових галузей народного господарства. Це забезпечувало військово-промисловий комплекс гігантськими прибутками і, тим самим, зміцнювало їх позиції та збільшувало вплив у внутрішньополітичному житті країни [22]. З часом це дозволило ВПК все більше виходити за чіткі воєнно-технічні рамки і впевнено втручатися в економіку країни, продовжуючи мілітаризувати її та порушувати пропорції господарського розвитку. Швидке і впевнене нарощування воєнних арсеналів, пов'язаних з гонкою озброєнь, з розширенням і реалізацією нових військових програм, зрештою негативно позначилося на загальній економічній ситуації у США. Вже наприкінці 50-х років функціонування ВПК призвело до серйозної економічної рецесії, яка спричинила прискорення темпів інфляції, зниження кредитних спроможностей громадян і стрімке зростання безробіття [23]. Погіршення стану економіки, її цілковите підпорядкування й залежність від зовнішньополітичної активності США, у цей період стало одним з головних стимулів перегляду всієї зовнішньої політики і дипломатії Вашингтона.

Іншим важливим мотивом, що спонукав США звернутися у бік пом'якшення напруженості зі світом комунізму та його беззастережним лідером – СРСР, став згубний і деморалізуючий вплив, який ще на початку 50-х років чинила на внутрішньополітичну обстановку в США політика маккартизму. У зв'язку з тим, що найважливіше завдання американської зовнішньої політики виходило з незмінного постулату про те, що «...СРСР – це реінкарнація нацизму, яка представляє

справжню загрозу миру на планеті» [24] і зводилася до «повного знищення радянської системи для того, щоб зробити світ більш безпечнішим» [25], внутрішньополітична обстановка в США також характеризувалася активними пошуками внутрішнього ворога. Маккартизм, викликаний неприязню до СРСР, а також страхом перед червоною небезпекою, став головною внутрішньополітичною зброєю уряду в боротьбі з комуністичним проникненням у різні сфери американського життя. В рамках проведення політики маккартизму уряд США по всій країні розповсюдив небувалу хвилю політичних переслідувань, організував скажену активність комісій по розслідуванню антиамериканської діяльності та перевірки лояльності, встановив активне спостереження за мільйонами американців, прийняв серію антиробочих та антидемократичних правил і законів. Ініціювавши небувалу в історії США хвилю шпигуноманії та істерії, маккартизм до середини 50-х років кардинально змінив всю внутрішньополітичну атмосферу в США, створивши клімат політичного терору і екстремізму [26]. Незважаючи на те, що вже у 1953 р. політика маккартизму була піддана широкій громадській критиці і незабаром скасована, американське суспільство ще довгі роки залишалося паралізованим відчуттям паніки і страху перед «червоною загрозою» [27].

Слід також відзначити, що досліджуваний період став часом болісної переоцінки ключових зовнішньополітичних установок Вашингтона. Так, гонка озброєнь, яка посилювалася страхом перед непередбачуваністю наслідків застосування ядерної і термоядерної зброї, сприяла переосмисленню американським суспільством нових стратегічних реалій. З середини 50-х років у США на хвилі загального підйому патріотичних настроїв розвернувся широкий пацифістський рух, головними гаслами якого стали заклики припинити розвиток і нарощування ядерних арсеналів. У 60-х роках у зв'язку з активною військовою участю США у різних світових і регіональних конфліктах, до цих закликів приєдналися також вимоги припинити бойові дії та перейти до дипломатичних переговорів [28]. На загальному фоні патріотизму й пацифізму, в країні одночасно відбувалось піднесення різних демократичних рухів – молодіжних та студентських, афро-американських, жіночих феміністичних, які на додачу до всіх вищих вимог виборювали різні соціальні права та гарантії. Все це разом лише погіршувало моральний клімат у країні та ставало серйозним аргументом на користь перегляду як внутрішньої політики США, так і його зовнішньополітичної стратегії, особливо у відносинах з головним суперником на міжнародній арені – СРСР.

Окрім багатьох цих ключових внутрішньополітичних факторів, що обумовили модифікацію зовнішньої політики США щодо СРСР у другій половині 50-х – на початку 60-х років, існував також комплекс зовнішньополітичних чинників. Ними стали події та явища, що відбулись на світовій арені у цей час і спричинили зміну не лише в міжнародному і воєнному становищі США, а й світової стратегічної ситуації загалом.

Визначальними у перегляді американського підходу до взаємин з СРСР на рубежі 50–60-х років стали зміни у військово-стратегічній ситуації. У 1957 р. створені та випробувані Радянським Союзом нові міжконтинентальні балістичні ракети та засоби їх доставки позбавили Сполучені Штати фактора географічної недосяжності [29]. Більш того, поява в СРСР сил стримування нанесла велику психологічну травму американському істеблішменту і сприяла значному розвитку алармізму [30]. Залякування незворотним відставанням та «вікнами уразливості» стали характерними рисами американських суспільних дискусій про зовнішню політику кінця 50-х років [31]. Значний приріст стратегічного потенціалу, який приписувався американським урядом Радянському Союзу, заклав у США початок стійкій ілюзії щодо значного відставання за кількістю власної ядерної зброї та послаблення власних стратегічних позицій. Навмисне перебільшення Вашингтоном сил супротивника сприяло розробці нових ядерних програм і, таким чином, вивело гонку озброєнь на новий щабель [32]. Лобовий тиск двох наддержав вже на початку 60-х років двічі, у ході Берлінської кризи 1961 р. та Карибської ракетної кризи 1962 р., підводив світ до межі ядерної прірви. Однак розуміння того, що альтернативою переговорам може бути лише ядерний

глухий кут, сприяло важливому повороту американської зовнішньої політики, її стратегії та перспектив, а також слугувало додатковим поштовхом до пошуків шляхів створення умов довіри й подальшого перегляду взаємин з СРСР.

Іншим чинником, який свідчив про необхідність змін у зовнішній політиці у бік покращення взаємовідносин з СРСР, став триваючий процес деколонізації, котрий істотно посилювався в країнах Південно-Східної Азії, Близького Сходу, Африки та Латинської Америки одразу по завершенню Другої світової війни. Національно-визвольна та антиколоніальна боротьба, яка точилася на різних континентах з перших повосенних років, повною мірою відобразила кардинальні зрушення в розстановці та співвідношенні головних політичних сил на міжнародній арені. Зміна геополітичних позицій колишніх європейських метрополій (Великої Британії, Франції, Нідерландів) стала поштовхом до американо-радянського суперництва за право заповнити собою вакуум присутності, що виник у третій країнах. Незважаючи на тенденції до примирення між США та СРСР, котрі спостерігалися на глобальному рівні, міжнародна периферія тривалий час залишалася ареною їх прихованого протиборства. Це повною мірою проявилось вже у другій половині 1950-х років, коли процес деколонізації став причиною багатьох регіональних конфліктів, в яких стикалися інтереси обох наддержав. Активне протистояння США й СРСР та їхніх союзників у боротьбі за панування в країнах, що визволялися, вивело регіональні конфлікти на міжнародний рівень [33]. Ними стали конфлікти у Кореї, Індокитаї, Гватемалі, Лівані, Палестині, Єгипті, В'єтнамі та багато інших [34]. Тим не менш, усвідомлення необхідності збереження безпеки у будь-якому регіоні також ставало додатковим стимулом щодо пошуків позицій зближення обох наддержав.

Пом'якшення американо-радянського протистояння на рубежі 50–60-х років обумовили також зміни, що відбувались у Східному блоці, зокрема в самому СРСР. Після зміни у 1953 р. вищого партійного керівництва і засудження XX з'їздом КПРС сталінізму, в СРСР почався період «відлиги», пов'язаний з внутрішньою трансформацією і демократичними реформами, а також остаточною відмовою Москви від зовнішньополітичних догм 1940-х років [35]. Процес лібералізації, що проходив у СРСР, позначився на відносинах Москви з країнами соціалістичної співдружності. Важливим кроком на шляху до демократії СРСР стала нормалізація його відносин з Югославією. Радянське керівництво визнало югославський режим як соціалістичний і, тим самим, засвідчило різноманітність можливих шляхів до соціалізму. У той же час, у багатьох східноєвропейських країнах була проведена заміна кадрів. Проте процес десталінізації, що розпочався в 1950-х роках в східноєвропейському регіоні, повною мірою продемонстрував суспільне невдоволення тотальним контролем Москви над всіма східноєвропейськими справами, а також відмову багатьох держав здійснювати демократизацію власної внутрішньої та зовнішньої політики за радянським зразком. Спроби розірвати союзницькі відносини з СРСР та вийти з жорсткої залежності від Москви, призвели до широких демократичних протестів, які відбулись у 1953 р. в НДР, 1956 р. у Польщі та Угорщині. Однак жорстке широкомасштабне придушення радянськими військовими частинами антиурядових виступів у Східній Європі повною мірою продемонструвало падіння авторитету СРСР і популярності комуністичних ідей у світі.

Окрім кризових явищ, які виявилися у відносинах зі східноєвропейськими країнами, з середини 1950-х років почалося загострення радяно-китайських відносин. Небажання Китаю миритися з роллю «молодшого брата» у родині соціалістичних народів, критичне ставлення до радянської моделі побудови соціалізму, засудження викриття культу особи Сталіна, а також звинувачення у відході СРСР від принципів марксизму-ленінізму та у ревізіонізмі – все це стало причиною подальшого згорання відносин КНР з Москвою [36].

Всі ці події повною мірою засвідчили присутність дезінтеграційних тенденцій у Східному блоці [37]. Цей фактор послабляв міжнародні позиції СРСР та сприяв загальній зміні його зовнішньополітичних орієнтирів. Таким чином, трансформація відносин, що відбувались в самому

східному таборі, ставали додатковим аргументом для Вашингтона на користь перегляду його взаємовідносин з СРСР.

Суттєвим поштовхом до розмивання конфронтаційності між Заходом і Сходом на початку 60-х років стала також політика західноєвропейських країн. Беззастережна орієнтація Західної Європи на США, яка виникла одразу по завершенню Другої світової війни, вже у середині 50-х років змінилася прагненням багатьох західноєвропейських країн вийти з-під тотальної опіки Вашингтона. Ця рішучість багато у чому була обумовлена значними успіхами, досягнутими в економічному розвитку регіону. За рахунок коштів, отриманих від «плану Маршалла», західноєвропейські держави у цей час спромоглися не лише зміцнитися після господарської розрухи, заподіяної Другою світовою війною, а й значною мірою подолати економічне відставання від США [38]. Стрімке відновлення і подальший розвиток економіки змінили у суспільній свідомості кількох західноєвропейських держав прагнення провадити більш незалежну й самостійну від США політику. Таким чином, якщо наприкінці 40-х – на початку 50-х років помітно переважала тенденція до єдності держав Заходу, то наприкінці 50-х років значно зміцніла відцентрова тенденція. Поступова переорієнтація на власні європейські інтереси вивела на перший план взаємовідносин з Вашингтоном проблеми, які торкалися питань європейської безпеки, ядерної стратегії, політики відносно країн, що розвивалися, а також економічних зв'язків із соціалістичними країнами [39].

Загострення суперечностей в НАТО, зміна у співвідношенні сил у світі, а також продемонстрована у ході Карибської ракетної кризи неможливість Вашингтона безперешкодно диктувати свою волю іншим країнам – всі ці фактори послабляли позиції США в європейському регіоні, натомість спонукали західних союзників долати внутрішні розбіжності між собою і прискорювати співпрацю в інтересах зміцнення економічних та політичних позицій Західної Європи [40]. Здійсненню цієї мети також сприяла зацікавленість у співробітництві з СРСР та іншими країнами ОВД. Активні дипломатичні, економічні та культурні відносини, які встановлювалися і розвивалися починаючи з другої половини 50-х років, сприяли зближенню позицій Західного і Східного блоків. Все більша незалежність від США, а також активізація співпраці з країнами соціалістичної співдружності призвели зрештою до поступового розмивання конфронтаційності і виникнення розрядки міжнародної напруженості в Європі [41]. Отже, суттєва зміна політичних орієнтирів у союзників, а також послаблення власних позицій у західноєвропейському регіоні стали додатковим чинником у подальшій переоцінці США свого ставлення до СРСР.

Таким чином, беручи до уваги комплекс окреслених вище подій та явищ, які мали місце у 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. як у самих США, так і на міжнародній арені, можна дійти висновку про те, що модифікація політики США щодо СРСР у цей період була обумовлена ними і стала необхідною умовою для подальшого розвитку самих США згідно з новими реаліями, що склалися в світі.

Література

1. Garthoff R. L. *Détente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan*. – Washington: The Brookings Institution, 1985. – XVI.– 1147 p.
2. Pipes R. *US – Soviet Relations in the Era of Détente*. – Boulder (Col.): Westview press, 1981. – XIX, 227 p.
3. Lafeber W. *America, Russia and the Cold War, 1945-2000*. – Boston: McGrawhill, 2002. – XVII, 456 p.
4. Gaddis J.L. *We Now Know: Rethinking Cold War History*. – Oxford, N.Y.: Clarendon Press, 1997. – X, 495 p.
5. Young J.W. *Cold War and Détente 1941-91*. – London, N.Y.: Longman, 1993. – XV, 355 p.
6. Loth W. *Overcoming the Cold War: A History of Détente, 1950-1991*. – N.Y.: Palgrave, 2002. – X, 255 p.
7. Huland W.G. *The Cold War. Fifty Years of Conflict*. – N.Y.: Random House, Inc., 1991. – 223 p.
8. Усачев И.Г. *Международная разрядка и США*. – М.: Мысль, 1980. – 221 с.
9. Толкунов Л.Н. *Европа и разрядка*. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
10. Давыдов Ю.П. *Норма против силы. Проблема мироурегулирования*. – М.: Наука, 2002. – 287 с.

11. Богатуров А.Д. «Стратегия перемалывания» в международных отношениях и внешней политике США. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 48 с.
12. Рукавишников В.О. Холодная война, холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР / России, внешней политике и безопасности Запада. – М.: Академический проект, 2005. – 864 с.
13. Уткин А.И. Мировая «холодная война». – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – 736 с.
14. Кравченко І. Міжнародна розрядка – вимога часу. – К.: Політвидав України, 1976. – 72 с.
15. Власенко О.К. За мир без зброї. – К.: Знання, 1979. – 48 с.
16. Волошин В.В. Советско-американские отношения: трудности и перспективы. – Киев: Знание, 1981. – 16 с.
17. Цветков Г.Н. СССР и США: отношения, влияющие на судьбы мира. – Киев: Вища школа, 1988. – 269 с.
18. Мацейко Ю.М. Америко-радянські відносини: проблеми і перспективи. – К.: Знання, 1989. – 47 с.
19. Гончар Б. М. СРСР і США: «Правила поведінки» в регіональних конфліктах. – К.: Знання, 1990. – 13 с.
20. Гарань А.В. Трансатлантические дебаты: поворот Западной Европы к разрядке и позиция США. – Киев: Наукова думка, 1990. – 184 с.
21. Так, у 1953 році витрати міністерства оборони склали 456 млн. дол. (у цінах 1998 роки). (Див. про це: Болотин А. Мировая экономика за 100 лет // Мировая экономика и международные отношения, 2001. – С. 90–114.) Военный бюджет США в 1953 р. становив 52,6 млрд. доларів, що засвідчило значне його зростання порівняно з 17,7 млрд. доларів. у 1950 р. (Дані наведені за: The Statistical Abstract of the United States. – Washington: GPO, 1985. – Р. 741.)
22. Вже на 1955 р. загальний рівень воєнних витрат досяг меж 44-46 млрд. дол., а за період між 1961 і 1964 р. воєнний бюджет був збільшений на 13 % (з 47,4 до 53,6 млрд. доларів). (Див. про це: Уткин А.И. Американская империя. – М.: ЭКСМО, 2003. – С. 185, 200.)
23. Судячи з наведених у конгресі даних, на весну 1956 р. офіційна кількість повністю безробітних у США перевищила 5 млн. осіб. (Див. Лан В.И. США в военные и послевоенные годы. – М.: Наука, 1978. – С. 373).
24. Smith C.A. Political Communication. – N.Y.: Harcourt, Brace, Javanovich Publishers, Inc., 1990. – Р. 201.
25. Рукавишников В.О. Вказ. праця. – С. 210.
26. Найвищу ціну довелося заплатити американській інтелігенції, для якої період маккартизму, співпавши з роками зростаючого американського впливу, став часом мовчання, роками морального та інтелектуального відособлення у власній країні (Докладніше про це див.: Уткин А.И. Единственная сверхдержава. – М.: Алгоритм, 2003. – С. 165.)
27. Gaddis J.L. Strategies of Containment: A Critical Appraisal of Postwar American National Security Policy. – New York: Oxford University Press, 1982. – Р. 172.
28. Smith C.A. Вказ. праця. – СР. 201.
29. Уткин А.И. Мировая «холодная война». – С. 555.
30. Eisenhower D. The White House Years. Waging for Peace, 1956-1961. – N.Y.: Doubleday & Company, Inc., Garden City, 1965. – Р. 217–220.
31. Уткин А.И. Мировая «холодная война». – С. 555.
32. Ambrose S.E. Rice to Globalism. American Foreign Policy, 1938-1966. – N.Y.: Harmondsworth, 1967. – Р. 240.
33. Garthoff R. L. Вказ. праця. – С. 6.
34. Rodman P.W. More precious than peace: the Cold War and the struggle for the Third World. – N.Y.: C.Scribner's Sons, 1994. – XIII, 654 р.
35. Капченко Н. Внешнеполитическая концепция Сталина // Международная жизнь. – 2005. – № 9. – С. 100–121.
36. Богатуров А.Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны (1945–1995). – М.: Конверт-МОНФ, 1997. – С. 152.
37. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – С. 498.
38. Промислове виробництво в Західній Європі зросло в 1955 р. порівнянно з 1950 р. на 40% (у ФРН – на 81%, Італії – на 56%, Франції – на 36%), а в США – на 24%. У 1948 р. частка США у світовому промисловому виробництві західних країн становить 53,4%, а частка всієї Західної Європи – 30,4%. В 1953 р. питома вага США скоротилася до 48%, а Західної Європи зросла до 34% дані наведені за кн.: Уткин А.И. Мировая «холодная война». – С. 536.)
39. США – Западная Европа и проблема разрядки / Отв. ред. Ю.П. Давыдов. – М.: Наука, 1986. – С. 164.
40. Гарань А.В. Трансатлантические дебаты: поворот Западной Европы к разрядке и позиция США. – Киев: Наукова думка, 1990. – С. 84.
41. Егорова Н.И. Понятие «разрядка» в 1950-е годы: советская и западная интерпретации / Холодная война и политика разрядки: дискуссионные проблемы / Отв. ред. Н.И. Егорова, А.О. Чубарьян: В 2 ч. – М.: Институт всеобщей истории РАН, 2003. – Ч. 1. – С. 87–88.

Пітик Г.А.,

пошукач кафедри етнології

Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

*Директорія Української Народної Республіки і селянство
(грудень 1918- лютий 1919)*

В статті освещается діяльність Директорії Народної Республіки и вопросы крестьянства в декабре 1918 – февралі 1919 гг.

The given article covers the activity of the People's Republic Directory as well as the problems of peasants in December, 1918 – February, 1919.

Ключові слова: директорія, УНР, Рада комісарів, Антанта, Трудовий Конгрес, Січові стрільці, Центральна Рада.

Актуальність дослідження цієї теми зумовлена необхідністю комплексного й об'єктивного вивчення діяльності Директорії УНР, її політики щодо селянства.

Метою дослідження є вивчення й розкриття сутності та основних напрямків політики Директорії, її спроби вирішення земельного питання.

Запропонована тема й досі не знайшла змістовного й всебічного висвітлення як у працях радянських і зарубіжних істориків [1], так і у історіографії незалежної Української держави [2].

Пізньої осені 1918 р. закінчилась Перша світова війна, що призвела до кардинальних змін політичного й економічного життя планети. Війну виграла країна Антанти, до яких приєдналися і США. У Німеччині й Австро-Угорщині спалахнули революції, у результаті чого остання розпалася на кілька незалежних держав. Величезне геополітичне значення для України мало проголошення на теренах Східної Галичини Західноукраїнської Народної Республіки, проте відродження водночас і Польської держави викликало поміж ними збройний конфлікт, який переріс на польсько-українську війну. В остаточному підсумку це призвело до переходу західноукраїнських земель під протекторат Польщі. Для Наддніпрянської України негативним був той момент, що вона за підсумками Брестського мирного договору і за погодженням з Центральною Радою була окупована військами Четвертного союзу.

Після перемоги у війні країни Антанти і слухати не хотіли ні про незалежну гетьманську державу П. Скоропадського, ні про Директорію УНР. Вони вважали цю територію Південною Росією і вживали усіх заходів до відновлення єдиної неподільної, небільшовицької Росії. За підтримки Паризької мирної конференції (18 січня 1919 – 21 січня 1920) і так званої Версальської системи договорів про повоєнний світовий устрій українські землі були розділені кордонами чотирьох держав [3].

Багатого на події дня — 14 грудня 1918 р. – Революційний комітет Києва утворив спеціальну Раду комісарів, на яку покладалася контроль за поточною урядовою роботою. До її складу увійшли: В. Чехівський – голова та комісари міністерств – Бобир – Л. Бухановський, М. Галаган, Д. Донцов, М. Ковальський, М. Корчинський, М. Левитський, О. Лотоцький, В. Мазуренко, Б. Мартос, Б. Матюшенко, Л. Михайлів, П. Пилипчук, А. Пісоцький, Д. Симонів, І. Фещенко-Чопівський, П. Холодний, С. Шелухін Рада комісарів проіснувала до 24 грудня і провела за цей період 8 засідань. 20 грудня 1918 р. Директорія УНР заслухала звіти комісарів про їх роботу [4]. Раді, загалом, вдалося утримати управління в своїх руках, хоча це робилося «досить спонтанно, ситуативно, без чітко продуманого плану, головне – без якоїсь політичної стратегії» [5].

Ейфорія легкої перемоги охопила керівництво, а особливо військове, Директорії при вступі 19 грудня 1918 р. до Києва. «Легка» перемога, насправді, пояснювалася майже повною

відсутністю спротиву гетьманських частин, оскільки російські формування на цей час стали прибічниками «білої ідеї», а керівники інших військових підрозділів – справжні українські державники – перейшли на бік Директорії. На Київському пероні потяг Директорії урочисто зустрічали військові, представники політичних і громадських організацій, консули іноземних держав і величезний натовп киян. Потім на Софіївському майдані відбувся військовий парад та святкове богослужіння [6]. Більше тижня у місті святкували перемогу: військові паради, демонстрації, мітинги, прийоми, привітання і вшанування «героїв». Справа закріплення державної перемоги відкладалася на потім.

Основну соціальну опору протигетьманського повстання склало селянство. Як наголошено, на наш погляд дещо перебільшено, в Історії українського селянства «повстанський елемент практично стовідсотково складався з селянства» [7]. Виходячи з цього, Директорія та її уряд вважали першочерговим і принципово важливим вирішення земельного питання. Вже у відозві Директорії до громадян України з закликом до протигетьманського повстання від 14 листопада 1918 р. зазначалося про необхідність негайного повернення й відновлення всіх соціальних і політичних здобутків революційної демократії [8]. Одним з найголовніших своїх завдань в «Оповідненні» від 21 листопада 1918 р. Директорія назвала вилучення поміщицької землі і передачу її безземельним і малоземельним трудівникам та повернення селянам насильно стягнутих контрибуцій [9]. 15 грудня було заборонено продаж, заклад і оренду землі [10].

26 грудня Директорія обнародувала свою першу після приходу до влади програмову декларацію, яку інколи називають тимчасову Конституцію УНР, в якій проголошувалися її майбутні плани й дії [11]. У преамбулі Декларації констатувалося, що силою озброєного трудового народу «зметено з лица землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування — гетьманщину», а Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів ..., відновлено національно-персональну автономію, демократичні органи місцевого самоврядування, скасовано цензові думи та земство. Щодо найболючішого для селянства України питання – власності на землю — Директорія наголосила, що всі дрібні селянські і трудові господарства залишаються у користуванні її власників, а решта земель, у тому числі також монастирські, церковні й казенні, переходять до безземельних і малоземельних селян і насамперед тих, хто боровся з гетьманщиною. Розпочиналося слідство для повернення селянам стягнених контрибуцій, з приводу зловживань і злочинів, вчинених над селянами з боку поміщицько-гетьманської влади. Касувалися всі урядові постанови Української держави стосовно робітничої політики. Відновлювався 8-годинний робочий день, права на колективні договори, коаліції, страйки та права профспілок.

Всі ці заходи Директорія вважала лише першим етапом соціально-політичного й національного визволення українського народу, наступним — мало стати саме державотворення, налагодження системи влади. Вона проголошувала себе тимчасовою Верховною Владою революційної доби, владою, першоджерелом якої стало право трудового народу на революцію і планувала передачу своїх повноважень власне народові. Таке твердження базувалося на переконаності у тому, що право урядування належить лише робітникам і селянам, тобто пацюючим класам, які власними руками створюють матеріальні та духовні цінності.

Буржуазія і поміщики, на думку Директорії, вже довели цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для народу в управлінні державою. Зосередивши у своїх руках усі матеріальні, фізичні й державні засоби, але дбаючи лише про свої вузькокласові інтереси, пануючі класи проводили грабіжницьку політику, чим дезорганізували державне життя і пограбували Україну. Фактично вони стали чужинцями у власній країні, брутально топтали національні права і здобутки народу, застосовували терор і насильство проти українського народу: «закопували живцем у землю, вирізали шматки живої шкіри, виколювали очі» та ін. Виходячи з цих засад, Директорія заявила: «Класи нетрудові, експлуаторські, які живляться й розкошують з праці класів трудових, класи які нищили край, руйнували господарство та відзначили своє правління жорстокостями й

реакцією, не мають права голосу у порядкуванні державою». Грунтуючись на названих теоретичних засадах, вона запропонувала, по-перше, трудовому селянству з'їхатись до губернських центрів і обрати делегатів на Конгрес трудового народу України, які представлятимуть інтереси і волю не лише селянства, а й озброєного вояцтва; по-друге, міськкому робітництву (українському й не українському) обрати на своїх фабриках, заводах, майстернях, у конторах та інших міських трудових установах делегатів на Конгрес трудового народу України; по-третє, обрати на Конгрес представників від працюючої інтелігенції: вчених, вчителів, лікарів, кооператорів, конторських службовців тощо. Конгрес розглядався засновниками Директорії як тимчасове революційне представництво організованих трудових мас, який має всі верховні права і повновласність вирішувати усі питання соціального, політичного й економічного життя України. На нього покладалося завдання вирішувати всі проблеми влаштування влади як в центрі, так і на місцях. Директорія проголошувала цілковитий нейтралітет і бажання мирного співіснування з народами всіх держав, намагалася спрямувати зусилля трудового народу не на криваву боротьбу з іншими країнами світу, а на творення підвалин нового життя. Основоположним внутрішнім завданням вона вважала досягнення національної злагоди і єдності трудової демократії націй, які населяють українську землю [12].

Проведення в життя положень Декларації Директорія поклала на уряд – Раду народних міністрів – і закликала всеукраїнський трудовий загальний допомогти йому у цій «важливій, складній, і відповідальній роботі» [13]. В основу декларації був закладений так званий трудовий принцип, який мав поєднувати у собі кращі риси парламентської та радянської системи [14]. Життя невдовзі довело, що такий підхід — не кращий вихід із ситуації, проте саме на цих засадах було утворено перший директоріальний уряд УНР. До нього направили своїх представників усі політичні партії Українського національного союзу. Персональний склад уряду був такий: В. Чехівський – голова уряду і міністр закордонних справ; О. Мицюк — міністр внутрішніх справ; М. Шаповал — міністр земельних справ; Б. Мартос — міністр продовольчих справ; О. Осецьких — виконуючий обов'язки міністра військових справ; М. Білинський — міністр морських справ; С. Остапенко — міністр торгу і промисловості; П. Холодний — виконувач обов'язків міністра освіти; С. Шелухін — виконувач обов'язків міністра юстиції; В. Мазуренко – виконуючач обов'язків міністра фінансів; А. Михайлів – виконувач обов'язків міністра праці; П. Пилипчук – керуючий міністерством шляхів; І. Липа – керуючий управлінням віросповідань; І. Штефан – міністр пошт і телеграфів; Д. Антонович – міністр мистецтва; Б. Матюшенко – міністр народного здоров'я; Д. Симонів — державний контролер; А. Ревуцький — міністр єврейських справ; І. Сніжко — виконувач обов'язків державного секретаря; О. Назарчук – голова управління преси. На початку січня уряд зазнав повного кадрового перегрупування: П. Холодного замінив І. Огієнко; І. Сніжка – М. Корчинський; О. Осецького — генерал О. Греков. Уряд за деяким винятком, складався з людей мало знаних, що змусило його стати слухняним виконавцем волі Директорії. Його права й обов'язки та місце у системі влади Декларацією не були визначені. На кабінет В. Чехівського покладалося загальне завдання — забезпечити «трансформацію політичної системи та державного управління України». У політичному плані він неформально поділявся на «ліву» і «праву» частини. До «лівих» входило 11 міністрів від УСДРП та УПСР, до «правих» — вісім міністрів УПСР і УПСФ, а також О. Назарчук, який був членом галицької Української радикальної партії [15].

Оцінка Декларації широкими верствами населення України була неоднозначною. Праві назвали її «більшовицькою», ліві суперечним, компромісним, але поміркованим документом. В. Винниченко писав з приводу цього, що багатьох вона не задовольняла своєю, непевністю позицій, але життя її виправило б, пристосувало б до себе, коли б вона безкомпромісно втілювалася у практичну боротьбу. Біда в тому, що Декларація лишалася тільки на папері, а діяльність Директорії «відбувалася зовсім за іншою, неписаною і неоголошеною програмою» [16].

У третій декаді грудня 1918 – середині січня 1919 р. на теренах України відбулися повітові та губернські селянські з'їзди: 21–23 грудня Уманський – на Київщині, Лубенський – Полтавщині; 29–30 грудня Рівненський – Волині; 4–5 січня Золотоніський – Полтавська; середина січня Верхньодніпровський – Катеринославська губернія та ін. Делегати цих з'їздів прийняли постанови про підтримку Директорії, схвалили відновлення Української Народної Республіки, обговорили й намітили програму політичних, економічних та соціальних перетворень.

Конкретні наголоси у відносинах між Директорією і селянством розставили резолюції Київського губернського селянського з'їзду, засідання якого відбувалися 21–24 грудня 1918 р. Бурхливими оваціями зустріли делегати з'їзду колишнього голову Центральної Ради — М.С. Грушевського, який офіційно був запрошений на нього. Від Директорії на засіданнях з'їзду виступили П. Андрієвський, В. Винниченко, Ф. Швець. Підводячи підсумки, з'їзд від імені 700 делегатів висловив щиру вдячність Директорії, яка очолила боротьбу широких трудових верств за повалення гетьманської влади П. Скоропадського, пообіцяв свою підтримку в її діяльності за відновлення й зміцнення Української Народної Республіки та прийняв «постанову-наказ», в якій визначив шляхи і напрями подальшого співробітництва селянства з Директорією. Вона складалася з десяти пунктів та окремої резолюції з земельного питання і зводилась до наступного:

1. Директорія Української Трудової Республіки невдовзі повинна скликати Конгрес Трудового Народу України, тобто представників селян, робітників і вояків.
2. Директорія Української Народної Республіки повинна рішуче заявити, що трудовий народ України хоче жити у згоді з трудовим людом всього світу, але у жодному випадку не допустить чужинців порядкувати у себе.
3. До скликання Трудового Конгресу необхідно, аби Директорія негайно проводила всі реформи соціального і політичного значення, котрі зміцнили б позицію трудових мас — селян і робітників.
4. Директорія УНР мусить негайно вжити найрішучіших заходів до організації народної армії, на основі старої дисципліни і порядку, і цим забезпечити землю і волю трудовому народові.
5. Уряд УНР повинен виробити негайно закон про організацію влади на місцях і створити умови, які б сприяли широкій організації селянства (як основи існування Трудової Республіки) у формі селянських та робітничих спілок, котрі повинні мати право широкого контролю представників центральної влади на місцях.
6. Саме трудове селянство на місцях повинно подбати про те, аби не допустити руїни й анархії на селах, оскільки тільки порядок і дисципліна в цей час дасть змогу селянству організувати й утримувати владу у власних руках.
7. Директорія УНР повинна вжити найрішучих заходів, аби всі заарештовані з добровольчеської та гетьманської армії офіцери і генерали понесли найтяжчу кару.
8. До обов'язку Директорії входить забезпечення сімей тих, хто поклав своє життя або став навіть калікою під час боротьби за волю трудового люду України.
9. Директорія УНР повинна вимагати, щоб у найближчому часі всі чужоземні війська виїхали за межі України.
10. Директорія УНР повинна допомогти трудовому народу Галичини, Буковини, Кубані та Чорноморщини у боротьбі за політичне, і соціальне визволення.

На доповідь О. Шадилова з'їзд за участю представників від губернських та повітових спілок України ухвалив окрему резолюцію з земельного питання, яка вимагала «аби Директорія негайно відновила чинність земельного закону, ухваленого Центральною Радою 18 січня 1918 р.» [17].

Отже, селяни, що визнали Директорію своїм органом влади, вимагали від неї вжити термінових заходів щодо негайного утворення селянсько-робітничої влади у центрі і на місцях, рішучої боротьби з внутрішньою контрреволюцією та залишками гетьманства, проведення соціально-економічних реформ. Делегати селянських з'їздів вимагали від Директорії порвати з орієнтацією на Антанту й опиратися у своїй діяльності лише на власний народ.

Порівнюючи зміст Декларації і селянських з'їздів, слід зазначити, що резолюції та постанови селян були чіткими й конкретними, а оцінка делегатами з'їздів політичних, соціально-економічних і національних перспектив виглядали радикальними й лівішими за демократичний документ.

Зважаючи на вимоги широких селянських верств України, намагання Директорії заручитися їх підтримкою, Рада народних міністрів УНР 30 грудня 1918 р. зобов'язала міністра земельних справ М. Шаповала негайно розробити земельний законопроект, яким би задовольнялись вимоги селянства, а вже через тиждень (6 січня 1919 р.) уряд у присутності Директорії обговорив і вніс істотні правки до запропонованого законопроекту. 8 січня 1919 р., після доопрацювання земельний законопроект схвалила і затвердила Директорія. Одночасно вона запропонувала врахувати слушні зауваження і пропозиції, висловлені і на цьому засіданні.

Рада народних міністрів доручила М. Шаповалу розробити спеціальну інструкцію з роз'ясненням статей закону, а свої служби зобов'язала телеграфом терміново розіслати закон і інструкцію на місця. За кілька днів ці матеріали були опубліковані у «Віснику державних законів УНР», та видані окремою брошурою. Статті закону, інструкції, настанови і рекомендації постійно друкувалися на сторінках популярного на той час журналу «Сільський господар» [18].

Згідно з законом скасовувалося право приватної власності на землю, заборонялася її продаж і купівля. Усі землі, ліси і водоймища оголошувалися добром українського народу. Право користування землею поширювалося на всіх громадян Української Народної Республіки і, першочергово на тих, хто обробляв її власними руками. Єдиним і головним розпорядником землі виступала «верховна влада УНР», діяльність якої здійснювалася за посередництвом відповідних земельних управ. Законом передбачалося дві форми господарювання: колективна й індивідуальна. Норма приватного трудового землеволодіння становила не менше 5 десятин. Право користування землею мало регулюватися окремим законом, яким передбачалась передача землі у спадщину, але не більше 15 десятин. Залишки понад норму відбиралися земельними становила безкоштовно. Крім того, законом планувалося виділення землі розміром 1–2 десятин військовослужбовцям армії УНР після закінчення війни та безповоротну допомогу їм на реманент 2 тис. грн. та ще 2 тис. грн. позики на 5 років під процент.

Законом заохочувалося також створення трудових хліборобських спілок на базі культурних і неподільних сільськогосподарських маєтків та залишав неподільними землі для забезпечення безперебійної роботи цукрової і спиртової промисловості [19]. М. Шаповал згадував, що короткий термін підготовки земельного законопроекту Директорії, змусив його взяти за основу відомий земельний закон Центральної Ради від 18 січня 1918 р., з внесенням до нього тільки кількох поправок [20]. Це викликалося необхідністю схвалення його селянством і як результат, збереження армії УНР, адже загальновідомим був той факт, що останнє після повалення гетьманської влади не тільки відразу розходилося по домівках і виявилось небоєздатним проти наступу більшовицьких військ, але часом переходило на їх бік. Законом не вирішилися також суперечності між політичними партіями й особливо між УСДРП і УПСР, які постали ще за доби Центральної Ради.

Постанови і закони Директорії та її уряду прийняті наприкінці 1918 – на початку 1919 р. носили дріб'язковий характер, зазначав П. Христюк, за винятком хіба що про державну мову, українську грошову одиницю, Трудовий Конгрес, землю, Вищий орган Української автокефальної православної церкви. Усвідомити завдання революції і накреслити конкретні шляхи їх розв'язання, на думку П. Христюка, скінчилися невдало. «А дальша діяльність Директорії пішла вже у напрямі повної ліквідації і тих малих досягнень які дала ця справа», – писав він. Характеристика П. Христюком законодавства Директорії привела його до висновку, що вона «... випадково опинилася на чолі селянсько-робітничої революції» [21].

Уже наприкінці грудня 1918 – у середині січня 1919 р. відчувалася безпорадність і безсилість Директорії організувати владу як у центрі, так і на місцях. 2 січня 1919 р. у наказі

військовому міністерству головний отаман С. Петлюра писав, що у місцевостях, оголошених на військовому стані, «...ведуть злочинну агітацію проти Української Народної Республіки та її законної влади Директорії, переважно люди, що не належать до громадян нашої республіки і що наїхали з Великої Росії та інших країн бувшої Росії...» Він наказав всім командувачам фронтами, охорони залізниць, губернiальним комендантам «...висилати за межі України всіх ворогів української влади, замiчених у злочинній агітації проти неї, це належить і до громадян нашої Республіки. Наказую оголосити для загальної відомості, що висилці підлягатимуть не тільки самі злочинці-агітатори, а разом з ними їх жінки та сім'ї» [22].

Одночасно на теренах України великого розмаху набули нікому не підпорядковані анархія, грабежі й розбої. Зважаючи на таке становище, звідусіль до Києва прибували делегації, які зверталися по допомогу до Директорії з проханням навести порядок у містах і селах. Остання відмовлялася їх приймати, посилаючись на якісь невідкладні справи, а клерки відправляли з їхніми клопотаннями до різних міністерств та верств. За свідченням Є. Чикаленка, 8 січня до Києва з відповідними заявами прибула делегація з Кременчука, яку очолював голова повітового земства Шарий (товариш Є. Чикаленко під час навчання в Харківському університеті), комісар Холмщини, Підляшшя, а пізніше ще й Полісся і Західної Волині О. Скоропис-Йолтуховський. 9 січня з Полтави до Директорії прибула депутація на чолі з П.Чижевським з проханням надіслати військовій підкріплення П. Болбочану проти більшовиків, які зайняли Харків. Але Директорія зарадити нічим не могла, оскільки в самому Києві і на місцях чинилися масові грабунки і розбої до того ж, у першу чергу військовими [23].

«І не було ні кари, ні управи, ні суду, ні контролю над цими злочинцями і ворогами не тільки революції, а й національного руху», – писав Винниченко. Він підкреслив, що вся система військової влади як з Головним Отаманом і неголовними отаманами не підлягала контролю. І «...ця безконтрольність ... влади цивільної й військової була основною, початковою нашою бідою. Це була й свідомо, й несвідомо наша контрреволюція, яка, користуючись обставинами, захоплювала всю владу й обтирала від неї революційні елементи, не допускаючи над собою їхнього контролю ні в якій формі, а особливо у формі рад» [24].

10–12 січня 1919 р. у Києві відбувся VI з'їзд УСДРП, на якому головним стояло питання про політичну ситуацію та форму влади в Україні. Ліве крило УСДРП: М. Авдієнко, М. Драгомирецький, Ю. Мазуренко, А. Пісоцький, М. Ткаченко виступали за радянську форму влади. Противниками виступили катеринославці Т. Грабовий, Я. Капустян, І. Мазепа, І. Романенко, П. Феденко. Перелом у дискусію вніс В. Винниченко, який ще у грудні 1918 р. був прихильником радянської системи влади. Виступаючи на з'їзді, він зазначив, що українському менталітету чужий чисто російський (ленінський. – *Авт.*) витвір рад та ще й при диктатурі пролетаріату. В Україні «справжньою реальною силою є селянство, в руках якого і має бути зосереджена влада за умови, що селянство треба «зробити трудовим». Насамкінець Винниченко підсумував, що перемога, завоювання влади в Україні нереальне без підтримки широких верств селянства – це наша база і орієнтуватись потрібно «...на західний і світовий високоіндустріалізований пролетаріат; ні в якому разі не на відсталий російський, бо коли з ним зв'яжемося, більшовики російські нас розколють, роздавлять, відіпхнуть від влади наші сили. Тут тоді буде диктатура П'яткових, Антонових тощо. Мусимо спиратись тільки на свою силу» [25]. Підсумкова резолюція з'їзду мала обтічний нейтральний характер. Делегати висловилися за загальнодемократичні реформи «знищення всіх останків поміщицького самодержавного ладу», «негайне переведення земельної реформи у напрямку програми партії» [26].

Ситуацію, що склалася в Директорії, намагалися змінити Січові стрільці. Як послідовні державники, вони переконували використати державну владу для консолідації й єднання українського суспільства. Виходячи з цього Стрілецька рада запропонувала диктаторські повноваження при повній підтримці січовиків, спочатку В. Винниченка, а після його відмови С. Петлюри, проте й той не наважився взяти на себе таку відповідальність. Тоді стрілецькі

представники О. Назарук і Ю. Чайковський на державній нараді, скликаній директорією 16 січня 1919 р., запропонували встановити в Україні військову диктатуру — тріумвірат у складі С. Петлюри. Є. Коновальця та С. Мельника нарада відхилила їх пропозицію [27].

Невиважена внутрішньополітична діяльність Директорії призвела до того, що уже у середині грудня 1918 р. на Лівобережній Україні (Харківщина й Полтавщина) під проводом головним чином українських лівих есерів – боротьбистів організувалися повстанські загони, які вступали у боротьбу з військовими формуваннями Директорії. Протиправні дії її урядових органів на місцях гасили до Директорії віру широких верств села. Зникала також довіра і до майбутнього Трудового Конгресу, виборами до якого керували антиреволюційні сили. Не сприяла росту популярності Директорії і оцінка її структурами резолюцій і постанов селянських з'їздів, які проголошувалися «більшовицькими» і «антиукраїнськими» [28].

14–15 січня 1919 р. відбулася нарада виконкому Всеукраїнської Ради селянських депутатів за участю представників від губернських рад. Обговоривши питання про діяльність Директорії, вона постановила: «1. Вимагати від Директорії УНР видання негайно, протягом одної доби, розпорядження про передачу влади у волостях, повітах і губерніях відповідним об'єднаним радам селянських та робітничих депутатів... 2. Влада в центрі має належати Всеукраїнському (об'єднаному) З'їзду Рад селянських та робітничих депутатів... 3. До утворення Всеукраїнської ради Селянських і Робітничих Депутатів владу в центрі Директорія мусить негайно передати виконавчим комітетам Всеукраїнських Рад Селянських і Робітничих депутатів». 4. При невиконанні цих вимог органи селянських депутатів і селянських спілок відкликаються з роботи в державних установах Директорії [29]. Фактично це був ультиматум Директорії та її уряду. Одночасно їм надавався ще один шанс на порозуміння зі своїм народом. Однак вони його не використали.

У такій напруженій і нестабільній обстановці готувалося відкриття Трудового Конгресу. Напередодні – 22 січня 1919 р. – відбулася подія великої історичної ваги. На Софійському майдані було проголошено Акт про Злуку східних і західних українських земель – Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) – в єдину соборну державу [30]. Наступного дня Акт одностайно схвалив Трудовий Конгрес. Проте, з огляду на об'єктивні і суб'єктивні обставини, соборність була лише продекларована. За оцінкою М. Шаповала, вона виявилась більше теоретично юридичною, ніж фактичною. Незважаючи на це, Акт залишився символом споконвічного прагнення українського народу до возз'єднання в єдиній державі [31].

23–28 січня у приміщенні Оперного театру проходили засідання Трудового Конгресу України. Згідно із спеціальною інструкцією Директорії від 5 січня 1919 р., до Трудового Конгресу мали бути обрані 593 делегати, у тому числі від УНР – 528, ЗУНР – 65 делегатів. Із 528 делегатів Наддніпрянської України селян мали представляти 377, робітників – 118, трудову інтелігенцію – 33 делегати. На час відкриття Конгресу прибуло 400 делегатів [32] (за іншими даними 350) [33] включаючи і 36 делегатів ЗУНР, які приїхали на Акт злуки і запрошені були на засідання Конгресу. Найбільшу кількість делегатів налічувала есерівська, селянська фракція, проте, не знайшовши спільної мови, вона поділилася на лівих і правих, через що вони голосували за різні резолюції. За підсумком роботи на затвердження винесено чотири резолюції: українських соціал-демократів-незалежників (зачитав Я. Зіновій), дві українських соціалістів-революціонерів (М. Любинський і А. Степаненко) і українських соціал-демократів (С. Бачинський). До них примкнула і права течія УПСР. За результатами голосування перемогу отримала резолюція українських соціал-демократів. Схвалені Трудовим Конгресом 28 січня 1919 р. основні положення резолюції УСДРП зводилися до наступного: «1. Висловити своє повне довір'я і подяку Директорії за її велику роботу для визволення українського народу від пансько-гетьманської влади... 3. З огляду на небезпечний військовий час доручити владі і оборону краю Директорії УНР, яка, доповнена представником од Наддніпрянської України (Є. Петрушевич), до слідуєчої сесії

Трудового Конгресу має бути верховною властю і видавати закони, необхідні для оборони республіки, при чім ці закони передаються на затвердження найближчої сесії Трудового Конгресу... 5. Конгрес Трудового народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу: *правительство УНР* (Рада народних міністрів. – Авт.) разом з комісіями має підготувати закон для виборів парламенту Великої Соборної Української Республіки. 6. На основі всенародного голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до цього місцева власть, в інтересах національної оборони повинна належати довіреним правительствам УНР – комісарам, які повинні працювати у контакт і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорційно від селян і робітників... 8. З приводу своїх постанов Конгрес Трудового Народу України видає свій Універсал до українського народу і ноту до народів всього світу». Універсал Трудового Конгресу, ухвалений 28 січня, зобов'язав Директорію і Раду Народних Міністрів проводити й надалі земельну реформу, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові [34].

Голосувати за резолюцію відмовилися фракції українських соціал-демократів, незалежників, лівих соціалістів – революціонерів, соціалістів – революціонерів інтернаціоналістів і «Бунду». У заяві до президії Конгресу ці фракції не визнали правомірності Трудового Конгресу за схвалення ним політики Директорії, яка веде боротьбу проти революційних верств України, оголосила війну Радянській Росії і звернувся за допомогою до країн Антанти [35].

Отже, Трудовий Конгрес засвідчив розкол делегатів на дві частини: праву, що становила більшість і ратувала за союз з Антантою проти більшовиків і Росії, та ліву, яка виступала з більшовицьких позицій за перехід влади до рад і оголошення повстання проти Директорії. Таким чином, єдності на Трудовому Конгресі досягнуто не було. Українська національна демократія, сповідуючи загалом ідеї суверенності України, не досягла порозуміння розділившись на окремі табори, які бачили її майбутнє у різних вимірах: одні – правовою й демократичною за прикладом західних держав, інші залишалися в полоні соціалістичних ілюзій. Така роз'єднаність і вкрай нестабільне зовнішньополітичне становище ставило під питання існування Української Народної Республіки.

Практична діяльність Директорії після приходу до влади, відмежування від своїх попередніх заяв і декларацій, маневри вирішення поруч з національними, соціально-економічних завдань, погіршення різними підзаконними актами умов передачі землі у користування трудових селян, вимога з них: 1/3 врожаю, повної оплати оранки інших видів обробітку, попередньої сплати усіх податків тощо, призвели її до політичного краху, втрати зв'язків з власним народом, а з ним і влади в Україні.

Література

1. Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. – Киев, 1977; Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. Т. 5: Велика жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). — К., 1977; Минци И.И. Год 1918-й. — М., 1982; История Украинской ССР. В 10 т.- Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920). — Киев, 1984; Октябрь и гражданская война на Украине: Страницы истории. — Киев, 1987; Гамрецкий Ю.М., Тимченко Ж.П., Щусь О.И. Триумфальное шествие Советской власти на Украине. — Киев, 1987; Шаповал М. Великая революция і українська визвольна програма. – Прага, 1927; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. у 4 т. — Прага, 1921–1922.
2. Хміль І.В. Під гаслом комуни. – К., 2002; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Док. і мат. У 2 т. – К., 2006
3. Довідник з історії України. — К., 2001. – С. 556-557, 655, 738-739, 878.
4. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 1. – С. 7-8.
5. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 1. – С. 8.
6. Політична історія України. XX ст. У 6 т. Т. 2. – К., 2003. – С. 296; Полонська-Василенко Наталія. Історія України. У 2 т. — К., 1992. – Т. 2. – С. 517.
7. Історія українського селянства: Нариси В 2 т. Т. 1. – К., 2006. – С. 550.
8. Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. – Ч. III. – С. 113–114.
9. Історія українського селянства. Т. 1. – С. 551; ЦДАВО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 474. – Арк. 2.

10. Україна у ХХ столітті. Зб. док. і мат. – К., 2000. – С. 65.
11. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 1. – С. 8; Історія українського селянства. Т. 1. – С. 551.
12. Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України. – К., 1992. – С. 100–103; Українське державотворення: Словник-довідник. – К., 1997. — С. 111–113.
13. Конституційні акти України. – С. 104.
14. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. – 1917–1921. У 3 т. Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Прага, 1921. — С. 164.
15. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 1. – С. 8-9; ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 8 і зв.
16. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – С. 179-180.
17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Т. 4. – Відень, 1921.- С. 45–47; Хміль І.В. Під гаслом комуні. – С. 20-24.
18. Історія українського селянства. Т. 1. – С. 551-552; ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 21–23, 32–42 і зв.
19. Вісник державних законів УНР. Вип.3: 1919. — 23 січ. – С. 49-52; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 1. – С.11; Історія українського селянства. Т. 1. – С. 552.
20. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Прага, 1921. – С. 138.
21. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Т. 4 –С. 45–47; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 1. – С. 11; Хміль І.В. Під гаслом комуні. – С. 25.
22. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Т. 4. –С.24.
23. Чикаленко Є. Щоденник. (1918–1919). – К., 2004. – С. 202–204, 356; Українська Центральна Рада. – Док. і мат. У 2 т. – К., 1997. — Т. 2. – С. 402, 412.
24. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. – С. 188.
25. Робітничая газета. – 1919. – 16 січ.; Історія українського селянства. Т. 1. – С. 553; Політична історія України. ХХ ст. Т. 2. – С. 314–315.
26. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Т. 4. –С.53.
27. Політична історія України. ХХ ст. Т. 2. – С. 317.
28. Хміль І.В. Під гаслом комуні – С. 27–28
29. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Т. 4. –С.47-48.
30. Україна. – 1919. – 15–16 листоп.
31. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – С. 127.
32. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Т. 4. –С. 59–60; Історія України: Нове бачення. – Т. 2. – С. 82.
33. Україна. – 1919. – 15–16 листоп.
34. Там само.
35. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. Т. 4. –С.66-67; Хміль І.В. Під гаслом комуні. – С. 30–32.

Слободян Н.В.,

канд. істор. наук, докторант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Політика Росії щодо Іраку (2000–2006)

В статье рассматриваются основные этапы эволюции политики Российской Федерации в отношении к Ираку. Определены угрозы и перспективы в развитии ирако-российских отношений на данном этапе. Проанализировано содержание национальных интересов России в Персидском заливе.

The given article reveals the main stages of the evolution in the Russian Federation's policy towards Iraq. The author of the article outlines the current threats and prospects of Iraq-Russian relations, as well as analyses the national interests of Russia in the Persian bay.

Ключові слова: кувейтська криза, міжнародні санкції, зовнішньополітичні інтереси Росії, Концепція національної безпеки Російської Федерації, національні інтереси, Ліга арабських держав.

Російська Федерація, як правонаступниця Радянського Союзу, при розробці власної зовнішньої стратегії у регіоні Близького та Середнього Сходу зіткнулась з проблемою спадковості. Процес формування близькосхідної стратегії російським урядом ускладнювався тією специфічною роллю, яку займає регіон у системі сучасних міжнародних відносин, і тим значенням, яке він має для Росії у цілому.

Близький Схід є найконфліктнішим регіоном світу. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. цей регіон відзначався особливою нестабільністю – це ірако-кувейтська війна (1992), антиіракська операція США «Лисиця в пустелі» (1998), повалення режиму Саддама Хусейна (2003), палестино-ізраїльське зіткнення (2002), палестино-ізраїльський конфлікт (2006). У тій чи іншій формі в ці протистояння були втягнуті великі держави світу, насамперед Росія і США.

Кувейтська криза 1992 р. мала особливе значення для розвитку відносин Росії як правонаступниці СРСР, з державами Перської затоки та зі Сполученими Штатами Америки. По-перше, ірако-кувейтський конфлікт став засобом перевірки зовнішньополітичних доктрин наддержав у період переходу від конфронтації до співпраці, коли Радянський Союз продемонстрував вірність своїм новим зовнішньополітичним принципам та гнучкість у їх реалізації.

По-друге, позиція СРСР сприяла зміцненню дружніх зв'язків з іншими державами, які мали відношення до конфлікту. Професор Європейського університету в Балтиморі (США) Р. Фрідмен констатує, що «...Москва використала кризу для встановлення дипломатичних відносин із Саудівською Аравією та Бахрейном, у результаті отримала певну економічну допомогу від держав Перської затоки... Другим позитивним наслідком ірако-кувейтської війни для Москви є покращення відносин з Іраном, який оголосив про свій нейтралітет під час війни в Затоці» [16; с. 62].

По-третє, конфлікт виявив, що потрібно якнайшвидше опрацювати концепцію нової системи міжнародної безпеки у субрегіоні Перської затоки та вжити практичних заходів щодо її дієздатності, враховуючи формування механізмів координації інтересів безпеки Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки. При цьому така система повинна забезпечувати рівною мірою безпеку на національному, глобальному та регіональному рівнях та базуватися на балансі інтересів всіх держав.

Як зазначає американський професор Р. Фрідмен, Москва недооцінила ситуацію навколо кувейтської кризи та «програла» Вашингтону, тому «Вашингтон став силою номер один у світі, в той час коли Москва була відкинута на край дипломатичної активності» [16, с. 42].

Протягом 90-х років ХХ ст. Росія прагнула після втрати позицій у ході ірако-кувейтської війни реанімувати свої інтереси у Перській затоці. Перманентна конфліктність регіону перетворила його на перспективний ринок зброї, тому військово-промисловий комплекс Росії цей

регіон розглядав як найбільш привабливий для експорту зброї. У свою чергу країни Перської затоки також відкрито висловлювали власну зацікавленість у достатньо надійній і разом з тим у дешевшій російській зброї, порівняно з американською та європейською. Безумовно, визначальну роль тут відіграв той факт, що більшість військових спеціалістів країн Затоки (Ірак, Іран, Бахрейн, Катар) отримали фахову інженерну освіту саме у колишньому Радянському Союзі, тому добре зналися на радянській зброї.

Через рік після припинення ірако-кувейтської війни російські урядовці уклали кілька угод між Росією та Іраком про торговельну, економічну, наукову, технічну та культурну співпрацю. Практичне втілення цих домовленостей, на думку російського аналітика В. Ісаєва, мало принести економіко-фінансові дивіденди Росії. «Крім того, Ірак для Росії може стати стратегічним партнером у регіоні Близького Сходу, спираючись на якого Росія просуватиме свої національні інтереси в регіоні.» [8, с. 29].

Отже, офіційна Москва вже у вересні 1993 р. чітко окреслила свої принципи та перспективні плани щодо майбутньої стратегії на найближчих 5 років в Іраку, які зводились до наступного:

- ряд арабських держав вбачають у російській присутності протизахідноєвропейському впливу та можливість підтримувати баланс сил у регіоні;
- Росія, як і раніше, відіграє важливу роль в забезпеченні безпеки на Близькому Сході;
- Російська Федерація має імідж вірного друга та союзника арабів ще з радянських часів;
- Росія не має (як у минулому, так і у майбутньому) гегемоністичних прагнень, що можуть принести шкоду мусульманам Сходу [8, с. 31].

Активна російська політика у регіоні Близького Сходу та у зоні Перської затоки з середини 90-х років XX ст. отримала стримані оцінки з боку американських урядових кіл та аналітиків. Наприклад, колишній віце-голова ЦРУ Г.Фуллер доводить те, що прагнення Росії захистити свої національні інтереси у Перській затоці прямо пропорційне внутрішній ситуації у російській державі. Зокрема, урядовець зазначає, що «...Росія прагне підтримувати добросусідські відносини з мусульманськими державами Сходу, оскільки це має пряме відношення до стабільності у самій Російській Федерації та сусідніх державах (мусульманські республіки Центральної Азії та Кавказу), оскільки певна частина населення Росії сповідує іслам» [17, с. 49].

Інший американський аналітик наголосив на тому, що національні інтереси Росії на Близькому Сході, а тим більше у Перській затоці є частковими і в основному пов'язані з підтримкою внутрішньодержавної стабільності, тому вони повинні реалізовуватись, узгоджуючись з європейськими інтересами Росії [18, с. 63].

Слід наголосити, що в останній чверті XX ст. у зв'язку з посиленням ролі ісламської релігії у регіоні Перська затока перетворилась на певний ідеологічний центр ісламського фундаменталізму та тероризму. «...Політична активізація войовничого ісламу, – констатують російські науковці, – несе особливу небезпеку для Росії як багатоконфесійної держави, на території якої проживає велика мусульманська громада» [8, с. 30].

Політика Росії щодо близькосхідного регіону в цілому та щодо Перської затоки зокрема отримала своє концептуальне закріплення з 1998 р. Президент Російської Федерації В.Путін обнародував нову військову доктрину Росії, в якій чітко зазначені національні інтереси держави та заходи щодо їх виконання в близькосхідному регіоні. Певною мірою на формування військової доктрини російського уряду щодо близькосхідного регіону вплинула чергова політична та військова конфронтація між Іраком та США, що мала місце у 1998 р. та закінчилась антиіракською операцією «Лисиця в пустелі».

Офіційна Москва різко засудила бомбардування Іракської держави. На знак протесту Росія відкликала свого посла з Вашингтона. В офіційній заяві, яку зробив міністр закордонних справ Російської Федерації І. Іванов, зверталась увага світової спільноти на необхідність термінового припинення бомбардувань Іракської держави та наголошувалось на посиленні політичних зусиль для повного врегулювання конфлікту навколо Іраку. Зокрема, І.Іванов заявив, що «...відбувся

підрив усієї системи національної безпеки, центральною ланкою якої є ООН та Рада безпеки» [7, с. 34].

Слід підкреслити, що протягом 90-х років російська дипломатія доклала чимало зусиль щодо послаблення міжнародних санкцій до Іраку та повернення його до повноправного та повноцінного членства у сучасних світогосподарських процесах, але всі зусилля Росії виявились марними. Сама по собі ця невдача була зумовлена заздалегідь через надмірну одіозність особистості Саддама Хусейна та його режиму, який став символом непередбачуваної агресивності та постійної загрози миру і стабільності у зоні Перської затоки.

Російська Федерація в 1997 р. виступила посередницею у переговорному процесі між Іраком та Іраном щодо більш чіткого визначення кордонів між двома державами. Як стверджують російські дослідники, «... хоча такий діалог відбувся, але він не дав реальних результатів. Саддам Хусейн не використав таку сприятливу можливість, яка йому випала, щоб урегулювати відносини з іншими державами Перської затоки і тим самим посилити свої позиції у мусульманському та арабському світі» [1, с. 273].

Всі дипломатичні та посередницькі спроби Росії у 90-х роках врегулювати ситуацію навколо Іраку закінчились повним провалом. Стало зрозуміло, що спроба зберегти політику «спадкоємності Росії» у регіоні Затоки є безрезультатною. Тому перед російським урядом постало завдання опрацювати нову стратегію зовнішньої політики на Близькому Сході, яка б врахувала ті зміни, які відбулись у субрегіоні Перської затоки.

Зовнішньополітичні зусилля Росії щодо забезпечення стабільності у Перській затоці, які мали місце у цей період, більшість теоретиків міжнародної політики назвали першими кроками Росії у формуванні загального зовнішньополітичного курсу. Так, провідний російський дослідник, доктор історичних наук Р.Г. Ланда, стверджує, що «... Росії необхідно відновити та зміцнити на новій основі відносини з тими державами, з якими вона раніше мала зв'язки в Перській затоці» [2, с. 4]. Далі він наголошує, що відносини Росії з Заходом багато у чому залежать від відносин зі Сходом, і якщо Росія на Сході не матиме авторитету, тоді Захід перестане сприймати Росію як достойного партнера.

Інший провідний російський фахівець у сфері міжнародних відносин професор О.М. Хазанов надає особливого значення відносинам Росії зі Сходом. Зокрема, він вважає, що «... Росія займає провідне місце серед розвинутих країн Півночі та країн, що розвиваються, на Півдні і Російська держава у цьому становищі може виступити зв'язуючим містком між ними» [2, с. 7]. Далі науковець прогнозує, що успішний розвиток економічних та політичних зв'язків Росії з державами Сходу примусить західні держави переглянути ставлення до Російської Федерації як до молодшого та залежного партнера, а це у результаті дозволить Росії зайняти достойне місце у міжнародному співтоваристві та у системі світових економічних відносин.

Російська наукова громада також відзначає, що у Москви практично відсутні держави-союзники у регіоні, які могли б стати ефективним каналом для просування російських інтересів у Перській затоці. Традиційні «клієнти» Росії – Ірак, Іран, Сирія та Лівія – знаходяться в стані або жорсткої міжнародної блокади або ж бойкотуються регіональними державами. Доктор історичних наук А. Малигін вважає, що «... принципіві проблеми дипломатії Росії на Близькому та Середньому Сході перш за все полягають у тому, що відносно найбагатших держав регіону Росія – стратегічний конкурент на ринку енергоносіїв. Таке становище не дає можливості до природного взаємотяжіння та стратегічної зацікавленості один в одному» [10, с. 80]. Тобто, для Саудівської Аравії, Катару, Кувейту та Бахрейну Російська держава є конкурентом, адже ці держави мають стабільну динаміку видобутку та продажу нафти на світовому ринку. Для Іраку та Ірану Російська держава розглядається насамперед як партнер у військовій та економічній сферах, а потім вже як конкурент у нафтовій галузі. Це пояснюється тим, що потужності нафтовидобування як Іракської, так і Іранської держави сьогодні є певним чином обмеженими: Ірак з причини економічних

санкцій та зруйнованої економіки після військової операції 2003 р.; Іран через низькі темпи інноваційного розвитку нафтовидобувної та нафтопереробної промисловості.

Враховуючи реалії російської зовнішньої політики та власне позиція Російської Федерації на Близькому Сході, провідними науковцями, політиками та урядовцями була розроблена та затверджена наказом Президента Російської Федерації за № 24 «Концепція національної безпеки Російської Федерації» від 10 січня 2000 р.

Оприлюднена «Концепція» стала причиною для чисельних дискусій західних політиків. «Концепцію національної безпеки РФ» вперше розглядає Захід як можливу загрозу для російської безпеки. «Основні загрози в міжнародній сфері обумовлені такими факторами: небезпека послаблення політичного, економічного та військового впливу Росії у світі; зміцнення військово-політичних блоків та союзів, перш за все розширення НАТО на Схід; можливість виникнення в безпосередній близькості від російського кордону іноземних військових баз та численних військових контингентів; розповсюдження зброї масового ураження та засобів її доставки; виникнення та ескалація конфліктів поблизу державного кордону Російської Федерації...», — зазначається в тексті Концепції [9].

З початком XXI ст. Росія кардинально змінила свою оцінку щодо розвитку міжнародних відносин. У «Концепції» зазначено, що сучасний стан розвитку міжнародних відносин у світі характеризується формуванням двох взаємовиключних тенденцій. Водночас, з виникненням багатополярного світу, який активно підтримує Росія, спостерігаються спроби сформуванню міжнародні відносини, які б базувались на домінуванні однієї або групи держав. При цьому провідну роль відведено Сполученим Штатам Америки. Така ситуація розрахована на однобічне, насамперед військово-силове вирішення ключових проблем міжнародної політики, яке відбуватиметься в обхід основоположних норм міжнародного права.

Відповідно до тексту «Концепції» головною метою Російської Федерації при визначенні зовнішньополітичного курсу є «...стримування в інтересах запобігання агресії в будь-яких масштабах, у тому числі з використанням ядерної зброї проти Росії або її союзників» [9]. На цих засадах автори Концепції доходять висновку, що Росія повинна володіти ядерними силами, здатними гарантувати їй безпеку і у разі необхідності нанести удар-відповідь.

Протягом 90-х років XX ст. зовнішня політика Російської Федерації (СРСР) щодо кризових ситуацій у Перській затоці еволюціонувала від пасивної, нейтральної позиції, коли російський (радянський) уряд рухався у фарватері зовнішньополітичних цілей США, до більш активної та самостійної позиції на Близькому Сході.

На початку XXI ст. російсько-іракські відносини отримали додатковий імпульс для свого розвитку, що було пов'язане з активізацією гуманітарної програми ООН «Нафта в обмін на харчі». У рамках цієї програми з листопада 2002 р. Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 1441, якою власне дозволила розширити не лише перелік товарів, які може закуповувати Ірак за цією програмою, а й дозволила іракському уряду закуповувати певний пакет послуг (освітні, медичні, фінансові) від інших держав, але при умові, що Ірак допустить на свою територію і не перешкоджатиме роботі інспекторів РБ ООН. Російські урядовці досить схвально віднеслись до прийнятої резолюції. За словами міністра іноземних справ Росії І.С. Іванова, прийнятий документ «...відповідає перш за все інтересам Іраку», а також «...інтересам стабільності у регіоні». Ця резолюція відкрила шлях до політико-дипломатичного врегулювання навколо Іраку, але лише за умови, що Ірак плідно співпрацюватиме з Організацією Об'єднаних Націй щодо виконання відповідної резолюції» [12].

Власне Росія відкрито відстоювала позицію щодо «подальшого збереження режиму санкцій в Іраці, що деструктивний вплив на життя мільйонів іракців позбавляє їх перспектив нормального людського існування» [20]. Але у той самий час російські дипломати пов'язують питання зняття санкцій з Іраку з тим, що останній повинен чітко слідувати та виконувати всі вимоги щодо Іраку, зазначені у резолюції №1441 РБ ООН.

Російські урядовці у своїх публічних виступах неодноразово підкреслювали, що будь-які дії щодо Іраку повинні мати міжнародну легітимність. У цьому контексті позиція офіційної Москви була чіткою та послідовною. Так, у ході загострення відносин між іракським урядом та спецкомісією ООН внаслідок чого інспекція ООН у листопаді 2002 р. була вислана з Іраку, президент Росії виявив своє занепокоєння ситуацією та висловився за те, щоб іракський уряд виконував всі вимоги резолюції РБ ООН №1441. Торкаючись питання про розвиток іракської кризи у ході свого візиту до Києва у січні 2003 р., він зазначив: «...якщо Ірак чинитиме супротив перевіркам міжнародних інспекторів РБ ООН, то Росія може змінити свою позицію». Це означало, за словами російського президента, що, співпрацюючи з іншими постійними членами Ради Безпеки ООН, російська сторона сприятиме «опрацюванню інших рішень». Не називаючи їх, В.В. Путін заздалегідь попередив, що «...ці рішення будуть більш жорсткими, ніж сьогоднішні дії» [3].

Росія вважала, що протидія міжнародному тероризму не може розглядатися як виправдання для розповсюдження силових дій у рамках антитерористичної операції на довільно обрані держави [3]. Російський політичний істеблішмент вважав, що центром координації дій держав у сфері боротьби з тероризмом повинна залишитись ООН [14]. Незважаючи на це, у світлі ситуації, що утворилась навколо Іраку в лютому 2003 р., коли Ірак відмовився пустити на свою територію інспекторів РБ ООН, президент США висловився за силове втручання в Ірак у рамках міжнародної антитерористичної операції.

Росія відкрито виступила за спільну координацію своїх дій разом з країнами-членами Ліги Арабських Держав (ЛАГ) у сфері пошуку шляхів протидії військовим ударам по Іраку. З цією метою у лютому 2003 р. відомий російський дипломат та фахівець з питань близькосхідного врегулювання Євген Примаков відвідав Багдад. Саме цей візит російського дипломата в арабських політичних колах кваліфікували як спільну ініціативу Об'єднаних Арабських Еміратів, Саудівської Аравії, Єгипту та Росії, спрямовану на те, щоб закликати Саддама Хусейна до відставки [20].

Зрештою дії російських урядовців щодо мирного розблокування кризи навколо Іраку виявились марними. Проте, висловлюючись з цього приводу, у своїй заяві президент Росії відзначив, що «...Росія не має наміру допустити, щоб на зміну міжнародному праву прийшло кулачне право» [5]. Разом з тим вже у квітні 2003 р. російський президент підкреслив, що «з політичних та економічних міркувань Росія не зацікавлена у поразці США в антиіракській компанії, а лише прагне перенести рішення іракської проблеми в рамки компетенції ООН» [6]. Згодом позиція Росії щодо іракської кризи лише уточнювалась, а по суті вона лишилась незмінною.

Проте, за словами російського президента, відсутність єдності у позиціях Росії та США щодо іракського питання не є перешкодою для спільних дій обох держав у сфері зміцнення системи міжнародного права та системи нерозповсюдження зброї масового ураження [12].

Отже, всі зусилля та дії Росії як до початку іракської кризи, так і на момент перших військових ударів по Іраку, можна визначити як декларативні, спрямовані на опрацювання оптимального формату щодо міжнародного сприяння переговорному процесу.

Російська позиція щодо іракської проблеми у свою чергу на початку 2003 р. визначалась через категорію економічної присутності Росії в Іраці [11]. Одночасно з візитом Є. Примакова до Іраку американську столицю відвідав глава президентської адміністрації Росії О.Волошин, який провів переговори у Білому домі щодо поступок, які Росія може отримати у разі невтручання в антиіракську військову операцію. Саме після державних візитів Є.Примакова та О.Волошина відбулась швидка еволюція позиції офіційної Москви відносно іракської проблеми. Росія відмовилась від різкої та активної компанії засудження позиції США щодо Іраку, російська позиція ґрунтувалась на нейтралітеті в антиіракській військовій компанії та на закликах дотримуватись норм міжнародного права, демократичних цінностей, свободи вибору тощо.

Опозиційний російський політик Борис Немцов в інтерв'ю газеті «Файненшл Таймс» прокоментував причини, з огляду на які Росія змінила свої принципи, яких дотримувалась щодо Іраку. Зокрема, Б. Немцов назвав такі: російські будівельні компанії братимуть участь у поновленні постсаддамівського Іраку, російська компанія «Лукойл» братиме участь у розробці нафтових копалин в Іраці, Вашингтон знімає претензії щодо ядерної співпраці Москви з Тегераном, нова влада Іраку зобов'язується погасити 8-мільярдний зовнішній борг перед Російською Федерацією, а також недопустити обвального падіння світових цін на нафту [15].

Зміну російських пріоритетів від політичних на суто економічні у регіоні Перської затоки можна пов'язати з хиткою політичною системою Росії, яка проходила чергову стадію формування. В цей період у Російській Федерації відбувалась внутрішня боротьба різних центрів політико-економічного впливу, що перепліталось з черговим загостренням російсько-чеченських відносин та майбутніми виборами президента, тому позиція актора другого плану в антиіракській коаліції була для Росії найсприятливішою.

Антиіракська компанія 2003 р. стала на перешкоді економічних інтересів Росії у регіоні Перської затоки, проте відсутність певних антагоністичних настроїв між США та Росією дозволило офіційній Москві захистити власні економічні ризики у регіоні. Крім того, Росія отримала й певні політичні дивіденди від антиіракської компанії: у рамках мирного врегулювання іракської кризи російський уряд активізував відносини з країнами – членами Ліги Арабських Держав, виступив посередником у переговорному процесі між Іраком та ООН у рамках миротворчих ініціатив.

Література

1. Внешняя политика Российской Федерации 1992–1999 гг.: Сб. ст. /Под ред. А.В. Торкунова. – М.: РОСНЕП, 2000.
2. Вступая в новый век. Анкета // Азия и Африка сегодня. – 2001. – № 12.
3. Вступительное слово и ответы на вопросы президента В.В. Путина на встрече со студентами и преподавателями Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. 28 января 2003 г. – <http://president.kremlin.ru>
4. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности // <http://www.kremlin.ru/text/appears/2007/02/118109.shtml>
5. Заявление президента России В.В.Путина. Москва, Кремль, 20 марта 2003 г. – <http://www.In.mid.ru>
6. Заявления в ходе встречи с журналистами в Тамбове 2 апреля 2003 г. – <http://www.kremlin.ru>
7. Иванов И. Пресс-конференция // Дипломатический вестник МИД РФ. – 1998. – № 12.
8. Исаев В. Реанимация интересов России // Азия и Африка сегодня. – 1997. – № 4.
9. Концепция национальной безопасности Российской Федерации // www.in.mid.ru/website/nsite-sv.nsf/mnsdos/02/01/06/03
10. Мальгин А. Новая ситуация на Ближнем и Среднем Востоке // Международная жизнь. – 2000. – № 10.
11. О встрече министра иностранных дел России И.С. Иванова с государственным министром по иностранным делам Кувейта шейхом М.Ас-Сабахом. Москва, 9 апреля 2003 г. – <http://www.In.mid.ru>
12. Ответы министра иностранных дел России И.С.Иванова на вопросы российских СМИ в связи с принятием Советом Безопасности ООН резолюции 1441 9 ноября 2003 г. – <http://www.In.mid>
13. Ответы на вопросы журналистов президента России В.В. Путина при посещении штаба космических войск, Москва, 5 апреля 2003 г. – <http://www.In.mid.ru>
14. Стенограмма выступления министра иностранных дел России И.С.Иванова на совместной пресс-конференции с заместителем председателя Совета министров Республики Ирак Т.Азизом в Москве 24 января 2002 г. – <http://www.In.mid.ru>
15. Crisis over Iraq may delay Budget to last possible date // The Financial Times, 25 February, 2003
16. Freedman R. Moscow and the Gulf war // Foreign affairs. -1991, vol.70, no3.
17. Fuller E., Lesser O. Persian Gulf myths // Foreign affairs. -1995, vol.74, no.3.
18. Gause F.S. Getting it backward on Iraq // Foreign affairs. -1999, vol.78, no.3.
19. Байн манья аль-харб ва илякат джейида маа Вашингтон: Моску тахлюм би алям мутааддид аль-атраф (Стремясь не допустить войны и сохранить хорошие отношения с Вашингтоном, Москва мечтает о многополярном мире). – Elaph Publication, 24 марта 2003. – <http://www.elaph.com:9090>
20. Байян аль-кымма ракм 28 ал-ляти укидат аамалюха фи Аль-Джумхурийя Аль-Любнанийя. Бейрут, 27–28 марс 2002 (Коммюнике 28-й встречи в верхах, проведенной в Ливанской Республике, Бейрут, 27–28 марта 2002) – <http://www.arab-summit.org>.

Слюсаренко А.Г.,

*докт. істор. наук, професор кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Ніколаєць Ю.О.,

*канд. істор. наук, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Підготовка кадрів апарату управління в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях українських вчених

В статтю аналізуються труды українських дослідників о подготовке кадров аппарата управления в годы хрущевской «оттепели».

The author of the given article analyses some works of Ukrainian scientists concerning the training of management staff during Khrushchev's 'thaw'.

Ключові слова: апарат управління, партійний апарат, ради депутатів трудящих, виробництво, комуністи.

У багатьох наукових дослідженнях українських вчених, які вивчали питання підготовки кваліфікованих кадрів у роки «відлиги», розглядалися проблеми оновлення апарату управління, який складався насамперед із партійних та радянських органів влади. А оскільки у радянських органах абсолютна більшість членів була комуністами, то реформи партійного апарату розглядалися у ролі зміцнення партійного керівництва всіма сферами життя. Це було пов'язане із проведенням реформ партапарату та значними кадровими перестановками у рамках хрущовських реформ. У історіографічному плані ця тематика після проголошення незалежності України практично не розроблялася. Частково аналіз історичних досліджень, в яких розглядалися питання підготовки кадрів системи управління, був здійснений А.В. Санцевичем [1]. Однак його праці містять сумнівні з сучасної точки зору висновки, що мають бути переосмислені. Тому метою цієї публікації є визначення стану вивчення питань підготовки кваліфікованих працівників для апарату управління за роки хрущовських реформ.

Переважна більшість вчених радянського періоду, вивчаючи питання підготовки кадрів для партійного апарату, зосереджували свою увагу на питаннях підготовки комуністів до виконання керівних функцій на виробництві.

Визначаючи достатній рівень кваліфікації працівників апарату управління, радянські науковці насамперед намагалися довести, що партійні лідери різного рівня здатні завдяки різнобічній підготовці вміло керувати, замінюючи місцевих господарників. Така постановка питання призводила до того, що у дослідженнях при аналізі ефективності підготовки працівників наводилися приклади вдалого керівництва партійними органами, діяльністю підприємств [2]. Виходило, що партійні керівники, вислухавши думку професійних працівників певного підприємства, могли з огляду на високий рівень ерудиції та значні організаторські здібності давати поради професіоналам та здійснювати загальне керівництво. Такий підхід до визначення співвідношення рівня ефективності організаторських здібностей та професійних знань керівного персоналу ще потребує у плані визначення його доцільності серйозних наукових розробок.

Окремі вчені прагнули визначити необхідне співвідношення між професійними знаннями та організаторськими здібностями місцевих партійних працівників. Так, В.П. Шевчук наголошував на необхідності для партійних органів не відокремлювати власне партійну роботу від господарської, що дозволило б їм, на думку автора, глибше вникати у стан справ на

виробництві [3]. Одним із шляхів наближення партійних органів до виробництва М.Т. Шепета вважав партійні збори, які були, на його думку, засобом підвищення ефективності колективного господарювання [4]. П.С.Федорчак розглядав партійні збори у ролі найбільш важливої і дійової форми забезпечення ролі комуністів на виробництві, вважаючи, що успішне їх проведення можливе лише при активній участі комуністів у їх підготовці. Старанно готуючи партійні збори, на думку автора, комуністи домагалися їх дійового впливу на виробництво, вникали у суть політичних, господарських, організаційних питань [5].

О.С. Шуляк [6], В.В. Діденко [7], Ф.К. Белявін [8], В.Ф. Шевченко [9], А.О. Янюк та Є.І. Юрій [10] вважали, що для забезпечення необхідного рівня підготовки партійних працівників для керівництва господарствами необхідний перехід спеціалістів з адміністративно-управлінського апарату безпосередньо на виробництво, у колгоспи і радгоспи. Причому, О.С. Шуляк [11], Л.Ф. Гайдуков та В.Ф. Гайдуков [12] наголошували на необхідності забезпечення партійним працівникам необхідного мінімуму економічної та технічної освіти, а О.С. Шуляк також вважав необхідним залучення до господарської діяльності молодих комуністів, які успішно закінчили вищі та середні спеціальні навчальні заклади [13]. Але пізніше, у середині 1970-х років, цей автор розглядав залучення молодих комуністів до управління виробництвом як засіб для забезпечення проведення в життя політики партії [14]. Причому він вказував, що залучення комуністів до керівництва сільськогосподарськими підприємствами та їх структурними одиницями проходило у порядку підпорядкування партійній дисципліні та заохочувалося включенням до номенклатури обкомів чи райкомів партії [15]. З цього приводу вже у сучасний період П.В. Киридон зауважував, що такі дії були своєрідним реваншем номенклатури за масштабні репресії проти неї у 1937–1938 рр. Тому, на його думку, було б доцільно визначати номенклатурну десталінізацію ще й як прояв політичної боротьби, доволі успішну акцію номенклатури у змаганні за владу в постсталінському СРСР [16]. А Ю.О. Курносів ще у 1975 р. наголошував на невирішеності питання про співвідношення на виробництві спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою, що призводило до невиправданого підвищення по службі працівників, які не мали вищої освіти, а також він взагалі акцентував увагу на необхідності підвищення уваги до підготовки адміністративно-управлінських кадрів [17].

Висвітлюючи боротьбу партійних організацій Харківщини за кращу розстановку комуністів на виробництві, Г.К. Морозов, відзначаючи наявність зростання кількості комуністів на виробництві, наголошував на необхідності збільшення кількості комуністів у торгівлі, громадському харчуванні, у системі заготівель, матеріально-технічного постачання і збуту та у системі охорони здоров'я і на підприємствах побутового обслуговування [18]. Дослідник В.Ф. Гайдуков взагалі пов'язував із правильною розстановкою комуністів на виробництві розв'язання питань технічного прогресу [19]. Фактично, вказуючи на певні недоліки у фаховій підготовці частини керівників-комуністів, радянські автори не ставили під сумнів сам принцип партійності при призначенні на керівні посади. Причому саме партійна дисципліна тривалий час залишалася вагомим фактором у виконанні народногосподарських планів за будь-яку ціну. Вказуючи на це, П.С.Федорчак наголошував, що зростання ролі і значення Комуністичної партії, як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, завдання щодо створення матеріально-технічної бази комунізму вимагають вищого рівня партійного керівництва [20]. У іншій своїй праці він наголошував, що успіхів на виробництві можна добитися лише тоді, коли колективи промислових підприємств очолюють політично зрілі, освічені керівники, що добре знають свою справу і вміють організувати маси [21]. Подібну точку зору відстоював Б.І. Білик,

який вказував, що результати роботи того чи іншого цеху, управління, діляниці чи бригади багато у чому залежали від їх активності, рівень якої визначали партійні групи [22].

Як вагомий засіб контролю виконання взятих на себе зобов'язань М.О.Сидоренко розглядав періодичні звіти керівників про діяльність довірених їм ділянок виробництва на засіданнях бюро обкомів і райкомів, зборах первинних парторганізацій [23]. З цього приводу М.Д. Олійниченко вважав, що займання комуністами ключових посад на виробництві не тільки допомагає вирішувати господарські питання, а й створювало сприятливі умови для функціонування надійної системи контролю за виконанням партійних рішень [24]. М.М. Карабанов прагнув довести, що посилення партійного впливу на виробництві – це найважливіша умова підвищення трудової активності робітничого класу України, наголошуючи на необхідності прийняття до лав КПРС працівників із вирішальних ділянок виробництва, передових професій, від діяльності яких залежало насамперед виконання колективом виробничих завдань у цілому [25].

Оцінки діяльності партії у збільшенні чи зменшенні кількості членів та структури партійного апарату у дослідженнях радянських вчених містяться лише щодо визначення впливу певного партійного лідера на цю справу. У одних містилися твердження на підтримку кадрової політики Хрущова, а у інших – її критика. Так, вивчаючи зростання авангардної ролі комуністів у колгоспному виробництві, Є.О. Бондарев наголошував, що у часи семирічки партійні організації досягли особливо великих успіхів у підготовці керівних кадрів вищої ланки [26]. А Є.І. Юрій стверджував, що розвиткові цієї справи сприяли рішення жовтневого та листопадового (1964 р.) пленумів ЦК КПРС, які відновили ленінські норми партійного життя, розширили права первинних парторганізацій, піднесли авторитет члена партії [27].

У дослідженнях, виданих у часи існування СРСР, стосовно підготовки кадрів у роки «відлиги» послідовно відстоювалася думка про доцільність та необхідність збереження партійного керівництва розміщенням кадрів. На початку 1980-х років М.П. Тітенко та М.А. Тітенко, оцінюючи роль кваліфікованих кадрів, виступали проти представників буржуазних ідеологій, які критикували партію за її кадрову політику, наголошуючи, що можливість розставляти потрібні кадри на ключових посадах була могутнім засобом впливу на справи і суспільство та втілення у життя своєї політики [28].

Діяльність партійних організацій по підготовці керівних кадрів рад депутатів трудящих вивчав М.Д. Морський, який наголошував на необхідності підбирати на керівні посади в ради кадри, які добре зарекомендували себе на практичній роботі, знали запити і потреби трудящих, мали адміністративні здібності, здатні на практиці проводити в життя політичну лінію партії [29]. Фактично автор не брав до уваги необхідність дотримуватися принципу виборності складу та керівників рад, а виправдовував посилення партійного керівництва ними та підміну партапаратом роботи рад, оскільки найважливішим для радянських керівників оголошувалося втілення у життя чергових партійних рішень.

У статтях П.А. Рудика висвітлювалася діяльність партійних органів у зміцненні кадрами районної ланки партійного та радянського керівництва, перебудови та вдосконалення стилю та методів роботи сільських райкомів партії [30]. Питання підготовки комуністів для керівництва сільськими радами депутатів трудящих досліджував Е.Т. Соломко, який прагнув довести, що особливого значення партія надавала обранню до рад людей, зайнятих безпосередньо на виробництві [31]. Ради як засіб підготовки спеціалістів державного управління розглядав Є.Ф. Лищенко, вказуючи, що постійне оновлення на чергових виборах близько 40 % депутатів давало можливість великій кількості державних службовців отримувати практичні навички у системі державного управління [32].

Загалом думку радянських науковців щодо ролі комуністів на виробництві і у суспільно-політичному житті висловили Л.Ю. Беренштейн, В.І. Юрчук та І.А. Міцкан, наголошуючи, що комуністи зобов'язані були вести за собою безпартійних і забезпечувати безумовне виконання лінії партії на тій ділянці, де вони працювали [33].

Оцінюючи роль та ступінь фахової підготовки членів апарату партії радянські вчені розходилися практично лише у питанні щодо визначення того, що вони мали забезпечити: виконання народногосподарських планів чи контроль за діяльністю підприємств, установ та організацій, де значна частина працівників не були членами партії. Така постановка питання не давала можливості визначити, яка основна роль відводилася партією власне комуністам: авангарду робітничого класу, який своїм прикладом мав підняти широкі верстви робітництва на нові трудові звершення, чи своєрідної системи контролю за більшістю робітників, що не вступили до партії. У зв'язку із цим поставало ще одне питання, на яке радянським науковцям було важко знайти відповідь: що спонукало робітників до трудових подвигів – жорсткий партійний контроль на всіх рівнях виробництва, коли у працівників фактично не було іншої альтернативи для виживання як виконання партійних рішень (часто некритичне) чи приклад комуністів, що самовідданою працею надихали інших працівників працювати дійсно по-комуністичному?

Крім того, не визначеним залишалось у багатьох випадках питання: що у роботі комуністів, які займали керівні посади, було головнішим – твердість у боротьбі за виконання планів партії чи професійна фахова підготовка, яка давала можливість краще за безпартійних вирішувати народногосподарські проблеми. Причому пересічний читач наштовхувався на думку, що керівник-комуніст мав суттєві переваги над керівником-безпартійним, оскільки саме втручання призначених партією комуністів на керівні посади дозволило вирішити ту чи іншу проблему. У питанні визначення зв'язку ефективності виробництва із підбором і розміщенням кадрів радянські науковці на перше місце ставили суб'єктивний людський фактор, дотримуючись думки, що з огляду на героїчні зусилля робітників, згуртованих партією, можна виконати завдання будь-якої складності. Така постановка питання відповідала ідеологічному партійному спрямуванню, чийм завданням стало виховання людей у дусі колективізму. Але, з іншого боку, таке ставлення до кадрів відіграло негативну роль у процесі виконання народногосподарських планів, адже виграючи тактичну операцію, радянська влада програвала стратегічну битву. Йдеться про обмеження конкуренції та особистої ініціативи робітників за умов, коли їх особисті досягнення завдяки партійним зусиллям ставали надбанням колективу.

Література

1. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. – К.: Наукова думка, 1967.
2. Баканов І.Н. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 39. – С. 132–134; Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 39. – С. 126–127.
3. Шевчук В.П. Робота партійних організацій України по забезпеченню авангардної ролі комуністів на виробництві (1959–1965 рр.) (На матеріалах важкої промисловості УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 16. – С. 71.
4. Шепета М.Т. Роль робітничих зборів в управлінні виробництвом (1951–1958 рр.) // Укр. істор. журн. – 1975. – № 2. – С. 84.
5. Федорчак П.С. Підвищення ролі первинних організацій партії у період комуністичного будівництва (на матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959–1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1971. – Вип. 49. – С. 84–86.

6. Шуляк О.С. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1969. – Вип. 31. – С. 92.
7. Діденко В.В. Діяльність парторганізацій республіки по підвищенню рівня партійного керівництва колгоспним виробництвом (1956-1961) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1968. – Вип. 20. – С. 89.
8. Белявін Ф.К. Діяльність партійних органів по зміцненню сільських партійних організацій 1959–1966 рр. (На матеріалах Кіровоградської області) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1969. – Вип. 31. – С. 65.
9. Шевченко В.Ф. Підвищення авангардної ролі комуністів у сільськогосподарському виробництві (1961–1966 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1968. – Вип. 26. – С. 16–24.
10. Янюк А.О., Юрій Є.І. Діяльність КП України по розстановці комуністів на вирішальних ділянках колгоспного виробництва в період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1971. – Вип. 49. – С. 99.
11. Шуляк О.С. Діяльність КП України по зміцненню колгоспів керівними кадрами і спеціалістами сільського господарства в роки семирічки // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1968. – Вип. 26. – С. 36–37.
12. Гайдуков Л.Ф., Гайдуков В.Ф. Діяльність Комуністичної партії України по здійсненню ленінських принципів добору, розстановки та виховання кадрів // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1972. – Вип. 54. – С. 103.
13. Шуляк О.С. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1969. – Вип. 31. – С. 97–98.
14. Шуляк О.С. Зростання ролі партійних організацій в справі добору і розстановки керівних колгоспних кадрів і спеціалістів сільського господарства в період між ХХІ і ХХІІІ з'їздами КПРС (На матеріалах Української РСР) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1975. – Вип. 75. – С. 79–80.
15. Шуляк О.С. Діяльність Комуністичної партії України в справі зміцнення кадрів голів колгоспів у роки семирічки // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1970. – Вип. 38. – С. 37.
16. Киридон П.В. Десталінізація в Україні: перспективи проблеми дослідження // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* Зб. ст. – Вип. 10: хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – С. 218.
17. Курносов Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959–1970 рр.). – К., 1975. – С. 183.
18. Морозов Г.К. Боротьба партійних організацій Харківщини за кращу розстановку комуністів на виробництві (1962–1965 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1967. – Вип. 13. – С. 169–171.
19. Гайдуков В.Ф. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості (1959–1965 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1967. – Вип. 16. – С. 135.
20. Федорчак П.С. Здійснення ленінських положень про зміцнення лав партії і розміщення комуністів на виробництві (За матеріалами підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959-1970 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1973. – Вип. 61. – С. 98.
21. Федорчак П.С. Партійне керівництво добром, розміщенням і вихованням партійних, радянських і господарських кадрів на вирішальних ділянках комуністичного будівництва (На матеріалах підприємств важкої індустрії Української РСР за 1959–1965 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1969. – Вип. 32. – С. 16.
22. Білик Б.І. Партійні організації України в боротьбі за здійснення ленінської ідеї суцільної електрифікації в період будівництва комунізму // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1969. – Вип. 32. – С. 29.
23. Сидоренко М.О. Керівництво Компартії України формуванням кадрів керівних та інженерно-технічних працівників важкої індустрії у 1959-1965 рр. (На матеріалах парторганізацій нафтогазовидобувної промисловості республіки) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1975. – Вип. 75. – С. 72.
24. Олійниченко М.Д. Деякі питання організаційно-партійної роботи на будівництві Київської комсомольської ГЕС // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1967. – Вип. 16. – С. 162.
25. Карабанов М.М. Усиление партийного влияния на производстве – важнейшее условие повышения трудовой активности рабочего класса Украины (1959–1965 гг.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1978. – Вип. 93. – С. 49–50.
26. Бондарев Є.О. Діяльність Компартії України по зміцненню керівними кадрами сільськогосподарського виробництва (1959-1970 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1975. – Вип. 75. – С. 105.
27. Юрій Є.І. Зростання авангардної ролі комуністів у колгоспному виробництві (1959-1965 рр.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1971. – Вип. 43. – С. 75.
28. Титенко М.П., Титенко М.А. О работе с партийными кадрами и партийным активом на этапе построения развитого социализма (1956 – 1961 гг.) // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1981. – Вип. 111. – С. 78.
29. Морський М.Д. Партійне керівництво діяльністю місцевих Рад депутатів трудящих // *Наук. праці з історії КПРС.* – К., 1971. – Вип. 44. – С. 91–92.

30. Рудик П.А. Деякі питання організаційно-партійної роботи сільських партійних організацій України // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 37. – С. 21–33; Рудик П.А. Діяльність партійних організацій України по добору, розстановці і вихованню кадрів колгоспно-радгоспного виробництва (1953–1958 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 50. – С. 52–63.
31. Соломко Е.Т. Діяльність партійних організацій по поліпшенню роботи сільських Рад депутатів трудящих і зміцненню їх зв'язків з масами (1956–1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1971. – Вип. 43. – С. 116–123.
32. Лишенко Е.Ф. О работе парторганизаций Украины по подбору и воспитанию кадров сельских и поселковых Советов депутатов трудящихся (1959-1970 гг.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1981. – Вип. 111. – С. 64–71.
33. Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку колгоспно-радгоспного виробництва // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вип. 50. – С. 3–12; Беренштейн Л.Ю. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку соціалістичного сільського господарства // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 81. – С. 3–14; Міцкан І.А. Партійні організації промислових підприємств України в боротьбі за підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві (1961–1966 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 83. – С. 10.

Теличко А.М.,

аспірант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Громадсько-політична діяльність М. Бажана у 1953–1959 рр.

В статтю аналізується общественно-политическая деятельность М. Бажана в 1953–1959 гг.

The present article analyses M. Bazhan's social and political activity in 1953–1959.

Ключові слова: громадсько-політична діяльність М. Бажана, «відлига» в Україні, соціалістичний реалізм, українська література, Б. Пастернак, поети-шестидесятники.

Интерес ученых до вивчення діяльності історичних персоналій, котрі зробили вагомий внесок у розвиток України в минулому столітті постійно зростає. Постать культурного і громадського діяча Миколи Платоновича Бажана тривалий час привертає увагу вітчизняних дослідників. Різні аспекти життя та діяльності М. Бажана знайшли відображення у працях науковців. Особливої актуальності набуває дослідження його діяльності на посаді Голови Спілки радянських письменників України (СРПУ). Постає необхідність історичного висвітлення цієї проблеми. Варто підкреслити, що окремі її питання висвітлювали у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені та літератори. Кілька праць про М. Бажана видали Є. Адельгейм, Ю. Суровцев, З. Голубева, А. Щербак. Громадсько-політична діяльність М. Бажана відзначена в працях радянської критичної літератури: А. Лосєв, С. Крижанівський, В. Євдокименко, В. Затонський, С. Пилипенко, С. Щупака та ін. Сучасні автори наукових історичних та літературознавчих праць також зверталися до цієї проблематики. Серед їх можна виділити праці С. Пивовара, Н. Костенко, Ю. Лавриненка, В. Новиченка. До джерельної бази статті залучено архівні матеріали, монографії, науково-критичні праці.

На 1953–1959 рр. припадає кульмінація активної громадсько-політичної діяльності М. Бажана в організаціях у галузі культури і науки. Він займав посади Голови Спілки радянських письменників України (1953–1959); академіка АН Української РСР (з 1951 р.) та головного редактора Української Радянської Енциклопедії (з 1958 р.).

Після смерті Й. Сталіна 5 березня 1953 р. ситуація в політичному і культурному житті Радянського Союзу змінилася, згодом був розпочатий державний курс на «десталінізацію», що стало складовою хрущовської «відлиги» [6, с. 339–340]. Нове керівництво СРСР на чолі з М. Хрущовим та О. Булганіним почало впроваджувати у життя нові принципи відносин влади і суспільства. Вже на весні 1953 р. почалась реабілітація жертв політичних репресій 1930-х років. Тоді ж припинилось видання творів Й. Сталіна та повсюдне посилення на його праці. Так відбулася «десталінізація».

Політичні зміни в країні вплинули на літературне життя. 2 квітня 1953 р. Голова правління СРПУ О. Корнійчук зібрав президію правління, яка ухвалила рішення скликати 6 червня того року III з'їзд письменників України. Однак, життя внесло свої корективи і з'їзд було перенесено. 18 червня президія правління СРПУ замість О. Корнійчука, призначеного першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР, головою правління СРПУ обрала М. Бажана. Наприкінці жовтня 1953 р. на XIV пленумі правління СРП СРСР обрали новий склад керівних органів правління Спілки письменників СРСР; до складу президії правління увійшли М. Бажан, О. Корнійчук і М. Рильський [12, с.4–10].

Дослідники акцентують увагу на тому, що М. Бажана було обрано Головою СРПУ в період хвилі оновлення громадських та літературних організацій в УРСР [10, с. 240]. Слід зауважити, що культура стала найбільш лібералізованою сферою життя, де відбувалися ліберальні перетворення. Але цього не спостерігалось в суспільно-політичному й економічному житті країни. Поруч

парадоксально існували діаметрально протилежні явища. Наприклад, у грудні 1953 р. на зборах письменників викривалося «зрадництво» Л. Берія, а в листопаді республіканська преса передрукувала з центральних газет привітання ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «тов. Л.М. Кагановичу в день його 60-річчя»[8, с. 163].

Дещо пізніше спостерігались прояви «відлиги» в Україні. У своїй промові на XVIII з'їзді КПУ після офіційного вступу до вищеназваної організації М. Бажан досить критично охарактеризував «надто благополучне, безконфліктне змалювання повоєнного села у творах С. Мішури, В. Минка, С. Олійника та інших літературних діячів цього періоду» (у дусі критичного виступу у всесоюзній газеті «Правда» проти «теорії безконфліктності» тощо). Разом із тим він підтримав певні досягнення молоді української прози — твори О. Гончара, Д. Павличка та багатьох інших талановитих письменників — і закликав до поживлення літературного життя, до творчих дискусій, «глибоких критичних обговорень, суперечок»[5, с. 52].

На першу половину 1954 р. припало широкомасштабне офіційне державне святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. У січні 1954 р. на всесоюзному рівні було відзначено ювілей Переяславської Ради. У травні цього самого року відбулися головні ювілейні торжества у Києві, які співпали з декадою російської літератури і мистецтва в Україні. Гучні свята в обох столицях продовжувалися до червня; вони супроводжувалися військовими парадми спочатку на Хрещатику в Києві, а потім на Червоній площі в Москві. Ще наприкінці 1940-х років відбулась різюча зміна у ставленні партійно-державної ідеології до історичного трактування подій історії України 300-річної давнини [3, с. 248]. Було засуджено історіографічні концепції, що не співпадали з офіційною трактовкою подій. На 1954 р. припадає пік соціальних замовлень держави на літературні і наукові праці, присвячені возз'єднанню України з Росією та новим поглядам на постать Богдана Хмельницького. М. Бажан не залишився осторонь цих процесів. Ще у 1951 р. він написав працю «Наша рідна Москва», в якій висвітлено основні ідеологічні догми щодо українсько-російських відносин останніх 800 років. Там стверджувалось про етнічну єдність двох «братніх» народів, нерозривне історичне минуле, рятівну та керівну роль Росії для України. Головними ідеями твору були московоцентризм та історична єдність двох народів. Велике схвалення у автора дістали українські історичні та культурні діячі, діяльність яких, тим чи іншим чином була пов'язана з Росією. Серед них М. Бажан називав першодрукаря Івана Федоровича, Гетьмана Богдана Хмельницького, воєводу Дмитра Боброка-Волинського. Велике засудження у М. Бажана викликали постаті Дмитра Вишневецького, Івана Виговського та Івана Мазепи, діяльність яких носила антиросійський характер. Головне місце у праці посідали матеріали, присвячені російсько-українським контактам та посилання на праці Й. Сталіна [4, с. 34–58].

Після завершення урочистостей з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією М. Бажан почав виконувати роботу з керівництва СРПУ. Ним було розпочато реформування роботи та структури Спілки письменників. Головним своїм завданням новий керівник вбачав у проведенні всеукраїнського з'їзду Спілки письменників. Враховуючи той факт, що перший письменницький форум відбувся за 20 років до того, М. Бажан не бачив альтернативи новому з'їзду. Адміністративна діяльність на посаді Голови Спілки радянських письменників майже повністю забирала весь час і перешкоджала творчій діяльності [5, с. 52]. Але поет провів велику організаційну роботу для скликання нового письменницького зібрання.

Організаторська робота керівництва СРПУ по проведенню свого III з'їзду була здійснена на високому рівні. На його відкритті з розгорнутою доповіддю про «Стан і завдання української радянської літератури» виступив Голова правління М. Бажан. Він почав свій виступ з тези про торжество соціалістичного реалізму в українській літературі. Його доповідь охопила всі галузі літератури, в тому числі драматургію, прозу, дорослу і дитячу поезію, критику, літературознавство, художній переклад [10, с. 87]. Окрім того, М. Бажан висвітлив стан молодіжної літератури, де виділив прозу П. Загребельного і поезію Д. Павличка, охопив літературну періодику – альманахи, журнали і газети; окремо зупинився на роботі правління

Спілки радянських письменників України. Наступним кроком у реформуванні діяльності СРПУ стала зміна структури і складу керівництва організації. Порушувалась проблема функціональних обов'язків і подальшої роботи новообраного правління й президії СРПУ. Насамперед, М. Бажан спрямовував діяльність СРПУ в русло творчої діяльності письменників. Змістовний детальний виступ М. Бажана дістав схвальну оцінку, особливо у питанні установки на творчість. За підсумками з'їзду було підтверджено повноваження М. Бажана на посаді Голови правління Спілки радянських письменників України на новий термін – з 1954 до 1959 р. [9, с. 383–386]. Заступниками голови правління СРПУ було обрано відомих літературних діячів Ю. Смолича, О. Гончара і Л. Новиченка. За свідченнями Л. Новиченка, діяльність М. Бажана на посаді Голови СРПУ характеризувалась наполегливістю й енергійністю стосовно відновлення та розвитку діяльності цієї організації і активної співпраці з багатьма іншими організаціями, які мали пряме відношення до культури, а також політичними й адміністративними установами у межах Української РСР. Зокрема, Л. Новиченко зазначав таку істотну рису М. Бажана як увага до обдарованої творчої молоді. Свідченням цього факту слугує генерація поетів-шестидесятників І. Драча, В. Коротича, Л. Костенко і Д. Павличка. Багатьох з них рекомендував включити до Спілки радянських письменників України. Тому слід вважати, що українське «шестидесятництво» підтримував на високому ідеологічному рівні насамперед М. Бажан [9, с. 383–386].

Невдовзі після проведення всеукраїнського з'їзду розпочало свою роботу всесоюзне зібрання письменників. 15 грудня 1954 р. у Москві відкрився II з'їзд радянських письменників. У атмосфері з'їзду було багато суперечливого. «Державна офіційність» поєднувалась з духовними прагненнями письменницької інтелігенції до глибоких гуманістичних змін у суспільному і культурному житті країни. Основна доповідь О. Суркова виявилась заідеологізованою. Проте важливі питання літературного життя Радянського Союзу обговорювались у доповідях К. Симонова (про художню прозу), С. Герасимова (про кінематографію), а також в обговоренні доповідей у виступах деяких доповідачів, зокрема О. Довженка. У переконливій промові М. Бажана переважала підтримка критики журналу «Новый мир», але головну увагу було зосереджено на досягненнях і успіхах української літератури. Цей з'їзд не дав значних позитивів і по суті руйнував надії на підтримку української літератури з боку структур влади СРСР [8, с. 166]. Не було досягнуто бажаної лібералізації відносин між письменницьким загалом та владою.

Продовжуючи здійснювати керівництво СРПУ, М. Бажан приділяв увагу міжнародним контактам українських літераторів. У липні 1955 р. М. Бажан відвідав Бельгію, де брав участь на конгресі Товариства бельгійсько-радянської дружби. Про результати подорожі він написав у газеті «Известия» від 2 серпня 1955 р. Згодом він відвідав Брюссель, Антверпен, м. Дайме у Фландрії, описане Шарлем де Костером у його знаменитому романі про Тіля Уленшпігеля та багато інших екзотичних місць. Подорожі створили постійний творчий контакт з багатьма європейськими письменниками, що в результаті поповнили досвід українських письменників [8, с. 166–167].

Зазначена вище програма послідовно втілювалась у роботу української інтелігенції. Навесні 1955 р. у зв'язку з підготовкою до республіканської наради молодих письменників, «Літературна газета», журнал «Дніпро» та інші популярні періодичні видання УРСР почали активно друкувати твори молодих письменників. Зокрема відзначились публікації лірики Я. Шпорти і Д. Павличка. 26–29 листопада 1955 р. відбулась республіканська нарада молодих письменників, яка поклала початок цілеспрямованому оновленню складу СРПУ молодими кадрами. Ці процеси впливали на припинення бюрократизації у лавах творчої інтелігенції. Нарада проходила під керівництвом М. Бажана, котрий використав у своїй підсумковій доповіді «Сучасна тема в українській радянській літературі 1955 року» на II пленумі правління СРПУ, що відбувся в грудні того самого року в Києві. Загалом увесь 1955 літературний рік став носієм добрих сподівань [8, с. 168].

Наступний 1956 рік став роком важливих змін у державі і у літературі зокрема. 14 лютого 1956 р. у Москві відкрився XX з'їзд КПРС. На ньому Перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов виголосив свою знамениту доповідь про культ особи Й. Сталіна, в якій Й. Сталін засуджувався за

встановлення в країні одноосібного режиму, який проводив масові політичні репресії. Стверджувалось про відхід Й. Сталіна від марксизму-ленінізму та викривлення ним комунізму. Далі йшлося про встановлення культу особи Й. Сталіна. Колишній керівник Радянського Союзу звинувачувався в репресіях представників військового командування, політичної опозиції, творчої інтелігенції, селянства. На нього покладалась вина за названі вище злочини. Але країна не отримала великого імпульсу демократизації після цієї доповіді. Її було виголошено таємно і впроваджено в життя лише через п'ять років. Але розпочатий ще у 1953 р. процес реабілітації жертв сталінського режиму продовжився з ще більшим розмахом. Десятки тисяч репресованих представників української інтелігенції повернулись до творчого життя, сотні тисяч громадян реабілітовано до цивільного громадянського життя. Рішення форуму комуністів викликало хвилю «відродження» у країні. Цей процес проходив у середовищі творчої інтелігенції [6, с. 340–341].

Але 13 травня 1956 р. покінчив життя самогубством Олександр Фадєєв. «Літературна газета» передрукувала офіційне повідомлення з формальним мотивуванням, яке приховувало істинні причини загибелі видатного письменника. Лише у 1990 р. був опублікований передсмертний лист О. Фадєєва до ЦК КПРС, у якому він звинувачував керівництво партії у трагічному становищі творчої інтелігенції і радянської культури у цілому. Актуально те, що О. Фадєєв наголошував на нестерпних для творчості умовах, які склалися після XX з'їзду, що стало причиною самогубства письменника, і вилучення його листа. «Той шлях,— писав О. Фадєєв,— яким збираються «виправити» становище, викликає обурення: зібрана група невігласів, за винятком небагатьох чесних людей, котрі перебувають у стані такої ж зацькованості і тому не можуть сказати правду,— і висновки, глибоко антиленінські, оскільки походять з бюрократичних звичок, супроводжуються загрозою все тієї ж дубинки» [11, с. 47–49].

Лист О. Фадєєва акумулював настрої покоління письменників, до якого належав М. Бажан. «Нас після смерті Леніна звели до становища хлопчиків, нищили ідеологічно, залякували і називали це — «партійністю». І тепер все можна було б виправити, виявилась примітивність, неучтво — при огидній дозі самовпевненості — тих, хто мав би все це виправити. Література віддана у владу не талановитих людей, дрібних, злопам'ятних. Одиниці тих, хто зберіг у душі священний вогонь, перебувають у становищі паріїв і — за віком своїм — скоро помруть. І немає ніякого вже стимулу в душі для того, щоб творити» [11, с. 49]. Ці попередження О. Фадєєва не були вчасно почуті. У листопаді 1956 р. помер Олександр Довженко. М. Бажан був вражений ранньою і несподіваною смертю колеги і близької йому людини. Втрата багатьох талановитих літературних діячів негативно вплинула на роботу СРПУ. Ці процеси скритим підтекстом висвітлені у новому циклі віршів М. Бажана «Міцкевич в Одесі» (1957) [7, с. 78]. Тому у подальшій діяльності на посаді Голови СРПУ М. Бажан зосередив увагу на конфлікті між творчою інтелегенцією і політичним середовищем, маючи при цьому безпосередньо особисті мотиви. У рецензії під назвою «Зустріч поетів», надрукованій у «Літературній газеті» 2 квітня 1957 р., М. Бажан зробив акцент на гуманістичний смисл циклу «Міцкевич в Одесі» та написаної раніше збірки віршів «Гофманова ніч», що значною мірою відповідав загальному духу перших років хрущовської «відлиги» [3, с. 255].

Для суспільно-політичних поглядів М. Бажана цього періоду було характерним висвітлення актуальної на той час теми конфронтації і загострення суперечностей між СРСР і США у рамках «холодної війни». Ця тематика мала активне творче продовження після подій 1956 р. Її посиленню сприяли події в Угорщині та агресія США і Великої Британії на Близькому Сході у 1956–1958 рр. Радянська література мала стати одним із засобів боротьби проти капіталістичної системи. У зв'язку з погіршенням ситуації у зовнішньому та внутрішньополітичному житті країни і потреби ідеологічного посилення її керівництва, вищі ешелони радянської влади почали значно активніше сприяти розвитку багатьох літературних організацій, у тому числі Спілки радянських письменників України [1, с. 4–5].

Проте зовнішні обставини не сприяли позитивному ідеологічному поясненню «холодної війни». Також виконанню цього завдання протистояли гострі рецидиви, що з'явилися за часів

хрущовської «відлиги». Одним з таких сумнозвісних і трагічних рецидивів стала конфліктна ситуація навколо Б. Пастернака після присудження йому Нобелівської премії за роман «Доктор Живаго». 25 жовтня 1958 р. «Літературная газета» подала три розвоти з матеріалами проти Пастернака під назвою «Провокаційна вилазка міжнародної реакції». Через кілька днів керівництвом Спілки письменників СРСР була прийнята Постанова про виключення Б.Пастернака з числа членів Спілки письменників СРСР [3, с. 258].

Цей інформаційний матеріал продублювали республіканські літературні газети. Реакція у Києві була відповідною: «...Резолюцію «Про ворожі дії члена Спілки письменників СРСР Б. Пастернака», в якій схвалювалась постанова президії правління СП СРСР, прийняли одностайно; щоправда, текст резолюції (без підписів) був коротший і стриманіший» [8, с. 175].

Суспільні явища в Радянському Союзі під загальною назвою «відлига» зайшли в кризу. Виникали непереможні суперечності між існуючою однопартійною системою та ліберальними тенденціями, пов'язаними з «десталінізацією». «Відлига» згорталась, відновлювалась тотальна цензура, літераторів ставили в рамки соціальних замовлень на твори про соціалістичну реальність. У зв'язку з висвітленими вище подіями у своїх листах 1957 р. М. Бажан висловив бажання звільнитися від керівної роботи у правлінні Спілки письменників України. Після гострих звинувачень на адресу Б. Пастернака подібні думки поширились серед багатьох інших представників творчої інтелігенції. Тому, будучи з 1958 р. керівником редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії, на IV з'їзді СРПУ (1959) М. Бажан склав повноваження Голови. З'їзд обрав Головою Спілки радянських письменників України О. Гончара [2,с.197].

Отже, перебуваючи на посаді Голови СРПУ протягом 1953–1959 рр., М. Бажан провів значну громадсько-політичну роботу, спрямовану на реформування цієї установи. Вперше після тривалої перерви було проведено з'їзд та змінено структуру керівних органів організації. На час головування М. Бажана припали урочистості, присвячені 300-річному ювілею возз'єднання України з Росією, події, пов'язані з рішеннями XX з'їзду ЦК КПРС, закордонні візити для встановлення контактів з західноєвропейською інтелігенцією. Окрім того, М. Бажан не оминав увагою жодну галузь української літератури. Особливу увагу він звертав на підтримку молодих письменників.

Література

1. Адельгейм Є. Зустріч поетів // Літературна газета.— 1957. – 2 квіт.
2. Адельгейм Є. Микола Бажан. — К., 1974.
3. Бажан М. Думи і спогади. — К., 1982.
4. Бажан М. Наша рідна Москва.— К.,1951.
5. Бажан Н. Майже півстоліття // Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана. — К.,1988.
6. Баран В., Грицак Я., Зайцев О., Литвин М. Історія України.— К.,1998.
7. Івашкевич Я. Міцкевич в Одесі. Про Миколу Бажана.— К.,1974.
8. Костенко Н. Микола Бажан. Життя. Творчість.— К.,2004.
9. Новиченко Л. По дорогах віку // Карбованих слів володар. Спогади про Миколу Бажана. — К.,1988.
10. Суровцев Ю. Поетія Миколи Бажана.— М.,1970.
11. Фадеєв А. Письмо в ЦК КПСС// Известия ЦК КПСС. – 1990. — № 10.
12. Центральний державний архів-музей літератури й мистецтв України.— Ф. 535. – Оп.1. – Спр. 909.

Файзулін Я.М.,

аспірант кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Більшовицький терор і його вплив на повстанську боротьбу в УСРР напередодні Другого Зимового походу

В статье рассматривается партизанско-повстанческая борьба украинского народа накануне Второго Зимнего похода. Освещаются методы подавления повстанческого движения со стороны большевистских органов госбезопасности.

The author of the given article considers partisan-and-rebel struggle of Ukrainian people before the Second Winter March. Some methods used by the Bolsheviks' State Security bodies to suppress the insurgent movement are also revealed in the article.

Ключові слова: повстанська боротьба, партизанські загони, повстанські організації, підпільна мережа, повстанські комітети, надзвичайні комісії, революційні комітети.

Партизансько-повстанська боротьба під гаслами УНР, що відбувалася в Україні у 1921 р., є однією з важливих і маловідомих сторінок української історії. Незважаючи на значний доробок з цієї теми радянських істориків – А. Залевського, О. Кучера, Д. Голінкова, а також сучасних українських дослідників – Д. Архієрейського, В. Ченцова, А. Зінченка, Р. Ковалю, П. Стегнія, П. Ісакова, К. Завальнюка, багато питань з цієї теми вимагають додаткового опрацювання, зокрема, потребують висвітлення методи більшовицького терору, які застосовувалися до українського селянства з метою придушення повстанської боротьби. Саме це вказує на те, чим ризикували повстанці беручи участь у боротьбі з радянською владою, а відповідно дізнаємося, ким вони є для України – контрреволюціонерами, бандитами, як це трактувалося радянською історіографією і частково сучасною російською, чи українськими героями, які прагнули мати власну державність.

У 1921 р. партизансько-повстанська боротьба українського народу за власну державність, так звана уенерівська, набрала величезних масштабів, що пояснюється підвищенням свідомості українського селянства. У перші роки революційної боротьби селянство мало цікавили національні проблеми і питання державотворення. Здебільшого виступи, які відбувалися, мали розв'язувати економічні та соціальні проблеми, що найбільше бентежили населення України. Однак після кількох років панування більшовицької влади, що супроводжувалося економічним і фізичним терором, продрозкладкою тощо, у свідомості українського народу відбулися значні зміни. Він зрозумів, що побудова власної держави є необхідністю, і лише за таких умов будуть забезпечені його права.

Тому у 1921 р. повстанська боротьба набула величезних масштабів. Фактично Україна перетворилася на арену боротьби двох армій – Червоної і повстанської [1].

Повстання охопили цілі українські губернії. На це, зокрема, вказують слова більшовицьких керівників і офіційні документи державних органів влади. Так, Подільський губвиконком повідомляв РНК УСРР, що з березня 1921 р. почалося помітне збільшення чисельності партизанських загонів і розширилося проведення ними антирадянських повстанських акцій. З Катеринослава до Раднаркому України повідомляли, що у частині губернії радянська влада існує тільки формально, оскільки там панував «бандитизм та куркульство» [2]. Х. Раковський в огляді про становище радянської влади в Україні писав, що в 1921 р. вона стояла перед загрозою всенародного збройного повстання [3]. Г. Петровський, якого було направлено на Правобережну Україну як уповноваженого ЦК КП(б)У, вказував, що більшовицьке керівництво змушене рахуватися з небезпекою повстанської боротьби через її систематичність, організованість і національну тактику [4].

На теренах Київської губернії найактивніша повстанська боротьба відбувалася в Київському, Канівському, Радомишльському і Чорнобильському повітах. А саме, з 15 березня до 15 квітня в межах Київського військового округу було зареєстровано 25 значних петлюрівських партизанських загонів [5]. Загалом, за більшовицькими даними, протягом 1921 р. на території всіх губерній України діяло 464 місцевих і мігруючих партизанських загонів [6].

Дослідники В. Сідак, І. Срібняк, І. Винниченко та інші вказують, що повстанська мережа в Україні у 1921 р. нараховувала 40 тис. осіб [7].

Найбільша кількість партизанських загонів «уенерівського» спрямування, діяла в Правобережній Україні, зокрема, у Київській і Волинській губерніях – отаманів Мордалевича, Струка, Орлика, Богатиренка, Цвітковського, Лисиці, Гонти, Дерещука, на Поділлі – Хмари, Лиха-Дорошенка, Підкови, Пушкаря, Цимбалюка, Заболотного та ін. [8].

Український історик П. Ісаков вказував, що значних масштабів повстанська боротьба за українську державність набула також на Лівобережній Україні, де діяли, за його підрахунками, 33 загоны – Орлика, Бондаренка, Скрипниченка, Ковалю, І. Савченка (Нагірний), Коваленка, Левченка, Руденка, Невірного, Хмари, Кучера, Сокири-Яхонтова, Струка, Цимбаленка, Червоного та ін. Деякі з них приходили на Лівобережжя з правобережних губерній [9].

Повстанська боротьба українського селянства не давала можливості державним органам більшовицької влади закріпитися в Україні і спокійно проводити політичні і господарські заходи (збирати продподаток, вивозити з України до Росії продовольчі продукти, паливо, корисні копалини тощо) [10]. Так, лише за 20 днів травня–червня 1921 р. повстанцями було вбито на території Київської, Волинської, Подільської та Кременчуцької губерній 107 радянських працівників [11].

У відповідь на зростання масштабів партизансько-повстанської боротьби українського народу більшовицькими каральними органами було здійснено безліч каральних акцій проти повстанців і українського селянства.

Через зраду окремих українських емігрантів у Празі більшовикам вдалося ще навесні 1921 р. дізнатися про існування розгалуженої повстанської мережі в Україні і підготовку всенародного антибільшовицького повстання. Таким чином було розкрито Всеукраїнський центральний повстанський комітет у Києві (далі – ВУЦПК) [12]. Водночас із знищенням ВУЦПК були ліквідовані інші підпільні повстанські організації в УСРР. Зокрема, підпільну одеську організацію «Центральну п'ятірку», до якої входили Осмоловський, Дубовицький, Грінченко та ін. Через заарештованих чекісти вийшли на слід повстанських організацій Одеської губернії – Вознесенську підпільну організацію на чолі з полковником Виноградовим, залізничну організацію Балтського повіту, які одразу ж були ліквідовані [13].

Через заарештованого зв'язкового ППШ, який був направлений до Єлисаветградського повстанського комітету вони дізналися структуру повстанської мережі Єлисаветградського повіту. До неї було введено агентів Єлисаветградської Надзвичайної комісії (далі – НК) Петренка і Даниленка (Каріна), які спричинили розгром цієї організації [14]. Даниленка (Каріна) було відправлено під виглядом зв'язкового від Єлисаветградського повстанкому до ППШ, де йому вдалося одержати цінні відомості про структуру підпільної мережі в Україні, отримати матеріали про чисельність повстанських сил, організацію зв'язку між ППШ та підпільною мережею України, перекиданням у радянську Україну зв'язкових, розвідників, озброєних загонів, довідатися про шифри, маяки, явочні квартири агентів ППШ, про що він і повідомив надзвичайну комісію [15].

Більшовицькі агенти пробралися в оточення Головного Отамана, ППШ і повстанські формування. Агентом НК виявився П. Жидківський – довірена особа С. Петлюри [16]. На користь більшовиків працював керівник оперативного відділу – Снігірив, виконувач обов'язків державного інспектора при Київській дивізії – Заярний (Єфімов) [17]. Співробітником більшовицьких органів держбезпеки виявився О. Добротворський (у час Другого Зимового походу був старшиною для доручень при командуєчому Повстанської армії) [18].

У серпні 1921 р. відбулося нагородження керівництва каральних органів УСРР – В. Манцева, К. Карлсона, Е. Євдокимова, М. Портнова, керівника Катеринославської губернської НК А. Трепалова, а також керівника Особливого відділу Київського військового округу І. Воронцова та ін., за успішну боротьбу з українською «контрреволюцією» [19].

Для розкриття українських партизанських загонів більшовики створювали провокаційні «повстанські відділи», які використовуючи українські гасла, робили все для розгрому українських повстанських формувань [20]. Зокрема, подібна більшовицька організація діяла у с. Кривині під керівництвом Кадезановича [21].

Агентура НК особливо активно діяла в прикордонних містах – Острозі, Корці та ін. За підробленими документами чекісти часто переходили радянсько-польський кордон і займалися розвідкою на польській території. Окремі з них діяли під виглядом біженців [22].

Для знищення повстанського руху використовувався економічний і фізичний терор. Зокрема, Подільська військова нарада по боротьбі з бандитизмом у повітах з найбільш поширеною повстанською боротьбою (Ольгопільський, Гайсинський) оголошувала надзвичайний стан, наказувала забирати в населення зброю, знищувати партизанів, висилати багатших селян, а їх майно розділяти між незаможниками, використовувати заручників та повною мірою збирати продподаток [23].

З 2 червня 1921 р. у селах Гайсинського, Брацлавського, Ольгопільського, Літинського та Вінницького повітів, де повстанська боротьба була найбільш масовою, у порядку експерименту наказувалося використовувати заручників (відповідальних), які мали доносити про появу повстанських загонів, односельчан, які надавали допомогу повстанцям, мали зброю тощо. У перших трьох повітах – у 5–6, Літинському – 2–3, Вінницькому – 1–2 селах [24]. При цьому, майно конфісковане у заручників, роздавалося незаможним селянам.

Оскільки повстанська боротьба на теренах Подільської губернії (Вінницькому, Літинському, Брацлавському, Гайсинському, Ольгопільському повітах) продовжувалася, то наказувалося вводити кругову поруку «кулацтва» у повітах з більшими масштабами повстанської боротьби, а відповідальних використовувати у повітах менш небезпечних для більшовицької влади [25]. Схожі методи використовувала Київська окружна нарада по боротьбі з бандитизмом. Так, за вбивство відповідальних більшовицьких працівників на теренах Київського військового округу теж наказувалося знищувати «куркулів» [26].

Суд над повстанцями проводили революційні трійки, які за вбивство більшовицьких працівників розстрілювали місцевих селян, зокрема у Літинському повіті за вбивство кількох партпрацівників наказувалося знищити 10 «кулаків» [27].

У кожному селі, чи хуторі, які знаходилися в повітах з поширеною повстанською боротьбою створювалися спеціальні комісії з двох представників повітових нарад по боротьбі з бандитизмом і одного – з Волкомнезаму (Волосного комітету незаможних). Вони й визначали відповідальних за будь-які повстанські прояви в околицях їхнього села. Наказувалося призначати відповідальних з розрахунку один на 20 будинків, у хуторах – не менше, як один на хутір. Без дозволу місцевого комнезама, а при відсутності такого – без дозволу ревкому (Революційного комітету) відповідальним заборонялося змінювати місце проживання [28].

Підставою для призначення відповідальних були агентурні матеріали, що надходили від комнезамів. Тому відповідальними ставали заможніші українські селяни. Заборонялося відповідальними призначати людей, які ліберально відносилися до більшовицької влади, особливо родичів червоноармійців, представників інтелігенції, священників, а також незаможних селян (навіть тих, яких підозрювали у «бандитизмі») [29].

У випадку вбивства або поранення представника влади, червоноармійця чи члена комнезаму з числа відповідальних розстрілювали подвійну кількість людей. Коли ж вбивство намагалися приховати, то покарання збільшувалося двічі. У випадку, коли поблизу села представники органів більшовицької влади ловили дезертира, чи партизана, про якого не повідомили його односельчани

і відповідальні, на останніх накладався штраф. Вони мали віддати пару коней, корову чи 200 пуд. хліба. Якщо ж партизана або дезертира ловили без допомоги відповідальних, то розмір штрафу збільшувався втричі. Якщо ж до рук каральних органів потрапляв повстанський отаман, то норма покарання збільшувалася в 5 разів, а одного з відповідачів розстрілювали. Уникнути відповідальності було можливо лише видавши владі справжніх винуватців, або надавши їй особливо цінні послуги у боротьбі з «бандитизмом» [30].

Більшовицькі органи держбезпеки активно використовували ще одну форму покарань до українського селянства, що брало участь у боротьбі – конфіскації майна. Так, якщо у партизанський загін йшов господар, то майно забирали повністю, якщо один з синів – половину. Для того, щоб більш глибоко розшарувати сільське населення, половину конфіскованого у відповідальних майна або штрафу віддавали місцевому комнезаму, а іншу частину – в повітовий фонд організації по боротьбі з бандитизмом [31].

Використання подібних методів для придушення опору передбачало роз'єднання українського селянства, створення атмосфери, у якій партизани і селяни боялися б один одного [32]. Траплялися випадки, коли для того, щоб покарати українських селян, каральні загани та особливі відділи спалювали цілі села [33]. А. Зінченко в одній із своїх статей описав випадок, коли каральний загін спалив с. Попову Греблю (було спалено 534 будинки) за те, що селяни відмовилися видати «бандитів» і зброю.

Необхідно наголосити на тому, що для боротьби з повстанцями у 1921 р. в Україні більшовики сконцентрували величезну кількість червоноармійських частин [34]. Так, у звіті ППШ за вересень 1921 р. вказувалося на те, що в УСРР на той час було розташовано не менше 13 більшовицьких стрілецьких дивізій, що становило близько 180 тис. піхотинців та п'ять кавалерійських більшовицьких дивізій – близько 30 тис. кіннотників [35].

Через те, що повстанська боротьба найбільшого розмаху набула в правобережних українських губерніях, більшість більшовицьких частин дислокувалися на Правобережжі і у румунсько-радянській прикордонній зоні. Військове командування намагалося не називати справжніх причин саме такої дислокації військових частин. Тому, скупчення військ поблизу Кам'янця, Дунаєвців і Бару, а саме: п'яти піхотних дивізій, шкіл курсантів і понтонного куреня, пояснювалося проведенням військових маневрів поблизу румунського кордону [36].

Важливим засобом боротьби з повстанцями була амністія учасникам повстанської боротьби, яку було оголошено V з'їздом Рад України (25 лютого–3 березня 1921 р.). Як стверджувалося в більшовицьких документах, протягом місяця з дня оголошення амністії скористалися нею і припинили боротьбу 27 повстанських отаманів і 3794 повстанців. У липні 1921 р. амністією скористалися ще 19 отаманів та 647 повстанців, вересні – 14 отаманів і 226 повстанців, жовтні – 38 отаманів та 348 повстанців [37]. Радянський історик О. Кучер вказував, що до 1 червня 1921 р. було амністовано 1110 повстанців та 48 повстанських отаманів, серед яких Ю. Мордалевич, Солтис, Шпилевий і Громов [38]. І. Премислер зазначав, що з червня до грудня 1921 р. добровільно здалися 903 повстанці, захоплено в полон – 1084 і знищено – 1281 [39].

У звіті Раднаркому УСРР VI Всеукраїнському з'їзду Рад стверджувалося, що у ліквідації «бандитизму» за 1921 р. зроблено набагато більше, ніж за всі попередні роки. Боротьбу припинили 444 повстанських отамани. З них 162 повірили в амністію і здалися більшовицьким органам. Було знищено 52 великі і середні повстанські формування [40]. Ці цифри могли бути перебільшені, однак те, що факти припинення боротьби партизанськими загонами мали місце, є доведеним.

Внаслідок репресивних дій більшовицьких каральних органів було викрито значну кількість повстанських формувань. Більшовицьким органам вдалося зруйнувати зв'язок між повстанськими загонами на місцях і керівним центром на Україні, а також між цим центром та ППШ [41]. Ті самі повстанські організації, що не були викриті, всі зусилля спрямували на дотримання конспірації, тому всі зв'язки між ними і ППШ були зірвані. На їх відновлення ППШ витратив багато зусиль і часу [42].

Через більшовицькі репресії повстанці дещо змінили тактику боротьби. Вона здебільшого набула підпільних форм. Відбувалося перетворення великих партизанських загонів на невеликі і відповідно більш рухомих формувань. Від масових операцій повстанці перейшли до диверсійної боротьби, невеликої за розмірами [43].

Проте, незважаючи на надзвичайну жорстокість більшовицьких каральних органів щодо українських повстанців та мирного українського селянства, яке тільки підозрювали у підтримці «контрреволюції», на 1 серпня 1921 р. боротьбу в радянській Україні продовжували 28 повстанських організацій – Катеринославський повстанком і Катеринославський губком, повстанська організація доктора Геліва, Криворізький повстанком, повстанська організація Чигиринського, Верхньодніпровського, Єлизаветградського повітів, Чигиринська окружна повстанська організація, повстанська організація Летичівського повіту, Гайсинська повітова повстанська організація та ін. [44] і 40 партизанських загонів уєнерівського спрямування – отаманів Козлика, Хмари (Чигиринського), С. Заболотного, Журавля, Дегтяра, Лиха, Хмари (Гайсинського), Чорної Бороди, Андрія, Дервіша та ін. [45].

Чисельність повстанських сил на теренах 1-ї повстанської групи становила 3015 багнетів і 3418 шабель, 2-ї – 2830 багнетів та 4476 шабель, 3-ї – до 820 багнетів та 500 шабель, 4-ї – до 2560 багнетів. Разом, не враховуючи повстанців та партизанів 5-ї повстанської групи, владі більшовиків в Україні в той час протистояли близько 9225 повстанців з багнетами і 8394 з шаблями [46].

Більшість дослідників сходяться на думці, що серпень 1921 р. був найбільш сприятливим часом для початку всеукраїнського антибільшовицького повстання. Адже чисельність повстанських сил була досить великою, у той самий час відбувався збір збіжжя більшовицькими продзагонами, що викликало обурення селян, а тому вони теж могли приєднатися до боротьби. Зустрічалися навіть випадки виступів селян проти більшовиків. Так, у німецьких колоніях Сергіївці, Іванівці було вбито червоноармійців, які збирали продподаток [47]. У районі Фрамполя проти більшовиків виступили близько 3 тис. селян [48] та ін.

Восени 1921 р. чисельність повстанських сил значно зменшилася. За даними ВУНК, у вересні антибільшовицьку боротьбу в Україні продовжували 64 партизанських загони (3277 осіб), у жовтні – 50 (2500 осіб) [44]. У матеріалах губернських нарад по боротьбі з «бандитизмом» зустрічаються відомості про те, що з 1 вересня до 15 жовтня на теренах Київської губернії продовжували свою діяльність 17 партизанських загонів (876 піхотинців та 366 кіннотників), а у Подільській губернії боролися сім партизанських загонів (240 піхотинців та 80 кіннотників) [50].

Через зменшення чисельності повстанських формувань до активної боротьби з ними включилися не лише червоноармійські частини, а й міліція УСРР. З липня до листопада 1921 р. міліція проводила від 8 до 18 % всіх операцій проти партизанських органів. З 1 жовтня 1921 до 1 жовтня 1922 р. міліціонерами було знищено 72, зловлено – 1216 «політичних і карних злочинців», захоплено багато зброї [51].

Восени припинили свою боротьбу велика кількість партизанських загонів та повстанських організацій. Причиною цього була ізольованість їхніх формувань, неможливість здійснення боротьби проти багаточисельних більшовицьких військ, нестачу зброї тощо [52]. Крім того, фізичний терор проти українського населення, яке було пов'язане з повстанськими рухами, знизив його активність [53].

У матеріалах Постійної наради по боротьбі з бандитизмом зазначалося, що у жовтні 1921 р. майже всі великі партизанські загони припинили боротьбу, а ті, що залишилися, проводили незначні операції – знищення зсипних пунктів, залізничних колій, займалися поширенням відозв серед населення з закликами до боротьби [54].

Тим не менше, ще у жовтні 1921 р. Подільська губернська надзвичайна комісія повідомляла про ліквідацію п'яти повстанських організацій. Згідно з її даними, у той час, у Ольгопільському

повіті було заарештовано 116, Могилеві – понад 80, Проскурові – понад 130, Жмеринському повіті – до 40, Брацлавському – 110 осіб [55].

Запорізькою губчека (губернська надзвичайна комісія) було виявлено повстанську організацію з німців-колоністів і представників української інтелігенції у Молочанську. Тоді ж було викрито харківський губповстанком, розгромлено губповстанком Катеринославщини, Херсонщини і Таврії тощо [56].

З викладеного вище доходимо висновку, що боротьба українського народу в формі повстанських виступів, яка здебільшого відбувалася під унерівськими гаслами, набула в 1921 р. великих масштабів. Це вказує на те, що він не бажав миритися з більшовицьким тоталітарним режимом і прагнув повернути втрачену державність. Зважаючи на терор більшовицьких органів держбезпеки, учасників повстанської боротьби з повною відповідальністю можемо вважати героями України, які, ризикуючи своїми долями і життями своїх рідних, не побоялися виступити проти пануючого режиму і цим зробити свій внесок у побудову незалежної України. Парадоксом лише залишається той факт, що борці, які відстоювали ідеали УНР, залишаються до нашого часу не визнаними на офіційному державному рівні, що дає змогу окремим верствам громадян ще й нині стверджувати, що учасники національно-визвольної боротьби – це «бандити», «контрреволюціонери» та ін. Тому обов'язком держави є встановлення юридичного статусу борців за Українську державність, що буде свідченням нашої пам'яті про героїчні сторінки нашого минулого і героїв, які боролися за Україну.

Література

1. ЦДАВОВУ. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 541. – Арк. 51.
2. Залевський А. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) // УІЖ. – 1959. – № 4. – С. 92.
3. Стахів М. Третя советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924. — Нью-Йорк: Український Конгресовий Комітет Америки, НТШ, 1968. – С. 206.
4. ЦДАВОВУ. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 113. – Арк. 42.
5. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1971. – С. 128.
6. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі та Румунії (1921 – 1924 рр.). — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1997. — С. 82.
7. Розвідка і контррозвідка України 1917–1921 рр. 3б. док. і мат. / Д.В. Веденєєв, О. Стадник (упоряд.), Сідак В.С. (ред.). — К., 1995. – С. 210.
8. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – С. 29.
9. Ісаков П. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.). Дис. канд. іст. наук (07.00.01). – К.: Національна Академія наук України. Інститут історії України. – С. 121.
10. ЦДАВОВУ. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 541. – Арк. 41.
11. Залевський А. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) – С. 93.
12. Сергійчук В.І. Будівничий самостійної України. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. – С. 23.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 19.
14. Там само. – Арк. 22.
15. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – С. 100.
16. Яновський В. За Україну, за її долю... / Другий Зимовий похід: Листопадовий Рейд. Базар. 3б. спогадів. — К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1995.– С. 111.
17. ЦДАВОВУ: – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 569. – Арк. 77 зв.
18. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000. – С. 65.
19. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России 1918-1921 гг. -Иерусалим: Лексикон, 1987. – С. 213.
20. Яновський В. За Україну, за її долю... – С. 113.
21. ЦДАВОВУ. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 83.
22. Там само.: – Спр. 29. – Арк. 85.
23. Там само. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 8а. – Арк. 9.
24. Там само. – Спр. 52. – Арк. 1.

25. Там само. – Спр. 41. – Арк. 3.
26. Там само. – Спр. 52. – Арк. 8.
27. Там само.: – Арк. 6.
28. Там само. – Спр. 41. – Арк. 5 зв.
29. Там само. – Арк. 10.
30. Там само. – Арк. 5 зв.
31. Там само. – Арк. 6.
32. Там само. – Арк. 5 зв.
33. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 541. – Арк. 58.
34. Климач Ю. Спогади про Листопадовий похід // Гуртуймося. – 1937. — № 1. – С. 17.
35. ЦДАВОВУ. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 18.
36. Там само. – Арк. 18 зв.
37. Залевський А. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921-1922 рр.). – С. 96.
38. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. – С. 87.
39. Премыслер И. Разгром бандитизма на Украине (1921). // Военно-исторический журнал. — 1940. — № 9. – С. 44.
40. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – С. 290.
41. Розвідка і контррозвідка України 1917-1921 рр. – С. 104.
42. Падалка В. Рейд розвідного відділу сотн. В. Падалки // Вісті Братства кол. Вояків 1 УД УНА. — 1962. — Ч. 106. – С. 52.
43. ЦДАВОВУ. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 3.
44. Там само. – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 5.
45. Там само. – Арк. 6.
46. Там само. – Арк. 8-9.
47. Там само. – Спр. 28. – Арк. 106.
48. Яновський В. За Україну, за її долю... – С. 113.
49. Кучер О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921-1923 рр. – С. 142.
50. ЦДАВОВУ: – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 8.
51. Алтуев В. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921-1925 рр. – С. 121.
52. ЦДАВОВУ: – Ф. 2297. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 16.
53. Там само. – Арк. 20 зв.
54. Там само. – Ф. 3204. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1.
55. Там само. – Ф. 3361. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 5.
56. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – К.: Національна академія наук України. Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 83.

Хасцька О.П.,

асистент кафедри економічної теорії
Вінницького державного аграрного університету

Ефективність виробничої діяльності цукрових заводів Вінниччини

В статті аналізується нинішнє становище сахарносвекольного комплексу Вінницької області, а також результати діяльності сахарних заводів Вінниці з 1990 по 2005 рік. Розглянуті основні недоліки їх роботи і наведені шляхи виходу з кризи.

In the given article, there has been considered the present state of sugar beet sub-complex in Vinnitsa region, as well as analyzed the activity results of sugar beet processing plants of the region from 1990 to 2005 together with main shortcomings of their activity and offered some ways enabling to overcome the crisis.

Ключові слова: цукробуряковий комплекс, агропромислова інтеграція, меляса, цукросировина, цукор-сирець, державне регулювання.

Сучасний стан цукробурякового підкомплексу характеризується розбалансованістю управління галузями та майже відсутністю міжгалузевої координації. Поліпшення ситуації можливе за умов інтеграційного об'єднання виробників та переробників цукросировини, а також за рахунок державного регулювання. Чітке регулювання економічних відносин сприятиме поліпшенню економічного становища бурякосійних господарств та переробних підприємств.

Одним із напрямів стабілізації роботи цукробурякового підкомплексу є розвиток агропромислової інтеграції, яку можна здійснювати в різноманітних організаційно-правових формах — об'єднання, концерни, асоціації, агрокомбінати по вирощуванню цукрової сировини, її переробці та збуту.

Організаційну, технологічну й економічну єдність інтересів і відповідальність за кінцеві результати всіх учасників, задіяних у виробничому процесі виготовлення цукру, М.Ю.Коденська та інші вчені вважають найбільш важливими у розвитку цукробурякового виробництва в Україні [2].

Під час реформування аграрного сектора України, при роздержавленні і приватизації у галузі цукробурякового виробництва не тільки не відбулось змін на краще, а все значно погіршилось: були порушені налагоджені виробничі відносини між сільськогосподарськими та переробними підприємствами, а інтерес кожної складової підкомплексу не був підпорядкований загальним зусиллям економічного зростання на основі інтеграції. Як постачальники, так і переробники сировини, у процесі реформування різко зменшили обсяги виробництва. Кожна складова цього підкомплексу поодиноці намагається знайти вихід із кризової ситуації. Однак досвід переконує, що різка руйнація старого механізму при невідпрацьованому новому ніколи не давала позитивного ефекту.

На даний час цукробуряковий підкомплекс знаходиться у кризовому стані, значно відстаючи від розвинутих країн Західної Європи за рівнем ефективності, в основному через низьку врожайність і цукристість буряків, а також низьку концентрацію виробництва й технічну оснащеність підприємств галузі. Скасування державного замовлення, ліквідація системи оптової торгівлі цукром, заміна її на стихійні ринки збуту, висока ціна кредитних ресурсів, велика заборгованість підприємств, високий коефіцієнт зносу основних виробничих фондів, вимушена бартеризація взаємних розрахунків та переробка буряків на давальницьких умовах призвели більшість сільськогосподарських підприємств до збитковості буряківництва, а цукрових заводів — до банкрутства [4].

Важливим завданням регіонального ринку цукру, поряд із забезпеченням споживчих потреб населення регіону і харчової промисловості цукром, є забезпечення потужностей підприємств

цукрової промисловості області сировиною. Однією з проблем, що існує у галузі є, те, що відбувається зменшення числа сільгоспдприємств, які займаються вирощуванням цукрових буряків, у зв'язку з неможливістю повністю компенсувати втрати на вирощування цукрових буряків.

Цукрові буряки – проміжний продукт у виробничому процесі цукроваріння, який характеризується технологічними особливостями і має цільовий характер використання – отримання продовольчого продукту – цукру. За цих умов ринок цукрових буряків як товару включає лише один тип покупців – цукрові заводи, через свої біологічні особливості їх реалізація обмежується певним територіальним простором, а попит визначається виробничою потужністю розміщеного на даній території цукрового заводу, його статусом – відомчою підпорядкованістю або належною формою власності.

Особливість розвитку виробництва цукру в Україні полягає не лише у максимальному задоволенні власних потреб населення та інших галузей народного господарства, які виробничо споживають його, а й у створенні потужного експортного потенціалу – відновлення втрачених країною позицій виробника та експортера цукру. Загальна потужність 192 цукрових заводів становила 4,5–5,0 млн. т продукції за рік, а місткість українського ринку цукру оцінюється у 2 млн. т [3]. Проблема полягає у тому, що вітчизняна цукрова промисловість традиційно зорієнтована на виробництво дорогого цукру із цукрових буряків, який поступається на світовому ринку дешевшому цукру – із тростини. Розпад СРСР і входження України у нові економічні реалії найсильніше серед усіх галузей АПК відбилися саме на цукробуряковому підкомплексі. Україна втратила свій основний ринок – Росію.

Вінниччину здавна називають «цукровим Донбасом» України. За виробництвом цукру область посідає перше місце в Україні, на її долю припадає 13,3% загальнодержавного його виробництва. У обласному виробництві цукрова промисловість належить до провідної. Частка виробленої нею продукції становить 9,2% від загального виробництва по області, а питома вага продукції цукрових підприємств у продукції харчової промисловості – 17,4%. за 2005 р. [1].

Всього на території Вінницької області зареєстровано 39 цукрових заводів. У 2006 р. квоти на виробництво цукру отримали 20 цукрових заводів (квота А – 245 тис. т., квота В – 25 тис. т.), а саме: ТОВ «Агроцукор» (Бабинський ц/з) — Іллінецький район; ТОВ «Цукровий комбінат» (Барський ц/з) — Барський район; ТОВ «Кристал» (Браїлівський ц/з) — Жмеринський район; ВАТ «Бродецький ц/з» (Бродецький ц/з) — Козятинський цукор; ТОВ «Астарт Київ» (Жаданівський ц/з) — Хмільницький район; ТОВ «Іллінецький ц/з» (Іллінецький ц/з) — Іллінецький район; СТОВ «Кордилівський ц/з» (Кордилівський ц/з) — Калиновський район; ВАТ «Крижопільський ц/з» (Крижопільський ц/з) — Крижопільський р-н; ЗАТ ТД «Соколівський цукор» (Соколівський ц/з) — Крижопільський р-н; ТОВ «Ободівський цукор» (Ободівський ц/з) — Тростянецький район; ДП «Новофастівське» (Погребищанський ц/з) — Погребищанський район; ТОВ «Степанівський цукор» (Степанівський ц/з) — Вінницький район; ЗАТ «Томашпіль цукор» (Томашпільський ц/з) — Томашпільський р-н; ЗАТ «Турбів цукор» (Турбівський ц/з) — Липовецький р-н; ТОВ «Удич-цукор» (Удич ц/з) — Теплицький район; ВАТ «Махаринецький ц/з» (Махаринецький ц/з) — Козятинський р-н; ЗАТ «Прилуктваринмаш — Холдінг» (Ситківецький ц/з) — Немирівський р-н; ЗАТ «Юзефо-Миколаївська Агропромислова палата» — Козятинський район; ТОВ «Регвін-Інвест» (Красносільський ц/з) — Бернадський район; ТОВ «Капустянський цукор» (Капустянський ц/з) — Тростянецький район [4].

Щороку у Вінницькій області зменшується кількість цукрових заводів, які розпочинають сезон цукроваріння. Десять цукрових заводів на консервації, а саме:

Вендичанський ц/з — Могилів Подільський район; Гайсинський ц/з — Гайсинський р-н; Кирнасівський ц/з — Тульчинський р-н; Соболівський ц/з — Теплицький р-н; Моївський ц/з — Чернівецький р-н; Деробчинський ц/з — Шоргородський район; Кам'яногірський ц/з —

Іллінецький р-н; Скомо-рошківський ц/з — Оратівський р-н; Уладівський ц/з — Латинський р-н; СТОВ «Агрокомплекс Немирів» — (Ковалівський ц/з) — Немирівський р-н.

Із 39 цукрових заводів, які зареєстровані у Вінницькій області, дев'ять демонтовано, а саме: Гонорівський ц/з — Ямпільський район; Соснівецький ц/з — Шаргородський район; Чечельницький ц/з — Чечельницький район; Шпиківський ц/з — Тульчинський район; Ялтушківський ц/з — Барський район; ВАТ «Чорноминський ц/з» (Бебелівський ц/з) — Піщанський район; Вищеольчедаївський ц/з — Муровані Кирилівці; Бершадський ц/з — Бершадський район (виробляє газоблоки).

Таблиця 1

Сировинна зона і діяльність цукрових заводів Вінницької області

Рік	Валовий збір цукрових буряків, тис. т		Кількість працюючих заводів	Перероблено сировини, тис. т		Вироблено цукру, т	
	всього	на один завод		всього	на один завод	всього, т	на 1 завод, т
1990	5748,7	151,3	38	5867,4	154,4	840814	22126,7
1995	3981,2	104,8	38	3869,0	101,8	488170	12846,6
2000	1916,3	68,4	28	1914,0	68,4	206565	7377,2
2001	1910,8	65,9	29	1789,9	61,7	199959	6895,1
2002	2068,9	86,2	24	1909,9	79,6	185970	7748,8
2003	1727,9	78,5	22	1626,2	73,9	185216	8418,9
2004	2487,7	103,7	24	2396,3	99,8	259695	10820,6
2005	2050,4	89,1	23	1901,4	82,7	256856	11167,7

*За даними асоціації «Поділляцукор».

Погіршуються виробничо-технологічні показники роботи цукрових заводів області, зменшуються обсяги переробки цукрових буряків, скорочується тривалість сокодобування, знижується вихід цукру, підвищується кількість цехових та позацехових простоїв через відсутність сировини, палива, вапнякового каменю, коксу.

Але слід зазначити, протягом останніх п'яти років, незважаючи на складні погодні умови та економічний стан, частина цукрових заводів Вінницької області зуміли не лише стабілізувати, а й підвищити обсяги виробництва цукру. Так, збільшилися обсяги виробництва цукру на Крижопільському, Новофастівському, Бродецькому цукрових заводах, хороших показників досягли Турбівський, Барський, Уладівський цукрозаводи.

За досліджуваний період (1990–2005.), обсяг перероблених цукрових буряків зменшився втричі, що стало причиною зниження тривалості сезону виробництва з 107,12 діб у 1990 р. до 47,8 діб у 2005 р. З кожним роком знижується цукристість сировини, що є основною причиною зниження виходу цукру, хоча в 2004–2005 рр. вона у середньому по Вінницькій області підвищилась. Середня цукристість за останніх 15 років – 15,5%. Цукристість була б значно вищою, якби всі площі були засіяні місцевим високоякісним насінням. Закупка насіння в насінницьких господарствах і підготовка його на насінневому заводі дозволяє на 40% здешевити вартість готового насіння, а найголовніше – отримати високу якість сировини і значно підвищити її урожайність. Відомо, біологічна особливість цукрових буряків не допускає їх посів репродуктивним насінням, оскільки посів насінням другої репродукції зменшує їх цукристість на 1,5%, а врожайність – на 30% [2].

Майже всі заводи добре підготувались до сезону цукроваріння, в 2004 та 2005рр., як технічно, так і витратними матеріалами і, як результат, простоїв через поломки обладнання і відсутності матеріалів майже не було.

Таблиця 2

Динаміка показників роботи цукрових заводів Вінницької області

Показник	Рік						
	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Перероблено цукрових буряків, тис. т	5867,4	1914,0	1789,9	1909,9	1626,2	2396,3	1901,4
Цукристість, %	17,26	14,94	15,37	13,70	15,61	14,48	16,97
Тривалість сокодобування, діб на один завод	107,12	38,21	33,21	41,94	38,6	51,8	47,8
Вихід цукру, %	12,79	10,89	11,29	9,82	11,48	10,86	13,49
Простої – всього, діб	72,15	96,02	85,20	99,03	180,33	233,46	59,63
з них: цехові	4,03	17,26	12,74	14,68	8,18	22,24	14,67
позацехові	68,12	78,76	72,46	84,35	172,15	211,22	44,96

Примітка: за даними асоціації "Поділляцукор».

Слід відзначити, що із працюючих заводів 100 тис. т і більше сировини заготовили 11 заводів, ще п'ять заготовили майже 100 тис. т.

Технологічна якість цукрових буряків урожаю 2005р. характеризується високою цукристістю. У 2005 р. середня дигестія становила 16,97 % проти 14,48 % у 2004 р.

Середня продуктивність цукрових заводів з переробки у 2005 р. на рівні 2004 р. становила 102,5 %.

Показники виходу цукру з кожним роком збільшуються, що свідчить про кращу роботу цукрових заводів, також у 2005 р. значно зменшились простої як цехові, так і позацехові.

У 2004 р. заводи області виробили 259,7 тис. т цукру, приріст за рік становив понад 40 %, що вдвічі більше як по Україні.

Кількість цукрових буряків розподілилась між заводами нерівномірно. Завдяки збільшенню заготівлі сировини, тривалість сокодобування по області дорівнювала у середньому 51,2 доби.

Тривалість сокодобування в середньому по області становила 47,8 діб проти 51,8 діб у 2004 р. Найдовше у виробничому сезоні 2005 р. працювали такі заводи:

Завод	Тривалість сокодобування (діб)
Крижопільський	80,02
Бродецький	68,21
Юз.-Миколаївський	66,88
Браїлівський	64,62
Жданівський	60,94

Короткий термін працювали заводи: Удицький – 23,01 діб; Степанівський – 28,80 діб.

Внаслідок суттєвого зменшення виробництва цукрових буряків цукрові заводи втрачають свої сировинні зони і не мають можливості повністю завантажити виробничі потужності. А це призводить до старіння активної частки основних фондів заводів, їх зупинки, після якої, як правило, без відповідних інвестицій, впровадження нової техніки і технологій, заводи працювати не можуть.

Нині зношеність основних фондів цукрових заводах становить близько 60 % (по області 42,7 %). Порівняно з 1990 р. ступінь зносу збільшився майже на 8 %. Незадовільний розвиток матеріально-технічної бази цукрових заводів області, наявність застарілого обладнання є причиною низького рівня вилучення цукру із сировини і загалом збитковості виробництва.

Як відомо, обсяг виробництва цукру безпосередньо залежить від цукристості буряків, прийнятих на переробку, яка з огляду на недотримання агротехнічних заходів через відсутність фінансів щороку зменшується, а у 2002 р. досягла катастрофічної позначки — 13,8% (1990 р. —

16,99%), у 2004 р. – 14,48%, а уже у 2005 р. – 16,97%; від втрат цукру у виробництві; від вмісту цукру в мелясі (у 2003 р. вміст цукру в мелясі на заводах області становив 2,25%, дещо менший у 2004 р. – 1,99%, тоді як на підприємствах Австрії — 1%, Данії — 1,3%) [5].

У регіоні продовжується хибна практика пуску цукрових заводів будь-якою ціною, навіть за умов забезпечення сировиною на кілька діб, відсутності вапнякового каменю, коксу, мазуту. За розрахунками спеціалістів асоціації «Поділляцукор», беззбиткового виробництва цукру можна досягнути лише за умови продовження сезону цукроваріння понад 45 діб.

Негативного впливу на ефективність роботи цукрової промисловості регіону протягом останніх років завдає і підвищення втрат цукрових буряків і цукру у процесі виробництва.

Основною причиною цього є надходження з полів цукрових буряків, уражених хворобами, гнилями та високої забрудненості. Сировину такої якості необхідно було б переробити відразу, а зберігання її у кагатах призвело до високих втрат та погіршення технологічної якості.

Таблиця 3

Втрати цукрових буряків та цукру на цукрових заводах області

Показник	Рік						
	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Заготовлено буряків, тис. т	5987,2	1990,5	1852,6	1984,6	1706,6	2494,6	1973,7
Втрати буряків при зберіганні і транспортуванні, %	2,04	4,00	3,86	3,56	3,63	3,94	3,70
Втрати цукру у виробництві, %	1,00	1,38	1,01	1,00	1,00	0,98	0,96
Вміст цукру в мелясі, %	2,34	2,46	2,35	2,18	2,25	1,99	1,93

Примітка: за даними асоціації «Поділляцукор».

Резервом збільшення обсягів виробництва цукру і підвищення ефективності галузі є зниження втрат цукрових буряків при зберіганні та транспортуванні, втрат цукру у виробництві та зменшення його вмісту у мелясі. Для цього необхідно застосовувати прогресивну технологію приймання та зберігання цукрових буряків з використанням біологічно-активних консервантів, вентилявання кагатів, підтримання оптимальної температури і вологості.

Важкий фінансовий стан галузі поглибив проблеми фізичного стану основних фондів цукрових заводів. Основні фонди з високим ступенем зносу не виводяться з експлуатації, тому обладнання цукрових заводів фізично й морально застаріле і потребує заміни. Цим пояснюється підвищення втрат цукру у виробництві та його вмісту у мелясі, зниження техніко-економічних показників, підвищення вартості технічної переробки 1 т цукрових буряків і собівартості 1 т цукру.

Цукрові заводи зможуть отримувати фінансово-кредитну підтримку з боку держави у двох напрямках: кошти на придбання необхідних матеріалів для технологічного процесу переробки цукрових буряків та кошти розрахунків з товаровиробниками за цукросировину. Після реалізації виробленого цукру заводи завершають розрахунки з бурякосійними господарствами та повертають запозичені кошти державі.

Цукровий завод має продавати певну кількість виробленого цукру регіональному центру для створення регіонального товарного фонду з метою забезпечення регіональних потреб.

Зобов'язання суб'єктів цукробурякового підкомплексу полягають у наступному:

- внесення пропозицій щодо поліпшення економічних взаємовідносин суб'єктів підкомплексу;
- своєчасність надання інформації про господарську діяльність з метою прийняття необхідних рішень;
- дотримання графіків розрахунків між партнерами.

Джерелом надходження коштів на утримання регіонального центру підкомплексу повинні стати відрахування виробників та переробників цукросировини.

Важливою складовою інтеграційного процесу є забезпечення економічного інтересу сільськогосподарських підприємств у нарощуванні цукросировини, створення умов для

здійснення прибуткового виробництва цукрових буряків. Значну частину функцій щодо забезпечення товаровиробників цукросировини насінням, мінеральними добривами, хімічними засобами захисту рослин можуть взяти на себе цукрові заводи.

Така форма об'єднання на стадіях виробництва і переробки сільськогосподарської продукції дає можливість будувати економічні відносини на рівноправності партнерів.

Необхідна єдина координація дій сільськогосподарських підприємств і підприємств промисловості, що дасть можливість стабілізувати як сировинну зону, так і роботу переробного підприємства.

Вже сьогодні цукрові заводи і бурякосійні господарства можуть об'єднуватись, зберігаючи господарську самостійність, а у подальшому їх зв'язки можуть посилюватись і стати більш тісними. Це приведе до взаємної економічної зацікавленості та відповідальності підприємств, яких об'єднує процес виробництва і переробки цукросировини.

Виходячи з аналізу стану галузі, можна намітити заходи по виходу з кризи: насамперед це формування стабільних сировинних зон та забезпечення бурякосійних господарств дешевим і якісним насінням. Не менш важливими є зменшення втрат цукру на всіх етапах вирощування і переробки цукросировини та координація дій всіх учасників цукробурякового комплексу через співпрацю обласної асоціації, Ради сільськогосподарських товаровиробників і державних органів влади. Невід'ємною частиною розвитку цукробурякового підкомплексу є кадрове забезпечення галузі. Важливим заходом з боку уряду є також пільгове кредитування цукрових заводів, бюджетне дотування виробників сировини, заборона ввезення в Україну цукру-сирцю та створення державної структури, яка б займалась регулюванням ринку цукру.

Література

1. Державний комітет статистики України. Головне управління статистики у Вінницькій області за 2005 рік / За ред. С.Тюремко, Н. Гнатюк, О. Темна та ін. – Вінниця, – 2005. – 631 с.
2. Коденська М.Ю. Цукробурякове виробництво України. – К.: Інститут аграрної економіки, 1998. – 55 с.
3. Роїк М.В., Гізбуллін Н.Г., Шаповал М.П. Збільшення виробництва цукру – обопільна зацікавленість // Цукрові буряки. — 2003. — № 4. — С. 4.
4. Румик І.І. Ефективність розвитку цукробурякового виробництва в Черкаській області // Економіка АПК. – 2003. – № 3. – С. 86 — 90.
5. Скальський В.В. Проблеми розвитку цукрової промисловості Хмельницької області //Економіка АПК. – 2003. № 7. – С. 56 – 59.
6. Статистичні дані асоціації Поділляцукор за 1990–2005 рр.

Чернишевич О.В.,

аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Становлення та розвиток Інституту президентства
у політичній системі України (кінець XX – початок XXI ст.)*

В статті характеризується становлення і розвиток інституту президентства в політичній системі України і досліджується, як змінювався цей інститут в контексті політичних реформ.

The present article characterizes the formation and development of the institution of Presidency within the political system of Ukraine and studies the ways it has changed in the respect of political reforms.

Ключові слова: інститут президентства, Конституція, Верховна Рада, Конституційна комісія, конституційний процес, Конституційний договір, політична реформа.

24 серпня 1991 р. сталася довгоочікувана подія в історії української державності, а саме — прийняття Акта незалежності України. Ця подія стала точкою відліку в формуванні нової політичної системи, адже саме із незалежністю у державі утворився новий інститут влади, — невід’ємна частина незалежності, її атрибут, а саме — інститут президентства.

Щодо історіографії досліджуваного питання, то через незначний часовий проміжок та досить мінливу політичну ситуацію, воно, в основному, залишалось поза увагою дослідників, а характерною особливістю поодиноких праць цього періоду стала схожість їх проблематики з політичною наукою. Але жоден дослідник, який розглядав ті чи інші аспекти життя українського суспільства кінця 80-х – 90-х років XX ст. не оминув увагою питання утворення інституту президентства (Ю. Алексєєв, А. Гальчинський, В. Журавський) [1]. Але й досі дослідження з цього питання продовжують регулярно з’являтися (Н. Плахотнюк, В. Шатіло) [2].

Варто відзначити, що в СРСР вже був досвід інституту президентства, адже ще 27 лютого 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила постанову про заснування посади Президента СРСР як голови держави та виконавчої влади. І вже 15 березня цього ж року на сьомому засіданні третього (нечергового) з’їзду народних депутатів СРСР у Кремлівському палаці з’їздив склав присягу перший президент СРСР – М. Горбачов. Хоча у своїх виступах М. Горбачов спростовував ідею президентства, але пізніше вона без додаткових пояснень поступово була прийнята та реалізована.

У березні 1990 р. після виборів до Верховної Ради союзних республік виникло 15 нових центрів радянської влади. Верховну Раду Російської Федерації очолив Б. Єльцин, який кинув виклик загальносоюзному компартійно-радянському центру. З його ініціативи 12 червня цього року Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет Російської Федерації. Тобто, почалося протистояння між загальносоюзним центром і новими центрами радянської влади в союзних республіках. Почалася стрімка суверенізація союзних республік, яку назвали «парад суверенітетів». І саме цей останній рік існування Радянського Союзу ознаменувався особливо жорстким протистоянням двох центрів влади у Москві. Щоб зміцнити свої позиції у боротьбі із загальносоюзним центром, голова Верховної Ради РРФСР Б. Єльцин 12 червня 1991 р. балотувався на посаду Президента Росії і був ним обраний [3].

В Україні питання про реформу державної влади постало відразу після прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Адже саме в ній проголошувалось, що державна влада у республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову [4, с. 7]. Для досягнення суспільної згоди як основи державної самостійності, економічного, політичного та культурного прогресу потрібен був центр політичної влади, який зміг би примирити інтереси всіх форм власності та вирішити

суперечності між національними і політичними групами. Саме цим центром могла стати президентська влада [5, с. 68].

Ближче до літа 1991 р. ідея президентства в УРСР почала проводитися Головою Верховної Ради республіки Л. Кравчуком. А оскільки становлення інституту президентства співпало по часу із становленням незалежності України, то перший Президент України перетворювався на лідера процесу становлення інституту незалежної держави. І у цей час також вирішувалось ще одне важливе питання – як перейти до президентської республіки, як провести вибори Президента: через вибори в парламенті, як зробив це М. Горбачов, чи через всенародні вибори.

Л.Кравчук, як поміркований політик, розумів, що на даному етапі необхідно посилити виконавчу вертикаль влади, а це можна було зробити саме через втілення ідеї президентства. Ще задовго до виборів він в інтерв'ю газеті «Монд» він заявив: «...Я надіюсь стати президентом». У цей період в надрах апарату ЦК КПУ була підготовлена докладна записка з обґрунтуванням ідеї виборів Президента на форумі представників Рад всіх рівнів і рекомендацій на цю посаду першого секретаря ЦК КПУ.

21 червня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Постанову «Про вибори Президента Української РСР», у пункті першому якої визнала за доцільне заснувати пост Президента Української РСР до прийняття нової Конституції Української РСР. У цій Постанові також передбачалось, що вибори Президента мають відбутися в 1991 р. Наслідуючи приклад Російської Федерації, Верховна Рада УРСР 5 липня прийняла закони «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР».

У цих законах передбачалося створення структур влади у формі змішаної парламентсько-президентської республіки. Нові статті Конституції 1978 р. надавали значні повноваження президентові республіки. Він виступав як гарант забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, мав був очолювати систему органів державного управління, вживати необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної і громадської безпеки, представляти Україну в міждержавних і міжнародних відносинах [3].

Але оскільки продовжувала все ще існувати лише частково змінена Конституція УРСР, що орієнтувалася на принцип Рад, і тому у ній не передбачалося чіткого розподілу влади. Верховна Рада виконувала законодавчі, виконавчі, а іноді – й судові функції. Нововведені положення не роз'яснювали, яким чином повноваження Президента віднині співвідносяться з повноваженнями Верховної Ради, як підпорядковуються виконавчі органи влади Президенту та Верховній Раді. Виходило, що стара та нова структури влади просто накладалися одна на одну і паралізували свої функції. І саме на цьому ґрунті найчастіше виникали конфлікти.

На нашу думку, питання розподілу повноважень між виконавчою і законодавчою гілками влади є одним з найважливіших на порядку денному української політики з часу введення посади президента в 1991 р. Саме тому важливим етапом у формуванні інституту президентства став конституційний процес, який не тільки мав завершитися утвердженням нової конституції для незалежної України, а й остаточно визначити статус Президента як глави держави та логічно розділити повноваження виконавчої та законодавчої гілок влади.

28 грудня 1994 р. Президент України Л. Кучма вніс проект «Закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який був прийнятий у першому читанні. Згідно з цим документом, Верховна Рада повинна була віддати Президенту значну частину повноважень влади, тобто наповнити реальним змістом внесену до Конституції у 1991 р. статтю про запровадження посади Президента як глави держави й глави виконавчої влади. Але голосування з цього законопроекту в другому слуханні відбулося лише у квітні 1995 р. У той час цей закон усе більш сприймався як тимчасова конституція, і тому він отримав назву «Конституційної угоди» між законодавчою та виконавчою гілками влади.

Врешті-решт 18 травня 1995 р. парламент простою більшістю голосів ухвалив «Закон про державну владу і місцеве самоврядування». Згідно з ним, Президент ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгоджень і затверджень Верховною Радою. Він очолював і систему місцевих органів державної виконавчої влади. Але щоб зробити закон чинним, потрібна була конституційна більшість голосів Верховної Ради, тобто дві третини, які чинний парламентський склад не міг зібрати [6, с. 88].

Отже, у результаті новому президенту Л. Кучмі за короткий період з грудня 1994 до травня 1995 р. вдалося забезпечити прийняття закону, яким створювалась основа для розбудови ефективної вертикалі виконавчої влади. Держава формально залишалася парламентсько-президентською республікою, але президентська складова влади стала виходити на перший план. «Закон про державну владу і місцеве самоврядування» впровадив чіткий контроль за виконавчою владою, порушивши рівновагу на користь президента. Вважається, що система розподілу влади, яка надає одній з гілок влади більш прямий контроль за формуванням уряду, є більш стабільною, порівняно із системою, у якій жодна з гілок влади не має повного контролю за призначенням членів уряду [7, с. 20].

З прийняттям «Закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» розпочалася конституційна боротьба, адже саме в ньому було вказано на необхідність прийняття нової конституції протягом одного року. І вже навесні 1996 р. на розгляд парламенту був представлений початковий проект, підготовлений Конституційною комісією. Але комуністична фракція відкинула проект комісії і самостійно продовжувала роботу над підготовкою власного проекту, який взагалі не включав норми про посаду президента. Окрім того, комуністи наполягали на тому, щоб їх проект був прийнятий за основу під час обговорення в парламенті і відмовлялися реєструватися на засіданнях парламенту, коли до порядку денного вносився на розгляд інший проект конституції [7, с. 21–22].

Знаменита «конституційна ніч» сталася з 27 на 28 червня 1996 р., протягом якої і було затверджено Основний Закон нашої держави. Новою конституцією змінилася система взаємовідносин гілок влади, окресливши відносини між президентом, прем'єр-міністром і парламентом. Україна не стала президентською республікою, як це передбачалось проектом Л. Кучми. Однак вона не стала і парламентською республікою, на чому наполягали ліві партії.

Отже, тепер за новою Конституцією, Президент України визначався як глава держави. Він ставав гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав та свобод громадян. Президент об'єднував всі гілки влади в єдине ціле, здійснював узгоджувальні функції стосовно їх діяльності, виступав у ролі арбітра у разі виникнення суперечностей.

Конституцією України передбачалося, що Президент обирається таємним голосуванням терміном на п'ять років. Одна й та сама особа не могла бути Президентом більше двох термінів піспіль. У межах коштів, передбачених у бюджеті для здійснення його повноважень, Президент мав право створювати консультативні та дорадчі органи. Найголовнішими з них мали бути Рада національної безпеки та оборони, а також Адміністрація Президента.

За Конституцією до очолюваної Президентом Ради національної безпеки та оборони входили Прем'єр-міністр, міністри оборони, внутрішніх і закордонних справ, голова Служби безпеки України. Рада мала контролювати й координувати діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки та оборони. Секретар Ради безпосередньо керував роботою її апарату і ставав в Україні помітною політичною фігурою. «Силові» міністри і міністри закордонних справ та інформації були підпорядковані безпосередньо Президентові.

Про Адміністрацію Президента у Конституції не окреслюється, однак ця установа мала велике значення у політичній системі України, оскільки керівництво Адміністрації, як і Секретар Ради національної безпеки та оборони, могло помітно впливати на главу держави, передусім у кадрових призначеннях на вищі посади у виконавчій владі. Однак цей момент визначався певними

особливостями підходу Л. Кучми як до свого керівництва взагалі, так і до найближчого оточення зокрема. Це сприяло формуванню елітного політичної верстви навколо лідера держави. За інших обставин роль вищих чиновників президентської адміністрації могла змінюватися.

На нашу думку, порівняно з попередніми доповненнями до Конституції 1978 р., повноваження Президента у соціально-економічній сфері значно звузилися. Конституцією 1996 р. не передбачилась можливість видання Президентом указів із соціально-економічних питань. Водночас були розширені кадрові повноваження Президента, насамперед, у призначенні керівників усіх центральних інституцій виконавчої влади та можливості звільнення з посади Прем'єр-міністра без згоди парламенту [8, с. 15–22].

Ще задовго до прийняття Основного закону лунали різні суперечливі думки щодо інституту президентства. Так, член Конституційної комісії, соціаліст В. Марченко заявив, що «...цей проект конституції замкнув на одній посадовій особі – на інституті президентства – надзвичайно великі повноваження». Лідер комуністів П.Симоненко висловив думку, що «...проект фактично ставить Президента над усіма гілками влади». Цікаво, що комуністами було запропоновано свій проект конституції – «Конституція УРСР». Цей проект був написаний на основі брежнєвського основного закону, яким передбачалось збереження системи рад, малось на меті відтворити комуністичну державну символіку, а найголовніше – в ньому не було передбачено інституту президентства. Трохи згодом оприлюднили спільну заяву керівники Комуністичної, Соціалістичної та Селянської партій України про те, що Президент має бути наділений функціями глави держави без підпорядкування йому виконавчої і судової гілок влади [9, с. 142–145].

Слід відзначити, що схожі думки лунали і у 1991 р., незадовго до президентських виборів. Ось як висловився у своєму інтерв'ю С. Хмара. На запитання про те, що незабаром президентські вибори і знову актуальним стає давній принцип: де два українці – там три гетьмани, він відповів: «Я вважаю, що взагалі введення президентської форми правління на Україні передчасне. І це відбувається не тільки через оцей давній принцип, а й насамперед тому, що ми не маємо повноцінного парламенту... Є ще один психологічний момент. Народ України не готовий до такої форми правління, як президентська... спрацьовує стереотип раба, коли люди впевнені, що вони на цій землі – ніхто, що над ними завжди має хтось стояти...» [10, с. 53].

Незважаючи на ці тривалі суперечки, Основний закон держави було прийнято, але він не зміг остаточно врегулювати відносини у трикутнику «Президент–парламент–уряд». На той час Верховна Рада не мала сильної опозиції і внутрішня боротьба проходила у таборі влади. І коли не знаходився компроміс у тому чи іншому питанні, то остаточно прийняття рішень залишалося за президентом.

Сильна президентська влада необхідна була молодій незалежній державі для швидкого проведення реформ, але на жаль, вони не принесли позитиву в процес державотворення. Тому негативні сторони президентсько-парламентської форми правління виходили на перший план.

У цей час визрів новий етап у розвитку інституту президентства – конституційна реформа. Свій початок вона отримала після 1999 р., коли Л. Кучма, отримавши перемогу на президентських виборах, зробив спробу розширити свої повноваження щодо впливу на парламент шляхом проведення референдуму 16 квітня 2000 р. Результатами референдуму було підтримано необхідність створення постійної парламентської більшості, право президента розпускати парламент у разі нестворення такої більшості чи уряду, обмеження депутатської недоторканності, скорочення кількості депутатів до 300 і запровадження другої палати [11, с. 62]. Але цим планам не судилося здійснитися. Конституційний суд заборонив вносити зміни до Конституції безпосередньо за результатами референдуму.

Ідея внесення змін до Конституції стала актуальною знову за два роки. Але тепер, враховуючи іншу політичну ситуацію, завдання ставилися протилежні: звуження президентських повноважень. Вважалося, що концентрація конституційних повноважень у руках Президента є надмірною, бо їх використання привело до побудови потужної виконавчої вертикалі.

Під час святкувань Дня незалежності України 24 серпня 2002 р. Президент Л. Кучма звернувся до народу із пропозицією щодо проведення політичної реформи, якою передбачалось суттєве розширення повноважень парламенту й уряду, який цей парламент мав сформувавати, а також пропорційне звуження повноважень Президента. Було створено комісію з розробки проекту змін до Конституції. Півроку йшла робота, яка завершилася виробленням законопроекту, котрий парламентарі, до речі, відразу зареєстрували лише як документ. Законопроектом він міг стати лише після його всенародного обговорення. Головні положення проекту Президент виклав у своєму Зверненні до народу з нагоди підписання указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» 5 березня 2003 р.

Але внесення кардинальних змін до Конституції на загальнонародний референдум – справа дуже серйозна. Суспільство повинно знати, що йому пропонується і з якою метою. Соціологічні опитування на початку квітня 2003 р. засвідчили, що пропозицію ввести двопалатний парламент підтримало 33,4% респондентів, не підтримало 32,4% і ще 34,2% опитаних важко було дати відповідь [12, с. 466]. А взагалі лише ЗМІ (засоби масової інформації) приділяли цьому питанню достатньо уваги. 6% респондентів при опитуванні визначили політичну реформу як важливу проблему [13]. Реформа розглядалася громадянами як суто внутрішня справа влади; люди мали чітку думку лише про один аспект реформи: 89% виступали за обрання Президента всім народом, а не лише депутатами парламенту [14]. Таким чином, питання майбутньої реформи не мало переконливої суспільної підтримки, але й не можна стверджувати те, що переважна більшість суспільства його не сприймала.

Питання конституційної реформи залишалось достатньо суперечливим. Нові й нові проекти обговорювалися у Верховній Раді. Але на нашу думку, більш-менш логічне оформлення ця проблема отримала в ті дні, які увійшли в історію незалежної Української держави як «Помаранчева революція». Саме 8 грудня 2004 р. Верховна Рада пакетним голосуванням ухвалює законопроект № 4180, яким вносить зміни до Конституції. По суті, було прийнято проект тієї самої конституційної реформи, який лише став частиною компромісу між опозицією і владою під час «Помаранчевої революції».

Конституційна реформа стала важливою умовою переговорів щодо виходу з кризи. Однак текст закону про зміну до Конституції зазнав суттєвої поправки: Президент зберіг за собою право призначати і звільняти голів обласних і районних державних адміністрацій за поданням Прем'єр-міністра, що без сумніву, мало полегшити Президенту проведення реформи на місцях. Однак у перспективі це створило складнощі для співпраці між Президентом та Прем'єром у разі, коли вони будуть представниками різних політичних сил. І сьогодні ми можемо спостерігати саме таку ситуацію. Тож логічно, що Конституція і разом з нею інститут президентства зазнаватимуть змін уже у найближчі роки.

Таким чином, для того, щоб забезпечити належне втілення конституційної реформи у політичну практику, потрібно, щоб конституційна модель, яка виникла у результаті реформ, була прийнята усіма ключовими політичними силами.

Література

1. Алексеев Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985-1999 рр.). – К., 2000. – 296 с.; Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. – К., 1999. – 220 с.; Журавський В. Политическое развитие Украины: субъекты и объекты. – Киев, 1995. – 85 с.
2. Плахотнюк Н., Мельниченко В. Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток. – К., 2004. – 223 с.; Шатіло В. Інститут президентства у системі державної влади України. – К., 2004. – 159 с.
3. Кульчицький С. Україна суверенна: від витоків до сьогодення: президенти нашої держави // Урядовий портал. – 2004. – 31 серп. < http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=8200027&cat_id=37841209>.
4. Бурчак Ф. Президент України. – К., 1997. – 24 с.
5. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995. – Киев, 1996. – 512 с.
6. Литвин В. Україна на межі тисячоліть. 1991–2000 рр. – К., 2000. – 360 С.

7. Президентська, парламентська та змішана форма правління: досвід демократій Центрально-Східної Європи у контексті становлення системи державного управління в Україні / Під ред. В. Пігенко, Т. Пушак. – К., 2003. – 40 с.
8. Конституція України. – К., 1996. – 50 с.
9. Луканов Ю. Третій Президент (політичний портрет Леоніда Кучми). – К., 1996. – 154 с.
10. Бойко О. Україна в останні місяці імперії (серпень-грудень 1991 р.): хроніка та аналіз // Людина і політика. – 2004. — №2. – С. 52-55.
11. Президентські вибори та Помаранчева революція: вплив на трансформаційні процеси в Україні / Фонд ім. Фрідріха Еберта; За ред. Г. Курта та ін. – К., 2005. – 148 с.
12. Буркут І. Політичні процеси: історія, міфи, реальність (погляд з регіону). – Чернівці, 2005. – 572 с.
13. Політична реформа турбує українців у останню чергу // СТБ. – 2004. – 1 верес. – <<http://stb.ua/vikna/19-00/?1.9.2004>>.
14. 89% українців вважають, що Президент має обиратися всенародним голосуванням // УНІАН. – 2003. – 17 жовт.: <<http://www.unian.net/ukr/news-45635.html>>.

Швед О.В.а,

*аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Военно-політична інтеграція країн Скандинавії у архітектурі європейської безпеки у 40–60-х роках ХХ ст.

В статье рассматриваются проблемы организации совместной обороны североευропейского региона на начальном этапе «холодной войны» на примере планов создания Скандинавского оборонного союза и дифференцированного членства в НАТО.

The author of the given article considers some difficulties while organizing joint security strategy of the Nordic countries on the initial stage of the Cold War, taking as the example the plans of creating Scandinavian Defence Union and differential approaches to the NATO membership.

Ключові слова: Скандинавія, міжнародні відносини, холодна війна, безпека, інтеграція, Північна Європа, північний баланс, Скандинавський оборонний союз.

Розвиток інтеграційних процесів у сучасному світі пов'язаний і з проблемами безпеки та можливостями її реалізації через розширення взаємовигідного співробітництва. Процеси створення НАТО та конституювання Європейського економічного співтовариства протягом повоєнної доби зумовлювали формування на європейському континенті за умов холодної війни нової конфігурації геополітичного простору в сфері безпеки. Аналіз альтернативних підходів до побудови європейської безпеки, які сповідували північноєвропейські країни, дає більш повне уявлення про місце Скандинавії у міжнародних відносинах у сфері безпеки протягом досліджуваного періоду.

У вітчизняній літературі військово-політична інтеграція країн Скандинавії досліджувалась з огляду на розвиток системи відносин з СРСР [42; 46; 51, с. 58–72; 53, с. 220–232; 54; 57, с. 233–249; 62; 64]. У цілому в літературі спостерігалася взаємозалежність оцінок військово-політичного курсу країн залежно від подальшого вибору участі в НАТО [40; 43–45; 52].

Плани військово-політичної інтеграції країн Скандинавії у період холодної війни аналізувалися радянськими науковцями у контексті співвідношення військово-політичних сил на Півночі Європи, чи так званої концепції північного балансу [44–46; 50; 51; 58, с. 112–120; 59, с. 104–108], яку було розроблено у країнах Скандинавії як аналітичний інструмент для пояснення специфіки взаємин у сфері оборони північноєвропейського регіону і вперше обґрунтовано норвезьким дослідником Арне Олав Брундтландом. Безпосередньо північний баланс передбачав у разі зміщення СРСР на фінляндському напрямі на захід аналогічну реакцію у відповідь приєднання Швеції до НАТО, і навпаки [8, с. 491–541; 9, с. 1–14].

Зарубіжна історіографія з історії взаємодії у сфері безпеки в північноєвропейському регіоні також досить різноманітна. Під час холодної війни за кордоном склався досить значний обсяг

наукової літератури, в якому розбудова інтеграційних схем у сфері безпеки в регіоні оцінювалася через призму аналізу воєнно-політичного протистояння [3;5; 7; 14; 15]. Проблеми розвитку воєнно-політичного протистояння в регіоні у контексті суміжних проблем розвитку міжнародних відносин на Європейській Півночі також знайшло відображення в працях, присвячених окремим аспектам політики безпеки Данії, Норвегії та Швеції [4; 6; 10; 16; 17, с. 199–227; 18, с. 29–34; 20; 22, с. 55–78; 25, с. 227–256; 26; 30; 33; 34, с. 128–149; 37; 64].

У цілому проблема безпеки, яка стояла перед державами Північної Європи після Другої світової війни, мала два аспекти. По-перше, це обмеження воєнної потужності Німеччини, недопущення відродження німецького мілітаризму і нових спроб розгортання війни з боку німецької держави. По-друге, «радянська воєнна загроза», перспективи агресії з боку СРСР та його союзників з числа країн Східної Європи. Обидві «загрози» розглядалися як реальна небезпека незалежності північноєвропейських держав, для відповіді на яку жодна з них не мала достатніх економічних та воєнних ресурсів, у тому числі ядерної зброї. Ці обставини обумовлювали необхідність у спільних діях, оскільки вважалося, що таким шляхом країни Скандинавії зможуть зберегти свою самостійність і суверенітет проти «спільного ворога».

Окрім вказаних вище зовнішніх загроз слід наголосити на деяких відмінностях як географічного, так і історичного та економічного характеру, які вплинули на окрему позицію Норвегії, Швеції, Данії та Фінляндії у сфері політики безпеки. Саме ці фактори представляють собою внутрішню складову, яка чинила вплив на прийняття рішень та при розбудові політики безпеки. Тому при аналізі викликів для безпеки вищевказаних держав у досліджуваній період важливо враховувати місцеву специфіку, яка стосувалася насамперед їх геополітичного становища, а також політичних і культурних особливостей.

З посиленням «холодної війни» зросло стратегічне значення Скандинавських країн, які були розташовані на найважливіших морських та повітряних комунікаціях, що пов'язували Радянський Союз із Європою та американським континентом. Знаковою подією у цьому плані стало включення Північно-Льодовитого океану із прилеглими територіями європейської Півночі в «зону безпеки» у рамках Договору про оборону Західної півкулі між США та країнами Латинської Америки, підписаному в Ріо-де-Жанейро у вересні 1947 р.

Відправною точкою для побудови планів північноєвропейської інтеграції у воєнно-політичній сфері слід вважати події на міжнародній арені, що унаочнили поляризацію повоєнного світу на два протилежних табори: появу доктрини Трумена, а також пропозицію прем'єр-міністра Великої Британії Е. Бевіна про створення воєнно-політичного Західного союзу, який, за його висловом, повинен стати третім шляхом між червоними кликами та кігтями американського капіталізму і комуністичною диктатурою радянської Росії [32].

Скандинавські країни намагалися не допустити розколу в питаннях політики безпеки, і перша реакція на такі міжнародні зрушення була досить стриманою, у цілому провідні урядовці задекларували небажання північних держав брати участь у будь-яких блоках Заходу чи Сходу. В своєму радіоінтерв'ю прем'єр-міністр Данії Г. Гедтофт підкреслив, що інтересам Скандинавії не було місця в площині антагоністичного протистояння та засвідчив підтримку ООН [2, с. 97–101; 39, с. 390].

Противага в Європі зростала, підсилюючи страх СРСР перед ворожими «плацдармами» на кордонах Радянського Союзу. В радянській пресі почали з'являтися повідомлення про наявність таємних угод між США, Великою Британією та Скандинавськими країнами [12, с. 138; 19, с. 37]. За таких умов занепокоєність Москви щодо зовнішньополітичної орієнтації Фінляндії набули особливої гостроти. 22 лютого 1948 р. президент Фінляндії Ю. Паасківі одержав офіційну пропозицію укласти Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу, яка співпала у часі з комуністичним переворотом у Чехословаччині. Як у Європі, так і у США у зв'язку із таким динамічним розвитком подій посилювалися побоювання щодо перспективи Фінляндії бути включеною до радянського блоку.

6 квітня 1948 р. між Фінляндією і СРСР було підписано «Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу», що слугував своєрідною відправною точкою для встановлення нових відносин між сусідніми державами. Його значення полягало насамперед у тому, що СРСР отримав гарантії безпеки свого північно-західного кордону.

Небезпека включення Фінляндії до радянської системи двосторонніх політичних та воєнних домовленостей становила серйозну загрозу шведській, норвезькій та датській безпеці. Підписання договору викликало тривогу в країнах Скандинавії, яка поглиблювалася чутками про те, що «...слідом за Фінляндією прийде черга Норвегії та Данії», які поширювалися в березні–квітні 1948 р. [35, с. 63].

Таким чином, одним із важливих спонукальних мотивів розвитку скандинавської інтеграції у воєнно-політичній сфері було намагання об'єднаними зусиллями зміцнити позиції Північної Європи відносно обох полюсів «холодної війни» та забезпечити стабільність у регіоні. Складовою частиною досягнення ефективної взаємодії між країнами Скандинавії у воєнній сфері стало розгортання власних проєктів регіонального військового співробітництва, які б дозволили країнам Півночі будувати свою ефективно ешеловану оборону [31, с. 54].

Ставлення скандинавів до військово-політичної інтеграції у Північній Європі було неоднозначним. З одного боку, воєнна політика держав завжди орієнтувалася на західних союзників, особливо Велику Британію та США. Більшість у правлячих колах була переконана в тому, що навіть успішне воєнно-політичне співробітництво на регіональному рівні не призведе у майбутньому до створення потенціалу, який можна порівняти з американським чи радянським. З іншого боку, правляча еліта у своїх установах виходила із засад про необхідність розширення скандинавської співпраці й на воєнно-політичну сферу.

Аналізуючи різні проєкти створення автономної північноєвропейської оборони, слід виділити у Скандинавії два характерних підходи до цих проблем. Представники одного напрямку, зокрема Норвегія, розглядали «скандинавську оборону» з позицій створення стабільного нейтрального регіону в умовах «холодної війни», водночас орієнтованого на західні сили. Для США та Великої Британії у цих концепціях відводилося завдання забезпечення союзницької допомоги та забезпечення гарантій безпеки.

На думку іншого крила, представленого Данією та Швецією, північній Європі потрібна була незалежна від США оборона та безкомпромісний нейтральний статус. Вони вважали, що за умов ядерного паритету, який існував між США та СРСР, надійність ядерних гарантій заокеанської держави значно зменшувалася. З огляду на це потрібен був пошук допоміжних шляхів та засобів досягнення безпеки північноєвропейських країн. Всі інші концепції тією чи іншою мірою коливалися між цими головними і протилежними підходами.

Першим проявом планів створення північноєвропейської оборонної альтернативи всупереч блокам наддержав та традиційному ізольованому нейтралітету стала промова Г. Гедтофта 18 березня 1948 р. на зустрічі скандинавських прем'єр-міністрів у Стокгольмі, в якій він закликав до створення спільних північних проєктів [13, с. 501]. Наступними кроками в цьому напрямі стали пропозиція норвезької сторони в особі Х. Ланге напрацювати спільну оборонну угоду між країнами Скандинавії та безпосередня шведська ініціатива з її розробки [23, с. 21–22]. Варто зазначити, що висунення у Північній Європі проєктів та планів розширення інтеграційних процесів на воєнно-політичну сферу ускладнювали взаємовідносини цих країн з США та СРСР. За повідомленнями датських джерел у Вашингтоні, в США існувало занепокоєння щодо радянського демаршу проти Скандинавії, тому країни північної Європи були попередньо включені до проєкту створення системи західної оборони [21, с. 33–35].

В тім за умов американської підтримки планів створення західного союзу перед країнами постало питання про спроможність майбутнього скандинавського оборонного союзу виконувати свої основні функції. В зв'язку із останнім серед північноєвропейських країн виникли суттєві розбіжності, що були озвучені на зустрічі прем'єр-міністрів та міністрів закордонних справ

скандинавських країн у Стокгольмі 3 травня 1948 р. Х. Ланге наполягав на співробітництві майбутнього союзу із існуючою західною системою колективної безпеки, у той час як Б. Естен Унден безкомпромісно притримувався політики нейтралітету. 10 травня 1948 р. останній запропонував Данії та Норвегії створити нейтральний північний оборонний союз, який мав функціонувати протягом десяти років, і таким чином повинен був попередити скандинавські країни від вступу до НАТО, тобто забезпечити неучасть трьох країн у міжнародній блоковій політиці. Планом також передбачалось невтручання у будь-які збройні конфлікти, які проводилися на території інших країн [38].

З цього моменту і до кінця 1948 р. головним питанням політичного порядку денного стало скандинавське співробітництво у сфері оборони. Для розробки відповідних проектів створення оборонного союзу чи воєнної співпраці у окремих напрямках у вересні 1948 р. було засновано Скандинавський оборонний комітет (СОК), до складу якого увійшли цивільні та військові чиновники трьох країн-учасниць. У ході його роботи визначились такі передумови для дій у рамках оборонного союзу:

- а) агресія щодо країни – учасниці союзу з боку третьої держави, під час якої інші повинні надати воєнну підтримку;
- б) окупація території країн-учасниць союзу, під час якої інші повинні чинити збройний опір;
- в) країни погоджувалися не брати участі у війнах і не підписувати воєнних домовленостей з третьою стороною [11, с. 47–48].

5–6 січня 1949 р. на зустрічі міністрів закордонних справ та міністрів оборони північноєвропейських країн у м. Карлстад (Швеція) було представлено організаційну структуру майбутнього Скандинавського альянсу. Його територіальний вимір обмежувався територією власне Скандинавії та не включав арктичних та північноатлантичних володінь Данії та Норвегії. У ході переговорів Швеція намагалася порушити питання «радянської загрози», шляхом натяків на можливі репресивні заходи Радянського Союзу проти Фінляндії, у разі якщо інші скандинавські країни приєднаються до західного блоку. Пропозиція Швеції зробити майбутній союз нейтральним щодо інших воєнних блоків не збігалася із переконаннями представників Норвегії, що формальна прозахідна орієнтація забезпечить союз життєво необхідним устаткуванням із США [29].

Отже, Швеція надавала перевагу самостійному північноєвропейському оборонному пакту, а Норвегія прагнула прив'язати скандинавський союз до західного альянсу, що формувався, або принаймні мати певні гарантії з його сторони. Датчани виступили з альтернативною пропозицією про створення самостійного північноєвропейського союзу, який тим не менше б отримувал озброєння від західних країн. Не виключалася також можливість отримання допомоги від інших країн, якщо регіон постраждає від нападу. Шведи та датчани хотіли спочатку створити скандинавський союз, а вже згодом використовувати можливості отримання зброї та допомоги з боку Заходу. Проте Норвегія бажала мати повну впевненість в отриманні американського озброєння і допомоги у випадку війни. Виходячи із негативного досвіду окупації під час Другої світової війни, норвежці чітко усвідомлювали неможливість організації самодостатнього захисту Північної Європи без участі США чи країн Західної Європи. У свою чергу, для Швеції нейтралітет північноєвропейського союзу залишався головним критерієм його побудови, і тому вона декларувала свою неготовність до вступу в союз, якщо будь-яка інша сторона мала двосторонні зв'язки із третьою стороною. Шведи наголосили, що за жодних умов не приєднаються до атлантичного пакту і не допустять, щоб Скандинавський альянс був прив'язаний до нього також через можливу участь Норвегії чи Данії. У цьому зв'язку слід підкреслити, що у ході міжскандинавських переговорів шведські міністри неодноразово і всупереч норвежцям, стверджували, що наслідком будь-якого зв'язку скандинавів із західним блоком буде створення воєнних баз цього союзу на їхній території [35, с. 235-244; 36, с. 50–51].

Таким чином, суттєві розходження між країнами-учасницями, зокрема з питань концептуального змісту поняття «нейтралітет» та у цьому контексті питаннями його ролі та місця у стосунках між майбутнім скандинавським оборонним союзом та західними державами, слугували каталізатором логічного завершення переговорного процесу [28].

14 січня 1949 р. було оприлюднено заключний звіт СОК, в якому експерти відзначили, що по-перше, вони відзначали великий стримуючий, у тому числі і психологічний, ефект створення Скандинавського оборонного альянсу, по-друге, для організації ефективної оборони майбутні країни-учасниці пакту повинні були забезпечити себе сучасним устаткуванням, тобто переозброїтися на економічно вигідних умовах. Щодо найголовнішого питання про можливість стримування радянського впливу учасники комітету дійшли такого висновку: «Можна сказати, що превентивний ефект оборонного об'єднання в цілому залежить від того, як сторона, яка чинить напад, оцінює спроможність союзу захищати себе. Оскільки завчасно підготовлене співробітництво призводить до посилення загальної воєнної потужності, можна очікувати, що Скандинавський оборонний союз, учасники якого на словах і на ділі продемонстрували прагнення до спільного захисту, певним чином здійснять стримуючий вплив і послугують деякою гарантією проти ізольованих акцій. Однак саме по собі таке оборонне об'єднання не можна вважати достатнім для відвернення ізольованого чи масованого нападу» [62, с. 271].

Підавши таким чином сумніву переконливість ізольованого скандинавського альянсу як механізму стримування, експерти комітету згодом зазначили: «В цілому слід підкреслити, що створення оборонного союзу чи будь-якої іншої структури із забезпечення підготовки співробітництва між трьома скандинавськими країнами не виключає необхідності допомоги ззовні. У мирний час потрібна допомога для посилення та модернізації збройних сил. Якщо ж вони (скандинавські країни) будуть уражені нападом, то вже на першопочатковому етапі їм буде потрібна воєнна допомога» [62, с. 371].

Лідери скандинавських країн провели дві заключні зустрічі з питання Скандинавського оборонного союзу 22–24 січня в м. Копенгаген та 29–30 січня в м. Осло, — на яких план союзу остаточно пішов у небуття через концептуальні розбіжності між учасниками переговорного процесу питання про шляхи організаційного оформлення співробітництва скандинавських країн. 27 січня 1949 р. Х. Ланге повідомив широку громадськість про розходження у поглядах, які проявилися в ході переговорів між Норвегією, Швецією та Данією відносно суті запланованого оборонного союзу. Він заявив, що на думку Норвегії, подібний пакт повинен за характером і змістом засновуватися на ідеї регіонального співробітництва, що охоплюватиме більшу територію, для того щоб служити фактором реальної потужності.

Оцінюючи історичне значення проекту створення скандинавського оборонного союзу, слід зазначити, що переговори з цього приводу стали основою для неформальної співпраці у сфері безпеки. Так, зустрічі Ради міністрів оборони країн Півночі регулярно обговорювали спільні позиції держав в ООН під час звершення миротворчих операцій та розглядали окремі питання оборонної політики скандинавських країн. Неформальні зустрічі між військовими Норвегії, Данії та Швеції мали місце протягом всього періоду.

Після невдач, які спіткали ідею створення Скандинавського оборонного союзу у 1949 р., лідери держав північної Європи обрали різні підходи до вирішення питання національної безпеки. Довоєнна політика нейтралітету, якої дотримувалося керівництво Норвегії та Данії, поступилася місцем курсу на членство у НАТО. У свою чергу фінські урядовці, які у прийнятті своїх рішень керувалися домовленостями, передбаченими «Договором про дружбу та добросусідство» з СРСР 1948 р. залишалися на позиціях нейтралітету. Швеція послідовно дотримувалася задекларованою її урядом політики неприєднання.

24 лютого 1949 р. в офіційній заяві перед стортингом міністр закордонних справ Норвегії зробив огляд діяльності західних країн з формування Атлантичного альянсу і підкреслив їхню рішучість спільними зусиллями досягти того, щоб будь-яка подібна система відповідала

визначенню «регіональної угоди», сформульованої у статуті ООН. На початку березня стортинг обговорив та ухвалив участь Норвегії у попередніх переговорах. Наприкінці березня уряд офіційно запропонував, а стортинг схвалив рішення про те, що Норвегія підпише та ратифікує Північноатлантичний договір. Рішучі дії керівництва Норвегії справили значне враження на датських політиків, які тривалий час продовжували вірити у можливість існування північних інтеграційних схем у сфері оборони. 15 березня уряд країни офіційно прийняв пропозицію приєднатися до Атлантичного альянсу.

4 квітня 1949 р. Данія та Норвегія вступили до Північноатлантичного договору. Однак слід зазначити, що вибір на користь НАТО розглядався політиками країни з позиції «меншого зла» [27]. Під час підписання угоди Г. Расмуссен зазначив, що Данія зважилася на цей крок виходячи з того, що альянс являв собою інструмент дотримання миру, метою якого був захист сторін — підписантів у разі нападу на них третьої сторони [39, с. 392]. Північноатлантичний договір можна охарактеризувати як традиційний гарантійний договір, що мав за мету надання психологічного заспокійливого впливу: політична гарантія того, що у випадку агресії Радянського Союзу у будь-якій формі північноєвропейським державам буде надано підтримку США, що мали значні ресурси та атомну зброю. Конкретно про те, як саме цю підтримку буде здійснено, сказано було мало [24, с. 283; 60, с. 236-240]. У цілому для Норвегії та Данії Північноатлантичний договір відіграв важливу роль тим, що надав необхідну їм упевненість і дозволив продовжувати відновлення економіки та зміцнення політичної стабільності, не побоюючись підривних дій і прямої загрози з боку міжнародного комунізму.

Оцінюючи через призму подій середини 50 – 60-х років ХХ ст. проблему європейської безпеки на півночі у її міжнародному та внутрішньому вимірах, необхідно зазначити, що розуміння необхідності формування єдиного оборонного простору країнами Скандинавії суттєво впливало на хід реалізації проектів політичної та соціальної співпраці між державами. Плани воєнно-політичної інтеграції скандинавських країн, які відобразилися в формах проекту Скандинавського оборонного союзу 1948–1949 рр. дозволили виокремити певну геополітичну єдність, яка відрізнялася від решти біполярної системи європейської безпеки. Названі вище країни у воєнно-політичному відношенні утворювали особливий північноєвропейський регіон, який розташовувався між антагоністичними блоками. За умов «холодної війни» бажане офіційне співробітництво країн Скандинавії у сфері безпеки залишалося неможливим через складні та відмінні реалії міжнародної обстановки: Данія і Норвегія слідували у своєму розвитку за країнами-учасницями НАТО, у той час як Швеція обрала свій окремий шлях. Фінляндія намагалася підтримувати Швецію у питаннях нейтралітету, проте на заваді прийняттю самостійних рішень з питань безпеки країни стояв договір з СРСР.

Література

1. Aalders G. The Failure of the Scandinavian Defence Union // *Scandinavian Journal of History*. – Vol. 15. – № 2.
2. Anden N. Landsquist A. *Svensk Utrikespolitik efter 1945*. – Stockholm, 1965.
3. Ausland J. *Nordic Security and the Great Powers*. – Colorado, 1986.
4. Berdal M. *The United States, Norway and the Cold War, 1954–1960*.-Basingstoke, 1996.
5. Berner Ö. *Sovjetunionen och Norden: Samarbete, säkerhet och konflikter under temtio år*. — Stockholm, 1985
6. Braconier F., Christiansson L. *Vem Varnar Sverige? Striden om Säkerhets-politiken*. – Timbro, 1985.
7. *Britain and NATO's northern flank* / ed. by L. Freedman. – London, 1988.
8. Brundtland A. *Nordisk balance far og nå//Internasjonal Politikk*. – № 5. – Oslo 1966.
9. Brundtland A. O. «*Nordisk Sikkerhetspolitikk*»//*Nupi-Norsat* 368. – December. – 1986.
10. Danielson R., Dyrvik S., Grønlie T., Helle K., Hovland E. *Norway: A History From the Vikings to Our Own Times*. – Oslo, Scandinavian University Press. – 1995.
11. *Directive for the Scandinavian Defence Committee*. – *Sikkerhedspolitik*. – vol. II. – bilag 22.
12. Döfrer I. *Stalins Nordiska Balans // Internasjonal Politikk*. – № 2. – 1968.

13. Einhorn E. S. The Reluctant Ally: Danish Security Policy 1945–1949 // *Journal of Contemporary History*. – Vol. 10. – № 3. – 1975.
14. Fitzmaurice J. Security and Politics in the Northern Area. – Newcastle, 1987.
15. Five roads to Nordic Security / ed. by J.J. Holst. – Oslo, 1973.
16. Holst J. J. The Security Pattern in Northern Europe: A Norwegian View // *Britain and NATO's northern flank* / ed. by L. Freedman – London, 1988.
17. Holtmark S. Ekspansionisme eller forsvar av status quo? Sovjetisk Svalbard-politikk 1939–1953 // *Frykt og forventning: Russland og Norge I det 20. Århundre* / Red. av: V.I. Goldin og J.P. Nielsen. — Arkhangelsk, 1996.
18. Huldt B. A Swedish View // *Britain and NATO's northern flank* / ed. by L. Freedman. – London, 1988.
19. Jakobson M. Finnish Neutrality: A Study of Finnish Foreign Policy since the Second World War. – NY, 1969.
20. Kan A. Sverige och Ryssland. Ett 12 årigt förhållande. – Stockholm, 1996.
21. Kjølens F. Danish Naval Attache in Washington, 15 March 1948, Letter from Ambassador Kauffmann in Washington, 13 March 1948. – *Sikkerhedspolitik*. – Vol. II. – bilag 13, 14.
22. Kvalvik I. Assessing the Delimitation Negotiations between Norway and the Soviet Union/Russia // *Acta Borealia*. – 2004. – № 1.
23. Lange H. Norges vei til NATO. – Oslo. – 1966.
24. Lodgaard S. Redefining Norden in Øberg J. *Nordic Security in the 1990s. Options in the Changing Europe*. – London, 1992.
25. Lundestad G. The Evolution of Norwegian Security Policy: Alliance with the West and Reassurance in the East // *Scandinavian Journal of History*. – Vol. 17, 1992.
26. Melin J., Johansson A., Hedenborg S. *Sveriges Historia*. – Stockholm, 1997.
27. Minutes from Den Socialdemokratiske Rigsdagsgruppes forhandlingsprotokol, SRF at Folketingets Bibliotek, Copenhagen, 24.2.1949.
28. New York Times, 13 February 1949.
29. New York Times, 13 January 1949.
30. Nilsson S. *Rysskräcken i Sverige: Fördomar och verklighet*. – Stockholm, 1990.
31. Petersen E. Den Kolde Krig og de nordiske lande. Rapporten til den xix nordiske historikerkongress. – Vol. 2. – Odense, 1984.
32. PRO, CAB 131/2. Bevin memorandum to Defense Committee 13 March 1946.
33. Riste O. *Norway's Foreign Relation – A History*. – Oslo, 2005.
34. Riste O. Was 1949 a turning point? in Riste O. (ed.) *Western Security: The Formative Years*. – Oslo, 1985.
35. Scodvin M. *Norden aller NATO*. – Oslo: Bergen, Tromsø, 1971.
36. *Sikkerhedspolitik*. – Vol. II. – bilag 24, 25.
37. Tamnes R. *The United States and the Cold War in the High North*. – Oslo, 1991.
38. The Folketing of Denmark, the Eduskunta-Riksdag of Finland, the Althing of Iceland, the Storting of Norway, and the Riksdag of Sweden are the legislative assemblies of the respective countries. Archives historiques du Conseil de l'Europe — Historical archives of the Council of Europe, Strasbourg. Nordic Council 1958/1974, 24029.
39. Wilkinson J. R. Denmark and NATO: the Problem of a Small State in a Collective Security System // *International Organization*. – 1956. – Vol. 10. – № 3.
40. Антонов А.С. Швеция: противоречивые процессы развития. – М., 1977.
41. Бартедьев Т. В. Тридцать лет добрососедства. К истории советско-финских отношений. – М., 1976.
42. Вейбуль Й. Краткая история Швеции. – Стокгольм, 1997.
43. Воронков Л. С. Советский Союз и страны Северной Европы. – М., 1975.
44. Воронков Л. С. Страны Северной Европы в современных международных отношениях. – М., 1980.
45. Воронков Л.С. Северная Европа: общественность и проблемы внешней политики. – М., 1976.
46. Воронков Л.С., Сеньюков Ю.П. Финляндия – наш северный сосед. – М., 1977.
47. Воронов К. В. Россия в североатлантическом регионе: цена сближения // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1997. — №7.
48. Воронов К. В. Страны Севера и новая трансформация системы европейской безопасности в постбиполярный период (1990-е годы) // *Северная Европа: проблемы истории*. – М., 1999. – Вып. 3.
49. Воронов К.В. Россия и процесс формирования системы безопасности на Севере Европы в 90-х годах: (позиции и особенности курсов Норвегии, Швеции и Финляндии). — М., 1997.
50. Голошубов Ю.И. Скандинавия и европейская безопасность. – М., 1971.
51. Дерябин Ю.С. Финляндия: нелегкий путь к нейтралитету // *Северная Европа: проблемы истории*. – М., 2005. – Вып. 5.

52. Кан А.С. История скандинавских стран (Дания, Швеция, Норвегия). – М., 1980.
53. Комаров А.А. Окончание второй мировой войны и советские интересы в Финляндии и Норвегии (1944-1947) // Северная Европа: проблемы истории. – М., 1999. – Вып. 3.
54. Комиссаров Ю.Д. Линия Паасикиви – Кекконена: история, современность, перспективы. – М., 1985.
55. Комиссаров Ю.Д. Проблема мира и безопасности на Севере Европы // Международная жизнь. – 1985. — № 6. — С. 65-74;
56. Комиссаров Ю.Д. Безопасность и сотрудничество: опыт европейского севера. – М., 1989.
57. Коробочкин М.Л. Политика СССР в отношении Финляндии и Норвегии. 1947–1953 // Северная Европа: проблемы истории. – М., 1999. – Вып. 3.
58. Лавров Ю.В. Североευропейский вариант политики безопасности // Мировая экономика и международные отношения. – 1989. — №11.
59. Моргачёв С. К вопросу о «северном балансе» // Мировая экономика и международные отношения. – 1988. — №1. – С. 104-108.
60. Північноатлантичний договір // НАТО. Довідник. – К., 1997.
61. Похлебкин В.В. СССР – Финляндия: 260 лет отношений. – М., 1975.
62. Ристе У. История внешней политики Норвегии. – М., 2003.
63. Тресселт П. Соседи по Северу // Международная жизнь. – 1997. — № 5.
64. Фёдоров В.Г. Советский Союз и Финляндия: добрососедство и сотрудничество. – М., 1988.

Автори номера

**Буланов
Валерій Анатолійович,**

викладач кафедри міжнародної інформації і зв'язків із громадськістю Інституту журналістики і масової комунікації Гуманітарного університету «Запорізький інститут державного та муніципального управління»

**Ветрова
Ірина Вікторівна,**

пошукач кафедри конституційного та адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Гайдук
Любов Адольфівна,**

доцент кафедри маркетингу Слов'янського державного педагогічного університету

**Гедз
Віталій Анатолійович,**

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Гедін
Максим Сергійович,**

аспірант кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Горьовий
Василь Павлович,**

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту імені професора Й.С. Завадського Національного аграрного університету

**Добровольська
Ганна Олександрівна,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Драмарецький
Борис Болеславович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та країнознавства Київського славістичного університету

**Дука
Анастасія Петрівна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та кредиту Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Жук
Оксана Іванівна,**

пошукач кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Купчик
Олег Романович,**

кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Лабур
Ольга Володимирівна,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»

**Макаренко
Едуард Миколайович,**

кандидат філософських наук, докторант кафедри загальної соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Мандрик
Марія Вікторівна,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Буковинського університету

**Марченко
Олена Анатоліївна,**

кандидат філософських наук, доцент кафедри менеджменту
Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Матвієнко
Олена Миколаївна,**

аспірантка кафедри новітньої історії України Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

**Ніколасць
Юрій Олексійович,**

кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії
України Київського національного університету імені Тараса
Шевченка

**Орлова
Ольга Ігорівна,**

аспірантка кафедри соціології Гуманітарного університету
«Запорізький інститут державного та муніципального управління»

**Осипчук
Тетяна Степанівна,**

магістр Київського національного університету імені Тараса
Шевченка

**Петрецька
Оксана Василівна,**

асистент кафедри соціології та соціального управління Академії
праці і соціальних відносин ФПУ

**Пірожкова
Юлія Анатоліївна,**

аспірантка кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Пітик
Григорій Анатолійович,**

пошукач кафедри етнології Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова

**Правдюк
Наталія Леонідівна,**

доктор економічних наук, завідувачка кафедри обліку і аналізу
Вінницького державного аграрного університету

**Романова
Лідія Василівна,**

доктор економічних наук, професор кафедри маркетингу Академії
праці і соціальних відносин ФПУ

**Сабадош
Ростислав Йосипович,**

аспірант кафедри соціології та соціального управління Академії
праці і соціальних відносин ФПУ

**Сень
Галина Петрівна,**

старший викладач кафедри маркетингу Академії праці і
соціальних відносин ФПУ

**Слободян
Наталія Володимирівна,**

кандидат історичних наук, докторант кафедри нової та
новітньої історії зарубіжних країн Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

**Слюсаренко
Анатолій Гнатович,**

доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії
України Київського національного університету імені Тараса
Шевченка

**Талавиця
Микола Петрович,**

кандидат економічних наук, докторант кафедри державного
управління Національного аграрного університету

**Теличко
Артур Миколайович,**

аспірант кафедри новітньої історії України Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

**Файзулін
Ярослав Миколайович,**

аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського
національного університету імені Тараса Шевченка

**Хаєцька
Ольга Петрівна,**

асистент кафедри економічної теорії Вінницького державного
аграрного університету

**Чернишевич
Олена Володимирівна,**

*аспірантка кафедри новітньої історії України Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

**Швед
Оксана Володимирівна,**

*аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*